

ИСТОРИЈСКИ ЧАСОПИС
Књ. LIV
(2007)

UDC 93/94

YU ISSN 0350-08202

INSTITUTE OF HISTORY

HISTORICAL REVIEW

Vol. LIV
(2007)

Editorial board

JOVANKA KALIĆ, VASILJE KRESTIĆ, MIOMIR KORAC,
MARICA MALOVIĆ-ĐUKIĆ, ANA STOLIĆ,
ĐURO TOŠIĆ, TIBOR ŽIVKOVIĆ

Editor-in-chief

Tibor Živković, Ph.D.
Director of the Institute of History

BELGRADE
2007

УДК 93/94

YU ISSN 0350-08202

ИСТОРИЈСКИ ИНСТИТУТ

ИСТОРИЈСКИ ЧАСОПИС

Књ. LIV
(2007)

Редакциони одбор

ЈОВАНКА КАЛИЋ, ВАСИЛИЈЕ КРЕСТИЋ, МИОМИР КОРАЋ,
МАРИЦА МАЛОВИЋ-ЉУКИЋ, АНА СТОЛИЋ,
ЉУРО ТОШИЋ, ТИБОР ЖИВКОВИЋ

Одговорни уредник

Др ТИБОР ЖИВКОВИЋ
Директор Историјског института

БЕОГРАД
2007

Овај број *Историјског часописа*
штампан је уз финансијску помоћ
Министарства науке Владе Републике Србије

САДРЖАЈ

ЧЛАНЦИ И РАСПРАВЕ

- 9 Tibor Živković, ON THE FOUNDATION OF RAGUSA
- 27 Игор Стојић, АНТРОПОЛОШКА АНАЛИЗА СКЕЛЕТНИХ
ОСТАКА СА ЛОКАЛИТЕТА СУВИ РИД КОД ВРАЊА
- 43 Дејан Булић, РАНОВИЗАНТИЈСКО УТВРЂЕЊЕ ГРАДИНА-
ЛИСИНА НА ЗАПАДНОМ КОПАОНИКУ
- 63 Дејан Црнчевић, О ПРВОБИТНОЈ ФУНКЦИЈИ ЦРКВЕ УСПЕЊА
ПРЕСВЕТЕ БОГОРОДИЦЕ У СМЕДЕРЕВУ
- 93 Владета Петровић, **О ТРЪПЋИЊЕ СВЕТАГО КРАЛИЈА**
- 101 Катарина Митровић, SERVITIUM COMMUNE У КОТОРСКОЈ
ЕПИСКОПИЈИ
- 119 Ђуро Тошић, СУДСКИ ПРОЦЕС ПРОТИВ ДВОЈИЦЕ
МАРТОЛОСА 1477. ГОДИНЕ
- 131 Невен Исаиловић, ОМИШ У ПЕРИОДУ ПРЕВИРАЊА У
ДАЛМАЦИЈИ 1413-1416
- 151 Тамара Стоилова, РУСИЈА И ДУБРОВНИК ПОЧЕТКОМ
XVIII ВЕКА
- 171 Недељко Радосављевић, ГЕРАСИМ ДОМНИН, УЖИЧКО-
ВАЉЕВСКИ МИТРОПОЛИТ (1863-1831)
- 193 Петар В. Крстић, КНЕЗ И КРАЉ МИЛАН У МЕМОАРИСТИЦИ
- 215 Александар Растовић, ЕНГЛЕСКА ЈАВНОСТ О УСТАНКУ У
МАКЕДОНИЈИ 1903. ГОДИНЕ
- 227 Иван Балта, ПРЕДЛОЗИ ЗА ИЗГРАДЊУ ЖЕЛЕЗНИЦА У
БОСНИ И ХЕРЦЕГОВИНИ ТЕ ДЕЛУ ХРВАТСКЕ ДО
ОКУПАЦИЈЕ БОСНЕ И ХЕРЦЕГОВИНЕ

ПРИКАЗИ

- 243 Жика Бујуклић, *FORUM ROMANUM – Rimska država, pravo, religija i mitovi*, Правни факултет у Београду – Досије, Београд 2005, 619 (Биљана Марковић)
- 247 Thomas Asbridge, *The First Crusade. A New History*, The Free Press, Simon and Schuster UK Ltd, London 2005², 408 (Драгић Живојиновић)
- 251 Ангелина Даскалова, Мария Райкова, *Грамоти на българските царе. Увод. Текстове. Речник. Библиография*, Българска академия на науките, Институт за български език, Академично издателство „Марин Дринов“, София 2005, 448 (Драгић М. Живојиновић)
- 254 Гордана Радојчић-Костић, *Библиографија о законодавству Цара Стефана Душана*, САНУ, Београд 2006, 362 (Биљана Марковић)
- 258 Рејо Џошковић: *Crkva bosanska u XV stoljeću*, Institut za istoriju, Sarajevo, 2005, стр. 560. (Емир О. Филиповић)
- 262 Enes Pelidija, *Banjalučki boj iz 1737: uzroci i posljedice*, El-kalem, Sarajevo 2003, 544. (Татјана Катић)
- 265 Момир Самарцић, *Европа и обележавање граница Србије 1878-1879*, Филозофски факултет Нови Сад, Нови Сад 2006, 173. (Милош Јагодић)
- 267 Александар Растовић, *Велика Британија и Србија 1903-1914*, Историјски институт, Београд 2005, 557 (Михаило Војводић)
- 271 Ненад Лемајић, *Српска елита на прелому епоха*, Историјски архив «Срем» Сремска Митровица-Филозофски факултет Источно Сарајево, Сремска Митровица-Источно Сарајево 2006, 440 (Снежана Божанић)
- 276 Ђорђе С. Костић, *Добро дошли у Србију. Краљевина Србија у немачким водичима за путнике 1892–1914*, Evoluta, Библиотека Хипатија, Београд 2006, 1-176.

IN MEMORIAM

- 277 Др Новак Ражнатовић (1925-2004)

CONTENTS

ARTICLES

- 9 Tibor Živković, ON THE FOUNDATION OF RAGUSA
- 27 Igor Stojić, ANTHROPOLOGICAL ANALYSIS OF THE SKELETAL REMAINS FROM THE SUVI RID SITE, NEAR VRANJE
- 43 Dejan Bulić, THE EARLY BYZANTINE FORTIFICATION GRADINA-LISINA, ON THE WEST KOPAONIK
- 63 Dejan Crnčević, ON THE POSSIBLE PRIMARY FUNCTION OF THE CHURCH OF ASCENSION OF THE HOLY MOTHER OF GOD IN SMEDEREVO
- 93 Vladeta Petrović, **О ТРЪПЉЕЊЕ СВЕТАГО КРАЛИЈА**
- 101 Katarina Mitrović, SERVITIUM COMMUNE IN THE KOTOR EPISCOPATE IN THE 14TH AND 15TH CENTURIES
- 119 Đuro Tošić, THE COURT CASE AGAINST THE TWO MARTOLOS IN 1477
- 131 Neven Isailović, HRVOJE VUKČIĆ'S RULE IN OMIŠ AND THE STRUGGLE FOR HIS SUCCESSION
- 151 Tamara Stoilova, RUSSIA AND DUBROVNIK IN THE BEGINNING OF THE XVIII CENTURY
- 171 Nedeljko Radosavljević, GERASIM DOMNIN, THE METROPOLITAN OF UŽICE-VALJEVO (1816-1831)
- 193 Petar V. Krestić, THE PRINCE AND KING MILAN IN THE MEMOIRS
- 215 Aleksandar Rastović, ENGLISH PUBLIC OPINION ABOUT THE 1903 MACEDONIAN UPRISING
- 227 Ivan Balta, PROPOSALS FOR BUILDINGS OF RAILWAY IN BOSNIA AND HERZEGOVINA AND THE PART OF CROATIA, UNTIL THE OCCUPATION OF BOSNIA AND HERZEGOVINA

REVIEW ARTICLES

ЧЛАНЦИ И РАСПРАВЕ

ИСТОРИЈСКИ ЧАСОПИС, књ. LIV (2007) стр. 9-25

HISTORICAL REVIEW, vol. LIV (2007) pp. 9-25

УДК : 94(497.5 Дубровник)(093)

Tibor ŽIVKOVIĆ
The Institute of History
Belgrade

ON THE FOUNDATION OF RAGUSA: THE TRADITION vs. FACTS

The beginnings of Ragusa which will develop into the major trade center of the southern Adriatic are covered with the darkness.¹ The earliest historical record, written by *Cosmographer of Ravenna*, most probably from the very end of the 7th century (ca. 700), mentions *Ragusium id est Epidaurum*.² This source is very important, because it makes earliest connection between the ancient Roman city of Epidaurus and Ragusa, as it is stated not only various sources of Ragusa's origins, but also preserved in the legends developed in or around Ragusa. That strong feeling about close relations with the ancient Epidaurus is remembered even by inhabitants of Ragusa at the official documents from the 14th century: *Epidaurus at the seashore was the ancient city of Ragusa*.³ The similar view about the origin of Ragusa is also preserved by the Ragusan authors: Ragusan Anonymous, Ludovico Tuberón, Mauro Orbin, Jacob Luccari, Nicolo Ragnina, etc.

¹ The major works on the beginnings of Ragusa are: G. Novak, *Povijest Dubrovnika I, Od najstarijih vremena do početka VII stoljeća (do propasti Epidauruma)*, Supplement in: *Anali* 10 – 11 (1966) 3 – 84; J. Lučić, *Povijest Dubrovnika od VII stoljeća do godine 1205*, Zagreb 1973, Supplement in: *Anali* 13 – 14 (1976) 7 – 139 (= Lučić, *Povijest*); Idem, *O nekim problemima najstarije dubrovačke povijesti*, *HZ* 19 – 20 (1967) 537 – 547 (= Lučić, *O nekim problemima*); V. Foretić, *Povijest Dubrovnika I, Od osnutka do 1526.*, Zagreb 1980 (= Foretić, *Povijest*); Ž. Rapanić, *Marginalia o „postanku“ Dubrovnika*, *Arheološka istraživanja u Dubrovniku i dubrovačkom području*, Izdanja HAD 12 (1988) 39 – 50 (Rapanić, *Marginalia*).

² *Ravennatis Anonymi Cosmographia et Guidonis Geographica*, ed. M. Pinder – G. Parthey, Berolini 1860, 208.10.

³ This is preserved in the cyrillic document of the year 1391; cf. *Monumenta Serbica spectantia historiam Serbiae, Bosnae, Ragusii*, ed. F. Miklosich, Vienna 1858, 217.

The earliest and most complete story on the origins of Ragusa is written by the Byzantine Emperor Constantine Porphyrogenitus, who relied on the local popular tradition, and gathered for him most probably by an official of the Empire. Constantine wrote that in the time of the Slavic incursions into Dalmatia, the ancient city of Epidaurus was destroyed, and that citizens who survived the catastrophe settled on the top of the cliff near by. That cliff, called in Greek *lau*, became the nucleus from which the city of Ragusa will develop.⁴ Furthermore, Constantine Porphyrogenitus adds that the first refugees were also from Salona, the metropolis of Dalmatia, at that time also destroyed by the Slavic intruders.⁵ The mention of the Salona's refugees is odd, since the previous text does not mention them, but only the inhabitants of Epidaurus.⁶ It is already supposed that here Constantine Porphyrogenitus compiled from two different sources – one dealing with the Epidaurus and the other with Salona.⁷

The most interesting information provided by Constantine Porphyrogenitus is related to the date of this migration. *From their migration from Salona to Ragusa, it is 500 years till this day, which is 7th indiction, the year 6457,*⁸ (948/949). The calculation gives as the date of the foundation of Ragusa the year 448/449 which is not in accordance with historical knowledge about the time when the Slavs settled in Dalmatia. It is well known that the Slavs populated Illyricum and Dalmatia during the first years of Heraclius' rule (613 – 614) and that the Croats and Serbs followed them two decades later (around 630 – 634).⁹ Rounded numbers in historical sources always provoke suspicion,

⁴ *Constantine Porphyrogenitus De administrando imperio*, I – II, ed. Gy. Moravcsik – R. J. H. Jenkins, Washington 1967, 29.217 – 230 (= *DAI*). The term *lau* is understood by R. Katičić, *Uz početke hrvatskih početaka*, Split 1993, 134 – 136 (= Katičić, *Uz početke*) as the derivation from the Latin word *labes*. In the opposite sense, that *lau* derived from the Greek *laas*, see, I. Đurić, *Romejski govor i jezik Konstantina VII Porfirogenita*, ZRVI 24 – 25 (1986) 120. Similar, T. Živković, *Constantine Porphyrogenitus and the Ragusan Authors Before 1611*, *Istorijski časopis* 53 (2006) 149 (= Živković, *Constantine*).

⁵ *DAI* I, 29.230 – 233. Constantine listed six names: *Gregory, Arsaphius, Victorinus, Vitalius, Valentine the archdeacon, Valentine the father of Stephen the protospatharius*. Their Roman names (*Victorinus, Vitalis* and *Valentinus*, mixed with the Greek names *Gregory, Arsaphius, Stephen* and one Byzantine rank – *protospatharius* – refer to the times of the Late Antiquity.

⁶ *Thomas Archidiaconus: Historia Salonitana*, ed. F. Rački, Monumenta spectantia historiam Slavorum Meridionalium, vol. 26, Scriptores III, Zagrabiae 1894, 30 (= *Thomas*) does not write about the refugees of Salona which settled down in Ragusium. Actually, Thomas has the same Roman legend on the foundation of Ragusa based on the Chronicle of the Priest of Dioclea. See, *Letopis Popa Dukljanina*, ed. F. Šišić, Beograd – Zagreb 1928, 49 – 51 (= Šišić, *Letopis*). On the contrary, Katičić, *Uz početke*, 150 – 151, believed that Tomas' story is based on the same source as the Porphyrogenitus' narration.

⁷ It is proposed by, Katičić, *Uz početke*, 133.

⁸ *DAI* I, 29.233 – 235.

⁹ Cf. T. Živković, *Južni Sloveni pod vizantijskom vlašću (600 – 1025)*, Beograd 2002, 274 – 291.

especially at the authors who used them often. But in this case the mistake seems quite serious, since the historical frame is pushed backward for some 200 years. Therefore, either Constantine Porphyrogenitus mixed two independent sources which were speaking of the fall of Salona and Epidaurus, or he made an abbreviated chapter on Ragusa from the abundance of material which was gathered from several sources. If the Slavs were responsible for the destruction of Epidaurus, then it should happen at the beginning of the 7th century. In that case either the year 448/449 is related to some other destruction of Epidaurus and Salona, which cannot be ascribed to the Slavs, or 500 years have some other meaning.

There is some new archaeological evidence which can provide a clue about the origin of Ragusa. Namely, after the excavations carried out in 1981 below the Cathedral of Ragusa,¹⁰ it is established that an earlier basilica existed at the same place which could be most probably dated to the time of Justinian I (527 – 565).¹¹ This new evidence suggests that Ragusa existed at least some 60 years before Slavs settled in Dalmatia. The finds of coins which are washed off from the higher ground are extremely interesting: around 15 coins of Illyrian and Greek origin from 3rd to 2nd centuries B.C.; over 80 Roman coins dated from 1st to 4th centuries A.D; more than 170 Byzantine coins from 4th to 14th centuries.¹² The finds of coins are unambiguous evidence that the earlier settlement existed on the top of the cliff long time before Constantine Porphyrogenitus claims. This fact is quite sufficient to challenge the reliability of the Emperor's statement on the origin of Ragusa. Finely, there is a funerary inscription of the Roman soldier which is found in Pusterna (*Pustierna*, *Pustjerna*), the southern part of medieval Ragusa.¹³

The archaeological evidence at Spilan and Gradac in the vicinity of Ragusa show that these sites were populated and enclosed (Spilan) by the walls already in the 2nd century and lasted until the 6th or 7th centuries.¹⁴ This is very

¹⁰ T. Macan, *U povodu istraživanja u dubrovačkoj katedrali*, Dubrovački horizonti 15 (1983) 3 – 11; J. Stošić, *Prikaz nalaza ispod katedrale i Bunićeve poljane u Dubrovniku*, Arheološka istraživanja u Dubrovniku i dubrovačkom području, Izdanja HAD 12 (1988) 15 – 38 (= Stošić, *Prikaz nalaza*).

¹¹ Rapanić, *Marginalia*, 47; I. Stevović, „*Prospetto della città di Ragusa*“, *Novi izvor za najraniju istoriju vizantijskog Dubrovnika*, ZRVI 29/30 (1991) 141.

¹² J. Stošić, *Slijed oblikovanja sakralnog središta u Dubrovniku*, Dubrovački horizonti 29 (1989) 58. The same author thinks that this basilica could be dated most probably in the first half of the 9th century.

¹³ *CIL III*, 1743. For the archaeological evidences that Ragusa existed a centuries before the beginning of the 7th century, see, Lučić, *Povijest*, 17.

¹⁴ I. Marović, *Arheološka istraživanja u okolici Dubrovnika*, Anali 4 – 5 (1956) 9 – 30 (= Marović, *Arheološka istraživanja*).

important since the later Ragusan authors claimed that the survivors from Epidaurus escaped to Spilan and Gradac, from where they finally settled in Ragusa.¹⁵ The Ragusan Anonymous, who wrote at the beginning of the 16th century, based on some earlier texts of various origins, says that the inhabitants of Gradaz and Spilan came to Ragusa in 691 and settled in the part of the city called Pusterna, being all of them the descendants of the citizens of Epidaurus which was destroyed by the Saracens.¹⁶ Ragnina, who wrote his Annals around 1550, writes almost the same story in slightly different chronological frame (601). In addition, Ragnina mentions that the inhabitants of Ragusa already lived there for 160 years. It means that he based his chronology on Constantine Porphyrogenitus, since 160 years lead us back to the absolute date of 441 for the foundation of Ragusa. Indeed, Ragnina had at his disposal some excerpts from the *DAI*, which he dated in 940 and 944, most probably achieved from the legacy of Ludovico Tuberón.¹⁷ The Ragnina's predecessor Ludovico Tuberón, who wrote in the first two decades of the 16th century, also mentions the inhabitants of Spilan and Gradac which settled in Ragusa. He also had at his disposal some excerpts from the *DAI*.¹⁸ The learned Ragusan author Giugno Resti (died in 1735) thought that *Epidauresi cominciaron abitare Spilan e Gradaz, castelletti piccoli nella contrada di Burno* in 550.¹⁹

The Saracens, appearing in the works of the Ragusan authors of the 16th century, are interpolated in the story of the foundation of Ragusa, because they used the *DAI* or *Vita Basilii*, in which Porphyrogenitus speaks about the siege of Ragusa in 866. The learned humanists compiled traditional narratives, the *DAI* and other written sources found elsewhere, to create a picture about the origin of Ragusa. It is up to the modern scholars to find a way to extract the historical core of these legends preserved in Ragusa in the Late Middle Ages, and discover the ways of their transmission and reception.

The earliest Ragusan poet, Miletius, who wrote most probably in the middle of the 14th century, and who had at his disposal some historical sources which could be traced back to the beginning of the 11th century,²⁰ also left several verses related to the foundation of Ragusa:

¹⁵ *Annales ragusini Anonymi item Nicolai de Ragnina*, ed. Sp. Nodilo, Monumenta spectantia historiam slavorum meridionalium 14, Scriptores I, Zagrabiae 1883, 7, 179 (= *Anonymi, Ragnina*).

¹⁶ *Anonymi*, 7 – 8.

¹⁷ Živković, *Constantine*, 151 – 153.

¹⁸ *Ibid.* 154 – 160.

¹⁹ *Croniche di Ragusa, opera di Giugno Resti senatore di Ragusa*, ed. S. Nodilo, Monumenta spectantia Slavorum Meridionalium vol. 25, Zagrabia 1893, 16 (= *Resti*).

²⁰ Šišić, *Letopis*, 51, believed that Miletius was the author who wrote around the year of 1340; M. Medini, *Starine dubrovačke*, Dubrovnik 1935, 25, *not before the beginning of the XIIIth century*; Foretić, *Povijest*, 11, *Miletius is from the XIth century*.

*Quidam Romani, destructa sic Epidaurō,
Bellum civile fugientes forte subintrant
Portum Dalmatiae, qui Gravosius vocatur.
Hic pariter inopis, fugientes ex Epidaurō
In magnis ripis, ubi nunc est urbs Rhagusina,
Castellum statuunt monitis actuque Joannis,
Qui jam predictae fuit Archiepiscopus urbis.
Quamque arcem, vivi tutam munimine saxi,
Aspectu horrendo, praecelso in vertice montis,*

*Hoc castrum vocitat Epidaurica lingua Labusa,
Namque ripa sonat hoc idiomate labes.
A magnis ripis nomen traxere priores:
Nunc, L in R, G pro P mutando, moderni
Rhagusam dicunt, quae Sclavonice Dubrovnik
Dicitur a silva, quia silva fuit locus ille,
In quo nunc urbs est, et dubrava silva vocatur.
Ad decus et laudem Stephani Protomartyris extat
Castellum: templum fundant, et corpora credunt
Sanctorum, quorum sunt nomina scripta, subaudis:
Nerei, Achillei, Domitillae, Petronillaeque,
Quae secum furtim tulerant Roma fugientes.²¹*

These verses also indicate that Miletius had the same ancient source which was the basis of the Porphyrogenitus' narration on the beginnings of Ragusa.²² He also used the Chronicle of the Priest of Dioclea and very probably some ecclesiastical records on the beginnings of the Ragusan Archbishopric. It is very interesting that the Priest of Dioclea wrote about the origin of Ragusa in the similar manner as Porphyrogenitus did. He repeats the story about the origin of the name of Ragusa and mutation L to R (*Rausa* = *Lausa*), but in different context. Namely, in his introduction to these events the Priest of Dioclea mentions Saracens, who destroyed all of the (southern) Dalmatian towns and that their inhabitants escaped to the mountains where they have been captured by the Slavs. Later on, these Romans came back to the seashore taking an obligation to pay the tribute to the Slavs, after they were allowed to rebuild the cities again.²³

²¹ *Ragnina*, 174.

²² Katičić, *Uz početke*, 153 – 154.

²³ *Ljetopis Popa Dukljanina*, ed. V. Mošin, Zagreb 1950, 70 – 71. Also, in the year of 1441 Philippe de Diversis wrote: *Sed ad rem iam veniamus et dicamus, quod cum urbs Ragusina,*

The whole story is a mixture of legends about the mythical king of the Slavs, Radoslav Belo, and reliable historical data, such as the mention of the Arabs' incursion in the southern Adriatic in 866, already described by Constantine Porphyrogenitus.²⁴ Even though it is impossible to detect all the sources of the Priest of Diocela, it is a fact that here is preserved the oldest Slavic version (ca. 1150) of the story from which will develop the later humanist narration of the origin of Ragusa, enriched by some specific elements. One can be certain that the Ragusan authors used the Chronicle of the Priest of Dioclea as it is explicitly stated by Tuberón – which he describes as very old manuscript, but not so damaged that it could not be deciphered.²⁵

It is very important to mention the oldest Papal charter issued to the Church of Ragusa in 743 by the Pope Zacharias. This charter is not an original but rather a much amended transcription of the late 12th century, which could be very important for the explanation of the appearance of the cult of St Pancratius in Ragusa.²⁶ The relics of this saint are mentioned by Constantine Porphyrogenitus as they laid at the Church of St Stephen the Protomartyr in the middle of Ragusa. The origin of this cult in Ragusa could be traced back to 742 – 743, when the usurper Artabazd relied on Papal support giving back, most probably, some rights to the Pope over Dalmatia.²⁷ It would mean that the story of Constantine Porphyrogenitus was based on the original records preserved in Ragusa and dated back to the middle of the 8th century. Therefore, it is quite possible that the whole narration related to its origins existed in Ragusa at least from the middle of the 8th century. But, in that record there was no mention of Spilan and Gradaz, or the Saracens who destroyed Epidaurus. The pieces of the puzzle on the origin of Ragusa are coming in place.

The story of the origin of Ragusa is stratified in layers which should be recognized and put in correct chronological frames. In addition to the main story, there is also a mention of the Goths, to whom Mauro Orbin ascribed the destruction of Epidaurus in 265. Some of the citizens of Epidaurus withdrew

quae Epidaurum seu Lavusium antiquitus dicebatur...; Philippi de Diversis de Quartigianis, ed. V. Brunelli, Programma dell' I.R. Ginnasio superiore in Zara, Zara 1880, 13.

²⁴ On this legend see, T. Živković, *Legenda o Pavlimiru Belu*, Istorijski časopis 50 (2004) 9 – 32.

²⁵ *Lvdovici Tyberonis Dalmatae abbatis Commentarii de temporibvs suis*, ed. V. Rezar, I – II, Zagreb 2001, I, 87 (= *Tubero*).

²⁶ On this charter, see, T. Živković, *Crkvena organizacija u srpskim zemljama (rani srednji vek)*, Beograd 2004, 143 – 149 (= Živković, *Crkvena organizacija*).

²⁷ Cf. T. Živković, *When were the relics of SS Pancratius, Petronilla, Domitilla, Nereus and Achilles transferred to Ragusa*, ZRVI 44/2 (2007) in print (= Živković, *Pancratius*).

to the cliff nearby, where they built a small fortress, and enlarged it again in 283, when the Sarmatians made havoc in the vicinity of Epidaurus.²⁸ Indeed, there is one single find of the ceramic from the vicinity of Epidaurus which could be of the Germanic type.²⁹ It should be pointed out that Orbin drew his information on the earliest history of Ragusa, the Goths and the Sarmatians, from *Michel Salonitano* and his *Trattato della Dalmatia*. This source is unknown to the modern historiography but most probably was composed in 15th or 16th centuries.³⁰ Orbin believed that *Michel Salonitano* was an older author, at least a century before *Filippo da Bergamo* and *Sabellico*, the authors which he also quotes in his discussion on the origin of Ragusa (*autore vie più antico di tutti loro*).³¹ Still, the historical sources do not provide any testimony which could lead up to the conclusion that Epidaurus was razed to the ground by barbarians between the 4th to the 7th centuries. The only source which states that the Goths were attacking as far as to the sea (Adriatic) is Zosime.³² Orbin's main sources are *Filippo da Bergamo*, *Sabellico* and *Michel Salonitano*, who were composing their works towards the end of the 15th century (*Sabellico* and *Filippo da Bergamo*), and eventually at the very beginning of the same century (*Michel Salonitano*). Therefore, the Goths should be safely excluded from the story of the foundation of Ragusa, since these learned humanists created this story based on their free interpretation of Zosime.

The previous narrative could lead to the conclusion that the story of the foundation of Ragusa as written down by Constantine Porphyrogenitus had its roots in the tradition of the city itself. It was believed in the middle of the 10th century that the Ragusans were descendants of the citizens of Epidaurus, and that destruction of this city was connected to the Slavs and their arrival in Dalmatia. This is the oldest layer in all the later traditions on the foundation of Ragusa. On the top of this layer come the variations written by the later Ragusan authors, who based themselves on the Slavonic versions of the origin of Ragusa (in Slavonic language called *Dubrovnik*) and their mythical king Radoslav Belo.

The Illyrian settlement on the top of the cliff called Ragusa was inhabited already from the 3rd century B.C. and it was developing slowly during the following centuries. It was probably enlarged and fortified during the 6th century, as the new archaeological evidence points out, most probably as one

²⁸ *Il regno de gli Slavi hoggi corrottamente detti Schiavoni Historia di don Mavro Orbini Ravseo abbate melitense*, Pesaro 1601, 180 – 181 (= Orbin).

²⁹ Marović, *Arheološka istraživanja*, 18.

³⁰ *Mavro Orbini Kraljevstvo Slovena*, ed. F. Šanjek, Zagreb 1999, 555. Cf. Šišić, *Letopis*, 19 – 23.

³¹ Orbin, 182.

³² *Zosimi comitis et ex advocati fisci Historia nova*, ed. Mendelssohn, 1887, I, cap. 26, 31 and 37.

of the Byzantine fortresses which kept watch on this important Adriatic route. The chronological frame must be during Justinian's war with Goths and their expulsion from Dalmatia at the beginning of this conflict, i. e. 536 – 537. This period marked the crucial point in the history of the settlement on the cliff called Ragusa. From that time should be dated the earliest defense walls which enclosed the fortress of Lave, as it is mentioned at the later Ragusan authors.³³ The archaeological finds in modern Dubrovnik which revealed the basement of the Byzantine basilica deserve profound research and plausible explanation, since such a large church (31 meters long and 15.80 meters wide)³⁴ cannot be built *ex nihilo* by the refugees which were gathered on the top of the cliff.³⁵ It means that such large basilica should be interpreted as the seat of the bishop.³⁶

From the letters of the Pope Gregory the Great, in which is mentioned Florentius the bishop of Epidaurus, dated in 592 and 597, historiography takes as granted that Epidaurus existed as the bishopric towards the end of the 6th century. In the light of the new archaeological evidence from Ragusa, this statement should be re-examined. It is true that the coins of the Byzantine emperor Phocas (602 – 610) are found in Epidaurus,³⁷ what can be taken as a testimony of the existence of city at the beginning of the 7th century, but these finds do not give an answer whether Epidaurus was bishopric or not at that time. The letters of Gregory the Great from 592 and 597 actually should be examined much more carefully. In the first letter to Antoninus, subdiaconus (in Constantinopolis ?), Florentius, the bishop of Epidaurus, is just mentioned as deposed bishop.³⁸ In the second letter from 597 to the bishop of Jadera, Sabinianus, Florentius is also just mentioned as the former bishop of Epidaurus.³⁹ So far the papal letters prove that Epidaurus was the bishopric at the end of the 6th century, but on the other side point out that the Church of Epidaurus was at that time in some kind of turmoil. In the first letter it is stated that Florentius was deprived of all

³³ *Anonymi*, 4; *Ragnina*, 173; *Tubero*, 89 – 90. Only *Resti*, 17, had the different opinion that the foundation of Ragusa is not related to the mythical Slavic king Radoslav Belo. In addition, *Resti* somehow also calculated the year of the foundation of Ragusa as 568.

³⁴ Stojić, *Prikaz nalaza*, 16.

³⁵ Cf. Rapanić, *Marginalia*, 47.

³⁶ It also interesting to mention that the Ragusan authors writes about John, the first bishop/archbishop of Epidaurus, who escaped from Epidaurus to Ragusa. It is probably the traditional explanation on which way Ragusa legally became bishoprics. Cf. *Anonymi*, 23; *Ragnina*, 173; *Tubero*, 90. Only *Resti*, 18, believed that the Pope Gregory the Great transferred the seat of the bishopric from Epidaurus to Ragusa.

³⁷ Lučić, *O nekim problemima*, 543.

³⁸ *Sacrorum conciliorum, nova et amplissima collectio*, ed. J. D. Mansi, Graz 1960, IX, col. 1119 (= *Mansi*).

³⁹ *Mansi X*, col. 93.

property and exiled, and in the second letter the pope asked the bishop of Jadera whether he knows something about *the case of Florentius* since the citizens of Epidaurus are ready to receive him again as their shepherd. They admit that Florentius was exiled according to the wish of the late archbishop of Salona, Natalis. It is also worth to mention that the bishop of Epidaurus already was not present at the Second Council of Salona in 533.⁴⁰ All this confusion around the bishopric of Epidaurus points to the conclusion that inside the ecclesiastical organization of the southern Dalmatia something unusual was happening during the 6th century.

After the conquest of Africa and the parts of Italy, Justinian I reshaped the ecclesiastical organization which was incorporated into new provincial organization, i.e. archbishoprics of Ravenna and Carthage.⁴¹ Among these measures undertaken just before the outbreak of the war with the Goths, was the creation of the archbishopric of Justiniana Prima,⁴² by which were actually determined the zones of ecclesiastical organization between the Byzantine Church and the parts of Illyricum ruled by the Goths.⁴³ In 536, Justinian sent Constantian, *sacri stabuli comitem*, to Dalmatia which harbored the fleet at Epidaurus *which is on the right hand side when entering in Adriatic*.⁴⁴ It could be expected that after the conquest of Dalmatia and expulsion of the Goths,⁴⁵ Justinian had some new ideas about the organization of the Church in southern Dalmatia. Among these new ideas should be the creation of the new bishopric at Ragusa. The exact chronological frame in which we could safely put this change, must be after 548 when a large group of Slavs penetrated as far as to Dyrrachium. The intruders devastated wide areas of the southern Illyricum shadowed in vain by the 15,000 strong Byzantine army and safely went back across Danube.⁴⁶ As the immediate consequence of this attack, Justinian could start to repair and build up fortresses elsewhere in the regions during the 550s, which have not been included in the plan of the rebuilding during the period of the 530s – 550s.

This kind of enormous building activities mark the turning point in the urban design of Illyricum, which gradually changed toward the smaller but

⁴⁰ *Diplomatički zbornik kraljevine Hrvatske s Dalmacijom i Slavonijom I*, ed. I. Kukuljević Sakcinski, Zagreb 1874, N° 240.

⁴¹ R. A. Markus, *Carthage – Prima Justiniana – Ravenna: An Aspect of Justinian's Kirchenpolitik*, Byzantion 49 (1979) 278.

⁴² *Corpus iuris civilis, Novellae*, ed. R. Schoell, Berolini 192, Nov. XI, 94.

⁴³ Živković, *Crkvena organizacija*, 36.

⁴⁴ *Procopii Caesariensis Opera omnia, Bella I – VIII*, vol. I – II, ed. J. Haury – G. Wirth, Lipsiae 1962, *Procopii II, BG I*, 7, 37.6 – 10.

⁴⁵ *Procopii II, BG I*, 16, 85.1 – 25.

⁴⁶ *Procopii II, BG III*, 29, 423.3 – 13.

well fortified towns and settlements reduced in population. It was truly the end of the Late Antiquity and the beginning of a new era usually called Early Middle Ages. Procopius left the testimony about the construction's activities in Illyricum, which occurred until 559/560, and that is why we do not have any such information on the building activities in Dalmatia at *De aedificiis*. In addition, it is worth to mention an opinion of G. Downey, who proved successfully that Procopius' *De aedificiis* is in fact an unfinished work.⁴⁷

Having said all this, I would follow the authors which already pointed out that Ragusa was refortified and enlarged as one of the important fortresses on the southern Adriatic route during the rule of Justinian I.⁴⁸ But, what is more important, the task was in a way quite similar, even though on the lesser scale, to the one conducted in the interior of the Illyricum where the new archbishopric was created at Justiniana Prima (545). In other words, we could conclude that Justinian I created the bishopric in Ragusa following the clear plan after which this city should be a new and important center. From the point of view of the local Church officials, those of Epidaurus, it was probably not a welcomed solution and could open a kind of dispute between Ragusa and Epidaurus. That way we have a perfect explanation of the archaeological evidence discovered at Ragusa in 1981 – the large cathedral church which was the seat of the new bishopric. Furthermore, this conclusion helps to better understand the Ragusan tradition which stubbornly repeats that the Ragusan Church inherited its bishopric status from Epidaurus. It was possible only after Epidaurus ceased to exist, and what could have happened in the first decades of the 7th century. The other possible explanation is that two bishoprics existed at the same time – the older one at Epidaurus and new one at Ragusa (ca. 550 – 560) – and that the new circumstances which emerged after the Slavs populated the areas in the vicinity of Epidaurus and Ragusa, created the situation which led up to the disappearance of the bishopric of Epidaurus, as well as the town itself. The later claims of the Ragusan authors that the Church of Ragusa is legally successor of the Church of Epidaurus could be the consequence of their need to prove that the land as far as to former Epidaurus belong to Ragusa. This explanation could be supported by the writings of Thomas Archdeacon of Spalato from the middle of the 13th century: *Erat autem Epitauros episcopalis ciuitas, salonitane ecclesie suffraganea*. Then, after he wrote the Roman legend on the foundation of Ragusa and the destruction of Epidaurus, Thomas continues:

⁴⁷ G. Downey, *The Composition of Procopius De aedificiis*, Transactions and Proceedings of the American Philological Association 78 (1947) 171 – 183.

⁴⁸ Rapanić, *Marginalia*, 46. I. Goldstein, *Bizant na Jadranu*, Zagreb 1992, 36 – 37.

*Homines autem cum eis permixti sunt, et facti sunt populus unus. Edificauerunt Ragusium et habitaureunt in eo. Ex eo tempore conari ceperunt pallium suo episcopo optinere.*⁴⁹

If the archaeological evidence and various sources are put together, there is still lack of explanation for the Porphyrogenitus' statement that Ragusa was founded *500 years ago*, i.e. 448/449.⁵⁰ Was it an information provided to the Emperor's official who gathered the material from Ragusa itself or just the Emperor's calculation based on his own impression about the events which he described? He could have not heard from the citizens of Ragusa that the first founders of the city came from Salona. Such a story does not exist at the later works of the Ragusan authors. It must be the consequence of the Emperor's usage of at least two independent sources (excerpts) originated in Dalmatia. But 500 years could also be an impression of Ragusan themselves. It seems that the Chronicle of Salerno provides a very good clue.

The Chronicle of Salerno was written ca. 974 by the anonymous monk from southern Italy. But the core of the Chronicle was compiled already in 897/898 by the monks of Montecassino, in exile at Teano.⁵¹ To this part of the Chronicle should belong a passage dealing with the origin of the city of Amalfi, which could be very useful for the modern historians to understand a way of thinking of the Early Medieval man of Europe on the questions of the origin and foundation of towns. The author says that he made an inquiry to find out something about the beginnings of Amalfi and Amalfitians themselves, since it was not known to his time *from which province they originated, to which clan they belonged, under which kings they fought*, etc. His investigation, mostly based on the stories of the elders, provided a material which he arranged in some kind of order and chronological frame. The story runs as follows: during the time of the Emperor Constantine (the Great) the decision was made that the Emperor himself and his most important dignitaries and their families leave Rome and resettle in Constantinopolis. During the trip, when they reached *Sclavorum fines*, a storm came and two ships wrecked on the shores. Nobody was hurt, but all their property has been lost. There they found some local inhabitants, who allowed shipwreck victims to settle among them. Their city was called Ragusa (*Vocaturque nomen loci illius nimirum Ragusi*). They

⁴⁹ Thomas, 30.

⁵⁰ DAI I, 29.233 – 235.

⁵¹ W. Pohl, *History in Fragments: Montesassino's Politics of Memory*, Early Medieval Europe 10/3 (2001) 354 – 355.

lived among them for a long time, but since the Ragusans oppressed them a lot, they decided to run away. When they reached Italy, they came to the vicinity of the place called Melfis and, by the flow of time, they were called, upon the name of that place, Amalfitians.⁵²

It is obviously that story runs in the form of popular tradition mixing the historical persons (Constantine) and political conditions (the Slavs of Dalmatia) which cannot be put in the same chronological frame. That information about the *Scavorum fines* leads to the conclusion that tradition of Amalfitian's origin was developed after the beginnings of the 7th century. But that what is most important is the perception of the inhabitants of Amalfi towards the end of 9th century, who believed that their origin should be traced back for some 500 years – the beginning of the 4th century, the end of the 9th century. In a similar manner writes Constantine Porphyrogenitus in the chapter 45 of the *DAI* speaking of the origin of Iberians of Caucasus. The Emperor gathered a popular tradition told by the Iberians themselves, according to which they were descendants of the Biblical king David. After considerable time passed they decided, being warned by the oracle, to come out of Jerusalem and settle down in Persia. *And from their migration from Jerusalem to the country now inhabited by them it is 400 years, or rather 500 up to the present day, which is the 10th indiction, the year from the creation of the world 6460, in the reign of Constantine and Romanus, Christ-loving emperors of the Romans, born in the purple.*⁵³

This passage shows that Porphyrogenitus used some earlier records on the origin of Iberians, for which he thought to have been written in 9th century, and because of that he added another 100 years to correct the date, according to his own time. It is interesting to underline this passage of time (500 years) as almost a pattern by which is explained deep past unknown from the written sources. It was the impression that 500 years is a period of time which marks the earliest history for which they have not any kind of records at all. We meet this pattern in Italy and in the eastern borders of Asia Minor. It means that this kind of thinking was widely present in the regions which could not be whatsoever linked or able to communicate with each other.⁵⁴ When Porphyrogenitus was much more certain about the time when something is happened, he used smaller numbers. For instance, he said that from the foundation of New Capua

⁵² *Chronicon Salernitanum, A Critical Edition with Studies on Literary and Historical Sources on Language*, ed. V. Westerbergh, Acta Universitatis Stockholmiensis, Studia Latina Stockholmiensia 3, Stockholm – Lund 1956, 88 – 89.

⁵³ *DAI*, 45.38 – 42.

⁵⁴ It is interesting to mention the popular thinking in Serbia about the duration of the Turkish rule over Serbia, which is still preserved in modern times – that the Turks ruled Serbia for 500 years. In fact, the Turks ruled Serbia less than 400 years (1459 – 1833).

it is 73 years and from the division of Lombardy until to-day (948/949) it is 200 years.⁵⁵ In fact the division of Lombardy was in 849, exactly 100 years from the time of Constantine.⁵⁶ Here he had some sources of the Latin origin which were inaccurate, but still he preserved at his story that it did not happen long time ago. It seems that he had some critical feeling for the flow of time describing the various events which occurred in distant times.

Regarding the origin of Ragusa and Constantine's statement that Ragusa was founded 500 years before his own time, it seems that modern historians should completely neglect this number. It just marks that citizens of Ragusa could not say to the Emperor's informer when exactly their town came into existence. Therefore, one who would investigate the earliest history of Ragusa should be aware that this figure represents just a firm proof that something happened in the deep past, which is not written down, and which is just a product of popular tradition.

The passage from the Chronicle of Salerno gives excellent ground for some other important conclusions. Namely, since the earliest Ragusan tradition does not know anything about the refugees from Rome and their settling in Ragusa, it is possible to give plausible explanation in which way this later tradition is found in the works of Ragusan Anonymous, Ragnina and others. In one section the text of the Chronicle of Salerno, related to the origin of Amalfitians, is unclear and probably a line is missing. There is a mention in which way the Emperor Constantine and his dignitaries and their families sailed to Constantinople and than a part of the sentence which cannot be explained - *Romam quippe beatorum Petri et Pauli iuris reliquia*. Is it possible that in the first part of that sentence something was said about the relics taken by Constantine from Rome intended to be placed in Constantinople? It is very probable, because the later Ragusan authors, already from Miletius onwards, mention that the refugees from Rome brought with them relics of SS Achilleus, Nerreus, Petronilla and Domitilla.⁵⁷ Miletius does not mention St Pancratius, the saint which relics were in the Church of St Stephen the Firstmartyr already in the time of Constantine Porphyrogenitus. It is also to be expected, since we know that the relics of St Pancratius have been sent from Rome to Ragusa in 742/743.⁵⁸

The whole story about the origin of Amalfitians is reflected in Ragusa at least from the 14th century (Miletius) if not a century or two before (the Priest

⁵⁵ *DAI I*, 27.53 – 55; 27. 66.

⁵⁶ See, *DAI II*, 88 (Commentary).

⁵⁷ *Anonymus*, 3; *Ragnina*, 173; *Resti*, 26.

⁵⁸ Živković, *Pancratius*.

of Dioclea). Therefore, it should be taken as almost certain that the later story on the origin of Ragusa did not originate in Ragusa itself, but in Amalfi, and that from there it was taken by the Ragusan sailors which had contacts with Amalfi.⁵⁹ That way the Ragusans enriched the knowledge of their earliest past through the contacts with Amalfi.

The Ragusan ships were sailing to Italy at least from the 9th century, if not earlier.⁶⁰ They should have had various contacts with the Italian towns among which was Amalfi.⁶¹ It is important to point out that Amalfi reached its heights in the 11th century and already in 1135 its fleet was destroyed by the Pisans. It was the end of the maritime power of Amalfi.⁶² Sometime between 11th and the beginning of the 12th century the Ragusans almost certainly received the story about the origin of Amalfi, which was connecting Amalfitians' origin with Ragusa. In the trade contract between Pisa and Ragusa (together with Spalato), it is said that Ragusans can keep trade connections with other Italian towns which are subordinated to Pisa.⁶³ Therefore, these connections could be kept with Amalfi too. The writer of the Chronicle of Salerno was a Benedictine monk, so was the Priest of Dioclea, the author who was the first to mention Roman legend on the origin of Ragusa, mixed with the elements of the Slavic tradition. It could be taken as a sign that the exchange of the ideas related to the history or tradition, could flow from western shores of Adriatic to the eastern and vice versa. The Benedictine monks certainly played a major role in these transmissions and receptions.

The story on the origin of Ragusa should be interpreted in the following manner: the earliest Illyrian settlement on the top of the cliff could be traced

⁵⁹ The earliest history of Amalfi, up to 1100, is given by U. Schwarz, *Amalfi im frühen Mittelalter (9 – 11. Jahrhundert). Untersuchungen zur Amalfitaner Überlieferung*, Tübingen 1978; Also, A. O. Citarella, *The Relations of Amalfi and the Arab World Before the Crusades*, *Speculum* 42/2 (1967) 299 – 312. On the beginnings of Amalfi, see, M. Berza, *Amalfi Preducale*, *Ephemeris Dacoromana* 8 (1938) 349 – 444.

⁶⁰ Already in 867 the Ragusans' vessels transported the Slavic auxiliaries to Italy; cf. *DAI I*, 29.113 – 115. Their ships of war were assembled at Dyrrachion in 949; cf. *Constantini Porphyrogenitus imperatoris De cerimoniis aulae byzantinae*, ed. I. Reiske, Bonn 1829, 664.9 – 10; cf. T. Živković, *Da li su dubrovački ratni brodovi učestvovali u kritskoj ekspediciji 949. godine?*, *Zbornik za istoriju BiH* 3 (2002) 9 – 15.

⁶¹ On the Amalfi's earliest trade, see, E. Ashtor, *Gli ebrei nel commercio mediterraneo nell'alto medioevo (secc. X – XI)*, in: *Gli orizzonti aperti. Profili del mercante medievale*, ed. G. Airdi, Torino 1997, 61.

⁶² J. Lučić, *Dubrovački na jadranskom prostoru od VII stoljeća do godine 1205*, *Rad JAZU* 369 (1975) 36.

⁶³ *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae II*, ed. T. Smičiklas, Zagreb 1904, 124 – 125.

back to the 3rd centuries B.C. During the Roman times it existed in approximately same size and was not of any major significance. During the 550s, the place was rebuilt, enclosed by the walls and became a seat of bishop. After the destruction of Epidaurus, either by the Slavs or just because of its slow disappearance as the urban center, a part of the citizens of Epidaurus resettled in Ragusa what became the main cause of the renewed building activities and probably growth of the city's size. The major tradition on the origin of Ragusa is preserved at the *DAI* and can be taken as a widespread belief of the Ragusans themselves about the origin of their town contemporary to Constantine Porphyrogenitus. The later tradition is a mixture of the various stories, some of them from Amalfi (the story of Roman refugees), and partly coming from the Slavs (the legend of Radoslav Belo) which at the 12th century lived in the vicinity of Ragusa or in town itself. The passage of time of the 500 years which is written down by Constantine Porphyrogenitus is just a manner of the writer to fill up the chronological gap in the cases when it was impossible to say when something happened. It seems that this style was widespread in the Early Middle Ages all around the Latin and Eastern world. Therefore, any discussion about the year 448/449 as the exact date of the foundation of Ragusa is in vain. The Emperor just wanted to say – *it happened long time ago*. Exactly in the same manner, learned Giugno Resti understood the Emperor's words: *E l'imperatore avrà posto il numero d'anni 500, per dimostrare un lungo corso di tempi, non perchè infatti avesse voluto dire cinquecento anni determinati, she saria l'anno 449*.⁶⁴

⁶⁴ Resti, 17.

Тибор ЖИВКОВИЋ

О ПОЧЕЦИМА ДУБРОВНИКА

ТРАДИЦИЈА И ЧИЊЕНИЦЕ

резиме

О почецима Дубровника најраније сведочанство пружио је византијски цар Константин Порфирогенит у поглављу 29 свога дела *De administrando imperio*, 948/949. године. Основа цареве приче је да су становници Епидаура, који је пострадао од Словена, уточиште нашли на оближњој литици на којој су саградили град Лаусиј, односно Рагусиј. У истом одељку цар бележи да се тај догађај одиграо пре 500 година, односно 448/449. године. Доцније дубровачко предање, прибележено већ код песника Милеција, затим код Лудовика Туберона, дубровачког Анонима, Николе Рањине. Мавра Орбина, Јакоба Лукаревића и Јунија Растиха, спаја најстарији слој легенде који је прибележен код Константина Порфирогенита, са тзв. Римском легендом која говори о доласку избеглица из Рима и њиховом насељавању међу Дубровчане, као и словенску легенду о Радославу Белу. Сви ови слојеви легенде о настанку Дубровника први пут су забележени у Летопису Попа Дукљанина средином 12. века.

Насупрот легенди, чији слојеви су препознатљиви иако недовољно објашњени у јужнословенској историографији, стоје недавна археолошка открића (1981) која недвосмислено указују на то да је насеље на месту данашњег Дубровника постојало већ од III века п. н. е. које је средином VI века било утврђено. Из тог времена датира и пространа базилика која је најпре могла да буде епископско седиште. У светлости нових података и њиховим сучељавањем са легендама о настанку Дубровника, дошло се до закључка да је Дубровник претворен у значајније византијско упориште у време владавине цара Јустинијана I (527 – 565), највероватније после 550. године, односно упада Словена 548. године у Илирик који је окончан под бедемима Драча. Тако може да се закључи да је Порфирогенитов исказ о почецима Дубровника у основи тачан, јер повезује Словене, становнике Епидаура и насељавање Дубровника у кохерентан след узајамно повезаних догађаја.

Други закључак до којег се дошло јесте да је Дубровник средином VI века постао епископско седиште и да је вероватно у то

време већ долазило до сукоба са црквеним властима оближњег Епидаура. На тај начин постаје јаснија познија дубровачка истрајност у доказивању старине дубровачке епископије и повезивање њених почетака са Епидауром. Ово је остало забележено већ код Томе Архиђакона као опште раширено мишљење у оновременој Далмацији.

Истраживањем података из Хронике Салерна дошло се до поузданог закључка да је Римска легенда, која се већ код Попа Дукљанина појављује у јужнодалматинским списима, а затим и код свих познијих дубровачких писаца, заправо пренета у Дубровник из јужне Италије у X или XI веку. Наиме, у питању је легенда о пореклу Амалфићана, који су своју традицију о пореклу пренели анонимном монаху из Монте Касина који је и прибележио 897/898. године.

Показано је такође да податак о 500 година који наводи Константин Порфирогенит, а који се односи на време оснивања Дубровника, не треба узимати дословце, већ разумети као опште место које означава време одигравања догађаја за које не постоје поуздани писани подаци. Другим речима, израз да је нешто било пре 500 године, требало би схватити као да је то било *веома давно*.

Игор СТОЈИЋ
Историјски институт
Београд

АНТРОПОЛОШКА АНАЛИЗА СКЕЛЕТНИХ ОСТАКА СА ЛОКАЛИТЕТА СУВИ РИД КОД ВРАЊА

Некропола на локалитету Суви Рид у селу Декутинци, у општини Врање, откривена је случајно 1996. године током радова приликом постављања стубова за далековод. Народни музеј у Врању организовао је мања сондажна истраживања приликом којих је откривено седам гробова.¹

Покојници су били слободно укупани у здравицу у опруженом ставу са рукама прекрштеним на грудима (гробови бр. 1 и 4) или на карлици (гробови бр. 3, 5 и 7) по основној оријентацији запад–исток са девијацијом од 5 до 12 степени ка северу. Гроб бр. 7 одступа од основне оријентације 12 степени ка југу. Гробови бр. 2, 4, 6 и 7 имају неку врсту камене конструкције у виду необрађених камена који су углавном распоређени око главе и ногу покојника.

Једини покретни налаз је фрагмент лонца рађен на спором витлу који је нађен изнад гроба бр. 3 и за који се претпоставља да је намерно разбијен по формирању гробне хумке и завршетка погребног ритуала.

На основу начина сахрањивања и погребних обичаја као и фрагмента лонца који по својим карактеристикама одговара периоду IX- XI века, ова некропола је уз извесну резерву датована у XI век.²

Анализа остеолошког материјала обављена је током септембра 2006. године у приручној лабораторији у просторијама Народног музеја у Врању.³ Антрополошки су обрађени скелети из гробова бр. 1, 2, 3, 4, 5 и 7.

¹ А. Булатовић, *Извештај са заштитног сондирања средњовековне некрополе на локалитету Суви Рид у Селу Декутинци, СО Владичин Хан, Врањски гласник, XXIX-XXX*, 21-29

² Ibid.

³ Овом приликом се захваљујем колегиници Гордани Стојичић, кустосу Народног музеја у Врању, на уступљеном материјалу.

Најпре је за сваки скелет понаособ обављен инвентар расположивих костију и зуба, након чега су обављена антропометријска и краниометријска мерења, процена пола и старости индивидуе у тренутку смрти, макроскопска анализа патолошких промена и трагова маркера окупационог стреса.

Инвентар је обављен по постојећем обрасцу који је предложен у „Standards for Data Collection from Human Remains”.⁴ Свака кост обележена је у зависности од степена очуваности, шифрама које су дате у облику бројних вредности. Кост која је очувана више од 75%, означена је шифром „1“, чуваност која је у распону од 25% до 75% означена је шифром „2“, док шифра „3“ означава кост која је сачувана мање од 25%. Кост која недостаје обележена је шифром „0“. Бројне вредности шифара употребљене су ради стварања прецизних и упоредивих база података којима се помоћу посебних рачунарских програма може лако манипулисати.

При инвентару и анализи зуба коришћене су стандардне методе обележавања и описивања.⁵

За одређивање пола и старости у тренутку смрти комбинован је већи број различитих критеријума. Пол је одређен на основу морфолошких карактеристика карлице⁶ и лобање.⁷ На скелетима где је то било могуће примењиване су и методе одређивања пола на основу бутне кости.⁸

Старост индивидуа у тренутку смрти одређивана је помоћу неколико метода које су укључивале степен облитерације ектокранијалних шавова,⁹ морфологију пубичне симфизе,¹⁰ морфологију аурику-

⁴ J. E. Buikstra, D. H. Ubelaker, *Standards for data collection from human skeletal remains*, Fayetteville, Arkansas, 1994.

⁵ Fdi = Federation Dentaire Internationale, *Two-digit system of designating teeth*, International Dental Journal, 21, 104-106; S. Hillson, *Recording Dental Caries in Archaeological Human Remains*, International Journal of Osteoarchaeology, 11, 249-289.

⁶ T. W. Phenice, *A newly developed visual method of sexing the os pubis*, American Journal of Physical Anthropology, 30, 297-301.

⁷ G. Ascádi, J. Nemeskéri, *History of Human Life Span and Mortality*, Budapest, 1970.

⁸ W. M. Bass, *Human Osteology: A Laboratory and Field Manual of the Human Skeleton*, Columbia, 1987. 218-219; M. Šlaus, *Discriminant function sexing of fragmentary and complete femora from medieval sites in continental Croatia*, Opuscula Archaeologica, 21, 167-175.

⁹ R. S. Meindl, C. O. Lovejoy, *Ectocranial suture closure: A revised method of the determination of skeletal age at death based on the lateral- anterior sutures*, American Journal of Physical Anthropology, 68, 57-66.

¹⁰ S. Brooks, J. M. Suchey, *Skeletal age determination based on the os pubis: A comparison of the Ascádi-Nemeskéri and Suchey-Brooks methods*, Human Evolution, 5, 227-238.

ларне површине илиума¹¹ и морфологије стерналних крајева ребара.¹² Код деце је старост у тренутку смрти одређивана према степену окоштавања епифиза са дијафизама, дужине и ширине дијафиза дугих костију и степену ницања и развоја млечних и сталних зуба.¹³ За сваки скелет понаособ израчуната је телесна висина,¹⁴ посматрани су трагови мускулаторно скелетних маркера стреса¹⁵ и евентуално присуство патолошких промена.¹⁶

Резултати

Гроб 1

Индивидуа јувенилног узраста.

Присутне кости лобање: обе паријеталне, обе темпоралне, окципитална, максила (фраг.), мандибула (фраг.).

Анализа зуба:

- максила: присутни 13-17 и 24, 26-27; постмортално изгубљени 11, 12 21-23, 25.

- мандибула: присутни 31-37, 41-43, 45-47; постмортално изгубљен 44.

Патолошки налаз зуба: на 35 каријес мезијално, на 45 каријес дистално.

¹¹ C. O. Lovejoy, R. S. Meindl, T. R. Pryzbeck, and R. P. Mensforth, *Chronological metamorphosis of the auricular surface of the ilium: A new method for the determination of age at death*, American Journal of Physical Anthropology, 68, 15-28.

¹² M. Y. Işcan, S. R. Loth, R. K. Wright, *Age estimation from the rib by phase analysis: White males*, Journal of Forensic Science, 29, 1094-1104; M. Y. Işcan, S. R. Loth, R. K. Wright, *Age estimation from the rib by phase analysis: White females*, Journal of Forensic Science, 30, 853-863.

¹³ T. W. Mckern, T. D. Stewart, *Skeletal Age Changes in Young American Males*, Natick, MA, 1957; W. M. Bass, *Human Osteology. A Laboratory and Field Manual of the Human Skeleton*, Columbia, 1987; D. H. Ubelaker, *Human Skeletal Remains: Excavation, Analysis, Interpretation*, Washington DC, 1989; D. H. Ubelaker, *The Estimation of Age at Death from Immature Human Bone, in Age Markers in the Human Skeleton*, by M. Y. Işcan, Springfield, Illinois, 1989. 55-70.

¹⁴ M. Trotter, G. C. Gleser, *Estimation of stature from long bones of American Whites and Negroes*, American Journal of Physical Anthropology, 10, 463-514.

¹⁵ L. Capasso, K. A. R. Kennedy, C. A. Wilczak, *Atlas of Occupational Markers on Human Remains.*, Teramo, 1999.

¹⁶ D. J. Orthner, W. J. G. Putschar, *Identification of Pathological Conditions in Human Skeletal Remains*, Washington, DC, 1981; A. C. Aufderheide, C. Rodrigues - Martin, *The Cambridge Encyclopedia of Human Paleopathology*, Cambridge, 1998.

Присутне кости посткранијалног скелета: обе клавикуле (фраг.), лева скапула (фраг.), атлас (фраг.), четири торакална пршљена (фраг.), десни радијус (фраг.), десна улна (фраг.), десни фемур (фраг.), лева тибија (фраг.).

На основу степена сраслости епифиза дугих костију и развоја сталних зуба процењена старост ове индивидуе износи 15 година. На очуваном скелетном материјалу није било трагова патолошких промена.

Гроб 2

Индивидуа узраста инфанс I.

Очуван је само део лобањске кости на основу којег је било могуће само утврдити да се ради о детету у првим годинама живота.

Гроб 3

Одрасла индивидуа.

Присутне кости лобање (слика 1) фронтална, обе паријеталне, окципитална, обе темпоралне, лакримална, сфеноидна, обе зигоматичне, максила, мандибула, етмоидална, вомер.

Анализа зуба:

- максила: присутни 12-15, 17, 21, 24-27; заживотно изгубљен зуб 16; постмортално изгубљени 11, 22, 23; хиподонција 18 и 28;

- мандибула: присутни 31-35, 37-38, 41-45, 47; заживотно изгубљени 36 и 46; хиподонција 38 и 48.

Патолошки налаз зуба: каријес на 14 мезијално и огроман каријес и периапикални абсцес на 24. (слика 2)

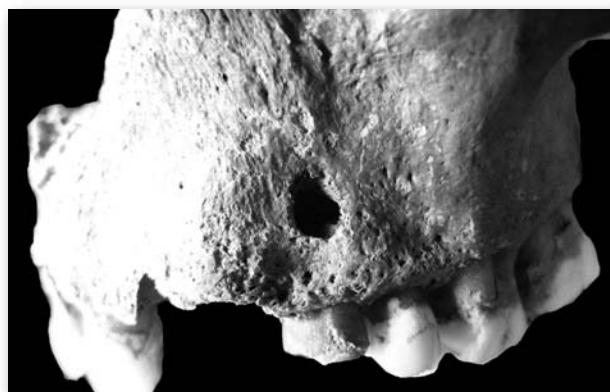
Присутне кости посткранијалног скелета: обе клавикуле, обе скапуле (фраг.), сакрум, оба илиума (фраг.), обе ишиадичне, обе пубичне, атлас, аксис, четири цервикална пршљена, 11 торакалних, пет лумбалних пршљенова, стернум, шест пара ребара, оба хумеруса, оба радијуса, обе улне, оба фемура, обе тибије, обе фибуле, оба талуса, оба калканеуса, 11 карпалних, 10 мета-карпалних, 13 фаланги прстију, три тарзалне, шест метатарзалних, три фаланге стопала.

На мушки пол индивидуе указивале су секундарне одлике пола на лобањи и карлици.

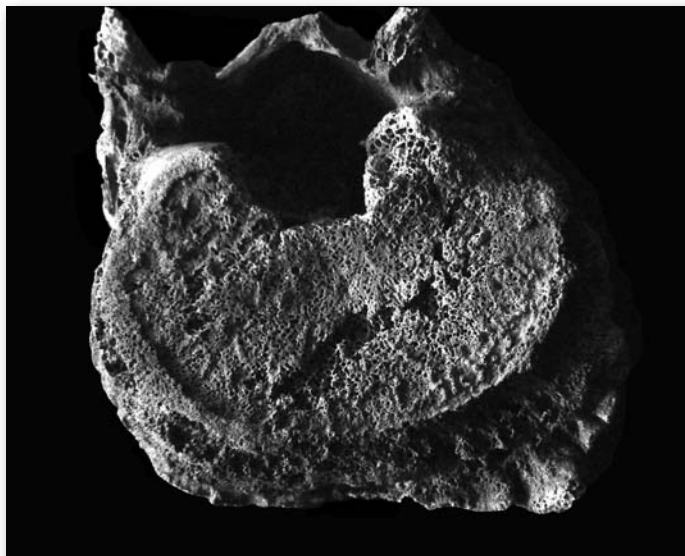
Према сраслости лобањских шавова и морфологије костију карлице, ради се о индивидуи чија је старост у тренутку смрти износила око 50 година.

Слика бр. 1,
гроб бр. 3, лобањске пројекције:
1. *norma frontalis* 2. *norma lateralis* 3. *norma occipitalis* 4. *norma verticalis*.

Слика бр. 2,
гроб бр. 3, огроман каријес и периапикални абсцес.

Слика бр. 3,
гроб бр. 3, *остеоартритичне промене* .

Слика бр. 4,
гроб бр. 3, *фрактура на другом десном ребру*.

Слика бр. 5
гроб бр. 3, *foramen sternale*.

Скелетне мере (у центиметрима) и индекси: на кранијелном делу скелета било је могуће измерити максималну дужину лобање 19,5 и ширину 14,7 на основу чега је израчунат Кранијални индекс који износи 75,38 који је описује као Мезокрану, висину лобање базион – брегма 14,2 на основу чега је измерен висинско – дужински индекс 72,82 који описује лобању као Ортокрану, висинско – ширински 96,60 који је описује као Метриокрану, као и Средњивисински 83,04 који је описује као Мезоземичну, дужину базе лобање 9,8, максило – алвеоларну ширину 6,4, биаурикуларну ширину 12,9, минималну ширину чела 10,9, максималну ширину чела 11,5, дужину форамен магнуа 3,7, ширину форамен магнуа 2,7; дужину мастоидног наставка 3,1; висину мандибуле 3,3, висину тела мандибуле 3,3, дебљину тела мандибуле 0,11, бигорнијалну ширину мандибуле 10,5, бикондиларну ширину мандибуле 12,2, минималну ширину гране мандибуле 3,1; максималну ширину гране мандибуле 4,3, максималну висину гране мандибуле 6,7, дужина мандибуле 7,5.

На посткранијалном делу скелета било је могуће измерити на клавикули максималну дужину тела 15,6, антериорно – постериорни дијаметар средине тела 1,4, супериорно – инфериорни дијаметар средине тела 1,5; максималну дужину хумеруса 32,2, помоћу којег је уз максималну дужину клавикуле одређен Клавикохумерални индекс 48,44, максимални дијаметар средине тела хумеруса 2,7 и минимални дијаметар средине тела хумеруса 2,3 помоћу којих је одређен Индекс попречног

пресека хумеруса 85,18; максималну дужину радијуса 24,2 помоћу којег је уз максималну дужину хумеруса одређен Радиохумерални индекс 75,15, антериорно – постериорни дијаметар средине тела радијуса 1,4, медио - латерални дијаметар средине тела радијуса 1,8; максималну дужину улне 26,2, антериорно – постериорни дијаметар 1,5, медијално – латерални дијаметар 2,0, физиолошку дужину улне 23,5, минимални обим тела улне 3,9 помоћу којих је израчунат Калибер индекс улне 16,59; максималну антериорну висину сакрума 11,9, максималну антериорну ширину сакрума 11,4 помоћу којих је израчунат Сакрални индекс 95,79, максимални трансферзални дијаметар базе сакрума 4,5; ширину илиума 22,2; дужину пубичне кости 9,2, дужину ишиадичне кости 9,0 помоћу којих је израчунат Ишиопубични индекс 102,22; максималну дужину фемура 46,2 на основу које је израчунат телесни раст $172,72 \pm 3,94$, бикондиларну ширину фемура 45,9, епикондиларну ширину 8,6, максимални дијаметар главе фемура 4,7, антериорно – постериорни дијаметар у нивоу испод малог трохантера 3,1, медијално – латерални дијаметар у нивоу испод малог трохантера 3,5 помоћу којих је одређен Платимерични индекс 88,57 који описује фемур као Еуример као и Индекс робустицитета фемура 14,37, антериорно – постериорни дијаметар средине тела фемура 3,4 медијално – латерални дијаметар средине тела фемура 3,0 помоћу којих је израчунат Пиластирични индекс 113,33, обим средине тела фемура 10,0; дужину тибије 38,0 максималну ширину проксималне епифизе 8,0 максималну ширину дисталне епифизе 5,7 максимални дијаметар у нивоу нутриционог отвора 4,1 медијално – латерални дијаметар у нивоу нутриционог отвора 2,8 помоћу којих је израчунат Платикнемични индекс 68,29 који описује тибију као Мезокнемичну; обим тела у нивоу форамен нутрициорум 10,7, максималну дужину тибије 37,7, максимални дијаметар средине тела фибуле 1,7; максималну дужину калканеуса 8,6 и средњу ширину калканеуса 4,5.

Остеоартритичне промене уочене су на пршљеновима (слика 3), дисталним епифизама фемура и проксималним епифизама тибија. На првом и другом ребру са десне стране констатоване су коштане израслине узроковане зараслим фрактурама (слика 4). На стернуму је присутан *foramen sternale* (последница изостајања правилног срастања¹⁷) и подељен врх грудне кости *processus xiphoideus*. (слика 5)

Ову индивидуу одликује робуснија грађа. Мишићни припоји су израженији на клавикулама, хумерусима (*pectoralis maior*) и радијусима (*biceps brachi*).

¹⁷ Е. Ношовски, Ж. Микић, *Paleopatologija čoveka*, Užice, 1995, 32.

Гроб 4

Индивидуа јувенилног узраста.

Присутне кости лобање: фронтална (фраг.), обе паријеталне (фраг.), окципитална, обе темпоралне, максила, мандибула (фраг.).

Анализа зуба:

- максила: присутни 11-18, 22-27; постмортално изгубљен 21; 18 неизрастао у алвеоли.

- мандибула: присутни 31-37, 41-45; заживотно изгубљен 46.

Патолошки налаз зуба: нису уочене патолошке промене.

Присутне кости посткранијалног скелета: обе илиачне (фраг.), атлас, аксис, два торакална (фраг.), четири фрагмента ребара, оба фемура (фраг.), лева улна (фраг.), оба фемура, обе тибије (фраг.), фрагменти обе фибуле, оба талуса (фраг.), оба калканеуса (фраг.).

На основу степена сраслости епифиза дугих костију и развоја сталних зуба процењена старост ове индивидуе износи 12 година. На очуваном скелетном материјалу није било трагова патолошких промена.

Гроб 5

Одрасла индивидуа.

Присутне кости лобање (слика 6): фронтална, обе паријеталне, окципитална, обе темпоралне, назална, лакримална, сфеноидна, обе зигоматичне, максила, мандибула, етmoidна, вомер.

Анализа зуба:

- максила: присутни 11-15, 17-18, 23, 25-28; постмортално изгубљени 21, 22, 24; заживотно изгубљен 16

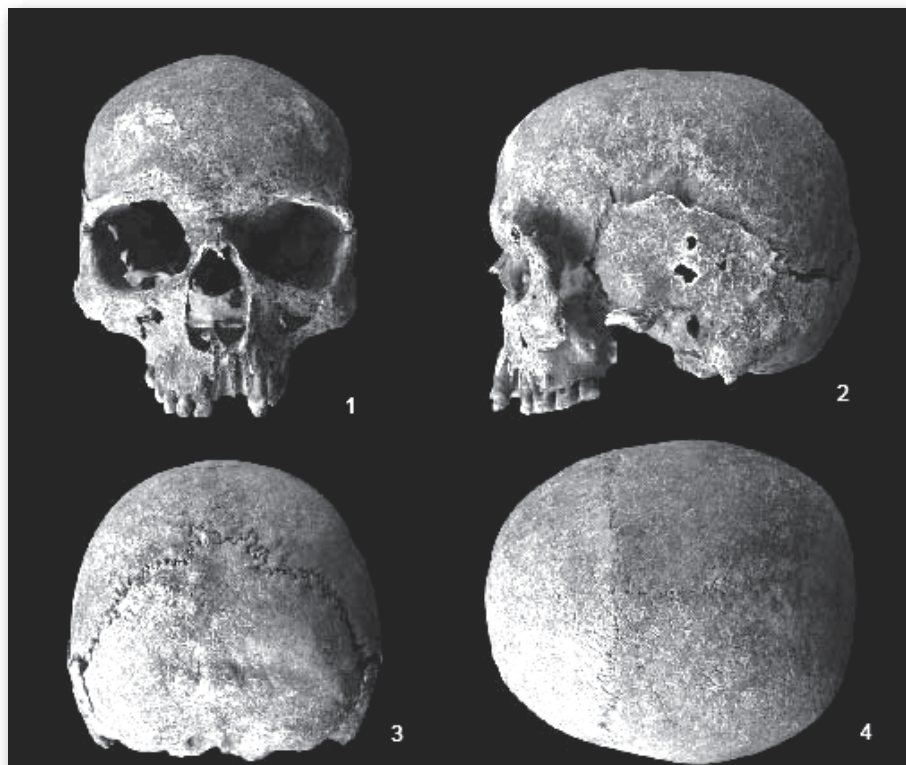
- мандибула: присутни 33-38, 42-43, 47-48; постмортално изгубљени 31, 32, 41, 44; заживотно изгубљени 45, 46.

Патолошки налаз зуба: огроман каријес на 14. (слика 6)

Присутне кости посткранијалног скелета: обе клавикуле (фраг.), обе скапуле (фраг.) обе пателе (фраг.), обе илиачне (фраг.), оба хумеруса (фраг.), оба радијуса (фраг.), обе улне (фраг.), оба фемура, обе тибије, обе фибуле (фраг.), оба талуса, оба калканеуса (фраг.).

На мушки пол индивидуе указивале су секундарне одлике пола на лобањи и карлици.

Према сраслости лобањских шавова и морфологије костију карлице, ради се о индивидуи чија је старост у тренутку смрти износила између 40 и 50 година.

Слика бр. 6,
гроб бр. 5, лобањске пројекције:
1. *norma frontalis* 2. *norma lateralis* 3. *norma occipitalis* 4. *norma verticalis*.

Скелетне мере (у цм) и индекси: на кранијалном делу скелета било је могуће измерити максималну дужину лобање 18,2 и ширину 15,5 на основу чега је израчунат Кранијални индекс који износи 85,16 који је описује као Хипербрахикану, висину лобање базион – брегма 14,6 на основу чега је измерен Висинско – дужински индекс 80,21 који описује лобању као Хипсикрану, Висинско – ширински 94,19 који је описује као Метриокрану, као и Средњивисински 86,64 који је описује као Мегаземичну, дужину базе лобање 10,2, максило – алвеоларну ширину 6,0 и максило – алвеоларну дужину 5,4 помоћу којих је израчунат Максилоалвеоларни индекс 111,11 који описује лобању као Мезурану, биаурикуларну ширину 13,4, висину горњег дела лица 6,7 помоћу које је израчунат Горњи фацијални индекс 52,34 који описује лобању као Месену,

минималну ширину чела 10,4 помоћу које је израчунат Фронтпаријетални индекс 67,09 који описује лобању као Метриометопичну, максималну ширину чела 11,3, висину носа 4,6 и ширину носа 2,3 помоћу којих је израчунат Назални индекс 50,00 који описује лобању као Мезорину, ширину орбите 4,3 и висину орбите 3,3 помоћу којих је израчунат Орбитални индекс 76,74 који описује лобању као мезоконичну, биорбиталну ширину 10,6, интерорбиталну ширину 2,2, дужину форамен магнума 4,5, ширину форамен магнума 3,3, висину тела мандибуле 2,9 и дебљину тела мандибуле 1,3 помоћу којих је израчунат Индекс робустицитета мандибуле 44,82, бигонијалну ширину мандибуле 11,4 минималну ширину гране мандибуле 3,0 максималну висину гране мандибуле 7,1 дужину мандибуле 7,4.

На посткранијалном делу скелета било је могуће измерити максимални дијаметар средине тела хумеруса 2,4 и минимални дијаметар средине тела хумеруса 1,9 помоћу којих је одређен Индекс попречног пресека хумеруса 79,16; максималну дужину радијуса 24,3 антериорно – постериорни дијаметар средине тела радијуса 1,1 медијално – латерални дијаметар средине тела радијуса 1,6; антериорно – постериорни дијаметар улне 1,3 медијално – латерални дијаметар улне 1,6 минимални обим тела улне 3,7; максималну дужину фемура 45,9 на основу чега је израчунат телесни раст $172,02 \pm 3,94$ цм, бикондиларну дужину фемура 45,5 епикондиларну ширину фемура 8,6 максимални дијаметар главе фемура 5,0 антериорно – постериорни дијаметар у нивоу испод малог трохантера 3,1 медијално – латерални дијаметар у нивоу испод малог трохантера 3,5 помоћу којих је одређен Платимерични индекс 88,57 који описује фемур као Еуример као и Индекс робустицитета фемура 14,50 антериорно – постериорни дијаметар средине тела фемура 3,3 медијално – латерални дијаметар средине тела фемура 3,1 помоћу којих је израчунат Пиластирични индекс 106,45 обим средине тела фемура 9,5; дужину тибије 37,4 максималну ширину проксималне епифизе 7,8 максималну ширину дисталне епифизе 5,9 максимални дијаметар у нивоу нутриционог отвора 3,7 медијално – латерални дијаметар у нивоу нутриционог отвора 2,3 помоћу којих је израчунат Платикнемични индекс 62,16 који описује тибију на граници између Платикнемичне и Мезокнемичне обим тела у нивоу форамен нутрициорум 9,5 и максимални дијаметар средине тела фибуле 1,5.

Уочене су артритичне промене на дисталним епифизама фемура и проксималним епифизама тибија.

Гроб 7

Одрасла индивидуа.

Присутне кости лобање (слика 7): фронтална, обе паријеталне, окципитална, обе темпоралне, назална, конха назалис, лакримална (фраг.), сфеноидна, обе зигоматичне, максила (фраг.), мандибула.

Анализа зуба:

- максила: присутни 12-15, 17-18, 21-28; постмортално изгубљени 11, 16.

- мандибула: присутни 31-33, 35-36, 38, 41-48; постмортално изгубљен 34; заживотно изгубљен 37.

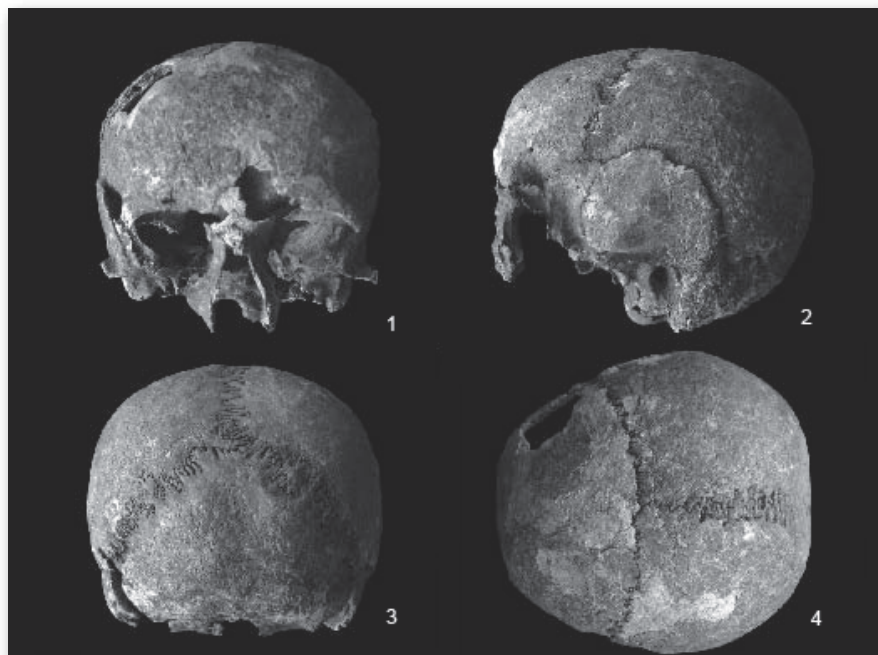
Патолошка слика зуба: 24 каријес дистално, 25 огроман каријес, 26 каријес оклузо – мезијално, 27 каријес оклузо- дистално.

Присутне кости посткранијалног скелета: обе клавикуле (фраг.), сакрум (фраг.), обе илиачне (фраг.), обе ишиадичне (фраг.), атлас, аксис, оба хумеруса (фраг.), оба радијуса (фраг.), обе улне (фраг.), оба фемура, обе тибије, обе фибуле (фраг.), оба талуса, оба калканеуса (фраг.), три тарзалне, три метатарзалне кости.

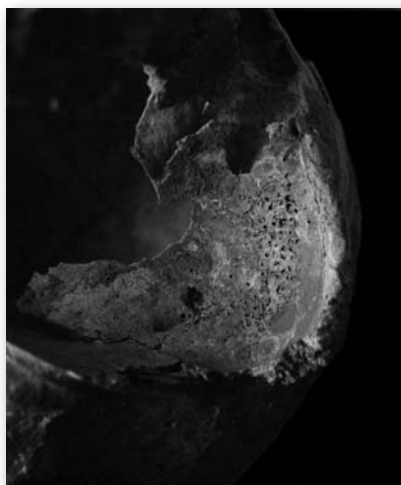
На женски пол индивидуе указивале су секундарне одлике пола на лобањи и карлици.

Према сраслости лобањских шавова и морфологији костију карлице, ради се о индивидуи чија је старост у тренутку смрти износила око 40 година.

Скелетне мере (у цм) и индекси: на кранијелном делу скелета било је могуће измерити максималну дужину лобање 16,3 и ширину 14,9 на основу чега је израчунат Кранијални индекс који износи 91,41 који је описује као Хипербрахикану, висину лобање базион – брегма 12,8 на основу чега је измерен Висинско – дужински индекс 78,52 који описује лобању као Хипсикрану, Висинско – ширински 85,90 који је описује као Тапеинокрану, као и Средњивисински 82,05 који је описује као Мезо-земичну, биаурикуларну ширину 12,8 минималну ширину чела 9,2 помоћу које је израчуна Фронтпаријетални индекс 61,74 који описује лобању као Стенометопичну, ширину носа 2,0 интерорбиталну ширину 1,9 ширину форамен магнуа 3,2 дужину мастоидног наставка 2,6; висину браде 3,1 висину тела мандибуле 3,0 и дебљину тела мандибуле 0,9 помоћу којих је израчунат Индекс робустицитета мандибуле 30,00 бигонијалну ширину мандибуле 8,5 минималну ширину гране мандибуле 2,4 максималну висину гране мандибуле 6,5 дужину мандибуле 6,1.

Слика бр. 7,
гроб бр. 7, лобањске пројекције:
1. *norma frontalis* 2. *norma lateralis* 3. *norma occipitalis* 4. *norma verticalis*.

Слика бр. 8,
гроб бр. 7, *cribrae orbitales*.

На посткранијалном делу скелета било је могуће измерити на клавикули антериорно – постериорни дијаметар средине тела 1,3 супериорно – инфериорни дијаметар средине тела 0,9; максималну дужину фемура 43,6 на основу чега је израчунат телесни раст $161,79 \pm 3,72$ цм, бикондиларну дужину фемура 42,8 максимални дијаметар главе фемура 4,1 антериорно – постериорни дијаметар у нивоу испод малог трохантера 2,3 медијално – латерални дијаметар у нивоу испод малог трохантера 3,2 помоћу којих је одређен Платимерични индекс 71,87 који описује фемур као Хиперплатимер као и Индекс робустицитета фемура 12,85, антериорно – постериорни дијаметар средине тела фемура 2,7 медијално – латерални дијаметар средине тела фемура 2,8 помоћу којих је израчунат Пиластирчни индекс 96,42 обим средине тела фемура 8,5; дужину тибије 36,3 максималну ширину проксималне епифизе 6,3 максималну ширину дисталне епифизе 4,5 максимални дијаметар у нивоу нутриционог отвора 3,3 медијално – латерални дијаметар у нивоу нутриционог отвора 2,2 помоћу којих је израчунат Платикнемични индекс 66,66 који описује тибију као Мезокнемичну; обим тела у нивоу нутриционог отвора 8,5 и максимални дијаметар средине тела фибуле 1,6.

На орбитама су уочени трагови *cribrae orbitaliae* која се морфолошки читава појавом шупљикаве кости на горњим сводовима орбита. Њена етиологија није у потпуности разјашњена и углавном се сматра последицом анемије.¹⁸ (слика 8)

Закључна разматрања

Резултатима спроведене анализе треба приступити са крајњим опрезом с обзиром да се ради о веома малом узорку. Како су резултати археолошких истраживања показали, ради се о делу некрополе која је садржала покојнике слободно сахрањене у положеном ставу. Антрополошки је испитано шест особа које су биле сахрањене у исто толико гробова.

Остеолошки материјал чини један скелет детета у првим годинама живота, два скелета јувенилне старости и три скелета одраслих индивидуа од којих један припада индивидуи женског пола а два особама мушког пола. Иако мали, овај палеодемографски узорак је свакако интересантан пошто је заступљен са неколико старосних категорија. Просечна старост

¹⁸ A. C. Aufderheide, C. Rodrigues - Martin, *The Cambridge Encyclopedia of Human Paleopathology*, Cambridge, 1998. 348-351.

ових индивидуа износила би 27,5 година, уколико би посматрали само одрасле индивидуе око 45 година, на основу чега је немогуће закључити нешто више о палеодемографској структури ове некрополе.

Палеопатолошком анализом утврђено је велико присуство каријеса, посебно код старијих индивидуа, ниска учесталост показатеља развојног стреса (изостанак хипоплазије зубне глеђи, и *cribrae orbitaliae* која је присутна само код једне особе). Уочене су остеоартритичне промене, гробови број 3 и 5, што је уобичајена појава код особа које су старије од 35 година. Прелом првог и другог десног ребра код индивидуе из гроба број 3 може се довести у везу са повредом која је нанешена у борби.

Маркери опкупационог стреса који су констатовани уочени су на клавикулама, хумерусима, радијусима, фемурима и тибијама. На основу овако малог узорка може се видети једино да скелети мушких индивидуа показују већи робустицитет као и да се уочава да су већем притиску били изложени горњи екстремитети.

У археолошком смислу добијени подаци су упоређени са неколико средњовековних некропола (Матичане, Ниш, Трњане, Корбово, Миријево и др)¹⁹ од којих су антрополошки обрађене Трњане²⁰, Корбово²¹ и Матичане.²²

Даљим истраживањем некрополе, за коју се претпоставља да има око 60 гробова,²³ добили би се релевантни подаци о биофизичком профилу ове популације који би се могли упоредити са резултатима добијеним на истовременим некрополама.

¹⁹ А. Булатовић, *Извештај са заштитног сондирања средњовековне некрополе на локалитету Суви Рид у Селу Декутиници, СО Владичин Хан*, Врањски гласник, XXIX-XXX, 21-29.

²⁰ С. Живановић, *Српска некропола у Трњану*, Зборник Народног музеја, IX-X.

²¹ S. Radosavljević-Krnić, *Etude anthropologique des ossements trouves sur le site „Pesak“*, Београдске свеске III, 143-148.

²² Ž. Mikić, *Anthropological Traces of Slav Presence in Kosovo and Metochia*, Balcanica, XXXVI, 39-51.

²³ А. Булатовић, *Извештај са заштитног сондирања средњовековне некрополе на локалитету Суви Рид у Селу Декутиници, СО Владичин Хан*, Врањски гласник, XXIX-XXX, 21-29.

Igor STOJIĆ

**ANTHROPOLOGICAL ANALYSIS OF THE SKELETAL REMAINS
FROM THE SUVI RID SITE, NEAR VRANJE**

Summary

Necropolis at the Suvi Rid site, in the village of Dekutinci, Vranje municipality, was discovered by chance in 1996, while laying down pillars for the power grid. The National Museum of Vranje organized smaller surveys, during which seven graves were discovered.

Osteological remains consist of a skeleton of a child only a couple of years old, two skeletons of juveniles, and three skeletons of adults — one female and two male. Although small, this paleodemographic sample is interesting, as several age groups are represented. The average age at death of these individuals is estimated at 27.5 years, but 45 years if only adults are taken into consideration. Thus, it is not possible to conclude more about the paleodemographic structure of this necropolis.

Paleopathological analysis points to the great presence of caries, especially with elder individuals, low frequency of indicators of developmental stress (lack of enamel hypoplasia, and cribrae orbitaliae present at only one individual). There are some osteoarthritic changes at the individuals from graves 3 and 5, which is fairly common at people over 35 years of age. Broken first and second right ribs at the individual from grave number 3 could be related to a fight-related injury.

Occupational stress markers have been noted on clavicles, humeruses, femurs, and tibias. Based on such a small sample, it can only be noted that male skeletons seem to be more robust, and that the upper extremities were subject to greater stress.

Дејан БУЛИЋ
Историјски институт
Београд

РАНОВИЗАНТИЈСКО УТВРЂЕЊЕ ГРАДИНА-ЛИСИНА НА ЗАПАДНОМ КОПАОНИКУ

Локалитет Градина у селу Лисина (кота 989.73) на западној страни Копаоника удаљен је свега неколико километара од викенд насеља на Копаонику и припада општини Рашка. Од пута Рашка-Копаоник одваја се шумски пут којим се стиже изнад локалитета одакле се једном косом спуштамо до утврде. Градина се налази на последњој тачки дуже косе правца И-З и једини је приступ локалитету (Т.1).¹

Локалитет се налази на присојној страни, чиме се постигло максимално искоришћења сунчеве енергије. Највиша тачка утврђења је на источној страни, одатле терен пада ка западу доста оштром косином. Пад терена прате честе, стеновите каскаде висине 1-1,5м. Терен такође пада и ка југу, у још већем степену. Због овога су заравни врло ретке, практично их и нема, осим уз северни бедем на неколико места. Овим је избор места ископа сужен на свега неколико позиција.

Са десне стране упоришта, односно са СЗ стране је Рудничка река у коју се улива Лисинска река и окружује утврђење са северне стране. Са котом 990 није на доминантном месту, особито не према залеђу које је на већим надморским висинама. Има изузетан поглед према западу, одакле добро контролише Козију главу, Тиоце и део села Радошиће. Поглед се пружа и на важну комуникацију ка данашњем Косову и ка локалитету Градина у Доњој Рудници, удаљеном ваздушном линијом око 5км.

Утврђење има облик неправилног троугла, приближних димензија 113м x 100м. Најуже је на простору улаза, а најшире на западној страни

¹ У периоду од 30.08 до 01. 09.2005. године, обављена су сондажна археолошка ископавања локалитета. Скромна сондажна истраживања имала су за циљ одређивање основе утврђења и његово хронолошко опредељење.

где је терен неприступачан услед стрмих падина, а делом и због стрмог стеновитог одсека. Нису констатовани остаци кула, али се стиче утисак да је можда једна постојала на месту улаза. Мања депресија пред улазом у утврђење у виду шанца, указује на некадашње постојање сувог рова на улазу.

Утврђење је ушло у литературу једним кратким прегледом античких локалитета на Копаонику, без предложеног прецизног датовања.²

Унутрашњост утврђења је данас добрим делом огољена стеновита подлога, местимично прекривену танким слојем земље и хумуса. Услед великог спирања локалитета површинска конфигурација терена није откривала никакве грађевинске структуре - деловање ерозије је готово потпуно однело културне слојеви и остатке објеката у унутрашњости утврђења. На локалитету су јасно видљиви трагови овог спирања - осут грађевински материјал, камен и остаци малтера.³

Археолошка истраживања су обављена са свега три стратиграфске сонде, постављене ближе северном беду, на простору где су једино и постојале мање заравни (План 1). Добијени стратиграфски подаци из сонди, могу се представити на следећи начин. Испод травнатог покривача је једини културни слој тамно-мрке земље са доста камена различите величине у зонама ближим беду. Дебљина културног слоја износила је између 0,13-0,33м у сонди 3, до максималних 0,55м у сонди 2. Спорадичне налазе грнчарије рановизантијске провенијенције из 6. и почетка 7. столећа пратили су и ретки други налази. Тако из сонде 2, поред грнчарије у слоју су спорадично проналажене животињске кости, један мањи уломак лепа, један комад металне згуре (Т.Т.7/6) и бронзани новчић на коти 984.84 (Т.2/3а и 3б; Т. 4) и једна фрагментована, гвоздена алка на коти 985.75 (Т. 4; Т.7/6).

Стерилну зону чинила је стеновита подлога. Једино је у сонди 1, над стеном лежао танак слој стерилне светло-мрке земље, тврда и компактна. У ископима нису регистровани трагови архитектуре, осим

² Т. Михајловић, *Нови антички локалитети на Копаонику*, ГСАД, Београд 1997, 150, 153. Локалитет је регистрован систематским рекогносцирањем западног дела Копаоника, обављеног у периоду 1988-1991. године, у оквиру научно-истраживачког пројекта Археолошког института из Београда: Археолошка истраживања на Руднику у праисторији, антици и средњем веку (директор пројекта Борислав Јовановић). У оквиру поменутог пројекта постојала је посебна тема: Сондажно истраживање споменика старог рударства и металургије на Копаонику (Теренски руководицац била је Вера Богосављевић, тада археолог НМ Краљево).

³ Могло би се рећи да је локалитет погодан за испитивање детектором метала, јер се културни слојеви не могу уништити из простог разлога јер их на највећем делу локалитета и нема. Уосталом трагови дивљег копања, видљиви су на неколико места на локалитету, као и на ширем подручју Рашке.

мањег комада лепа који би можда указивао на постојање грађевина лаких конструкција.

Паралелно са сондажним ископавањем, текли су и радови на истраживању бедема. Траса бедема дефинисана је највећим делом површинским праћењем, а тамо где је бедем остао испод површине земље или хумуса услед густог растиња, једноставним интервенцијама откривано је спољно лице бедема „на прескок“, захваљујући чему је установљена основа утврђења. Највише вегетације, било је на западној страни, према којој је и изражен највећи пад. Због тога је и најтеже било дефинисати трасу бедема у овом делу. Очуване висине бедема су јако мале, неколико редова камена, местимично се траса бедема читавала само према трагу малтера, што не искључује могуће веће дубине. Интервенције у циљу утврђивања максималне очуваности бедема нису предузимане. Спољно лице јужног бедема је према западном бедему откривено у континуитету у дужини од 15-так метара. ЈИ бедем завршавао се на литици, одакле се пружа изузетан преглед ка јужним падинама Копаоника и долини Ибра. На овој стени бедем се ломио у приближно правом углу ка северу и формирао западни бедем утврђења. Бедем није очуван на делу где се наслањао на стеновиту литицу, али трагови малтера јасно указују на његов правац пружања. Даље је траса западног бедема успешно установљена готово целом дужином до спајања са северним бедемом. Затим је учињен покушај да се утврди дебљина западног бедема. Унутрашње лице бедема сачувано је само у једном реду камена и налаже директно на живу стену која прати задати пад терена.⁴ Фундирање темеља је јасно утврђено, иако се могло претпоставити. Бедеми фундирани на живој стени грађени су од ломљеног камена у неправилном слогу, а као везиво коришћен је кречни малтер беличасте боје.

На улазу у утврђење, констатовани су остаци јужног бедема у дужини од 10 -15м, а правац у потпуности одговара раније регистрованим мањим партијама бедема.

Северни бедем је био делимично видљив на терену и прилично се правилно пружао правцем исток-запад. Његово је спољно лице установљено на неколико места једноставним и плитким укопавањем. На западној страни, где није био очуван, траса се могла установити по траговима малтера на стени.

⁴ Дебљина бедема није довољно поуздана јер се није могло са сигурношћу знати да ли очувани ред камена, чини спољно лице бедема.

Из скромног керамичког материјала још је мањи број типолошки одредивих фрагмената. Налази су ипак индикативни и довољни да помоћу њих утврдимо време градње и коришћења утврђења.

Керамички материјал углавном је продукт занатске израде на брзом витлу, међу којом је и керамика танких зидова са плитким канелурама. Нажалост, скромни налази не откривају много. Различита боја фактуре и текстура указују на више радионичких центара. Најлуксузније израде биле би глеђосане посуде, од чега имамо највише остатака једног лонца из сонде 2, вероватно лоптастог облика, маслинасто-зелене глеђи. Лонац је украшен урезаним таласастим и хоризонталним линијама (Т. 6/10; Т.7/5). Зелено глеђосаним посудама припадају и два мања одломка из сонде 3 (Т. 7/3), као и део дна (Т. 6/3; Т.7/4), које је горело. Бројне су аналогije за овакво посуђе у 6. столећу и познате су са више локалитета на ширем простору, али ћемо се задржати на примерима из непосредне околине, пре свега из новопазарске области. Зелено глеђосана грнчарија датована је у 6. столеће констатована је на утврђењу Хум код Тутина,⁵ Бабрежу,⁶ Тупом Кршу код Тутина,⁷ Ђурђевици-Ђерекаре,⁸ Расу-Пазариште,⁹ али и на лок. Злоступ, село Острвица код Тутина, које је опредељено, као касноантичко.¹⁰ Нема присуства посуда на спором витлу, нити посуда које се обично везују за присуство војске, као што су амфоре.

Површински уситњени налази откривају више различитих начина израде посуда, од грубих до финијих. Боја печења посуда је од црвено-мрких, преко мрких до сивих и тамно сивих. Понекад су декорисане плитким хоризонталним линијама. Углавном су ови налази уситњени до типолошког непрепознавања. (Т.6/1-2; Т.7/1). Ипак се и међу овим одломцима уочавају извесни облици. Најпре једна конична здела сиве боје, косо изведеног обода и профилисаног на унутрашњу и спољашњу страну (Т. 6/3; Т.7/1) и мањи лончић грубље израде, мрке боје, са разгнутим ободом (Т. 6/4; Т.7/1).

⁵ В. Иванишевић, *Рановизантијско утврђење на Хуну код Тутина*, НПЗ 12, Нови Пазар 1988, 8-9. Глеђосаном посуђу припадају примерци здела, крчага и лонаца.

⁶ Д. Премовић-Алексић, *Касноантичко утврђење у Бабрежу*, НПЗ 13, Нови Пазар 1989, 24, сл. I/1. Реч је о лонцу споља маслинастозелено глеђосаном, израђеном од песковите, сиво печене глине и са орнаментом у виду таласасте линије.

⁷ М. Милинковић, *Рановизантијско утврђење на Тупом кршу и околна утврђења у тутинској области*, НПЗ 9, Нови Пазар 1985, 50.

⁸ М. Милинковић, *Рановизантијско утврђење на Ђурђевици у Ђерекарама*, НПЗ 7, Нови Пазар 1983, 34.

⁹ М. Поповић, *Тврђава Рас*, Београд 1999, 105-106.

¹⁰ М. Милинковић, *Касноантичка утврђења у Острвици и Шароњама код Тутина*, НПЗ 6, Нови Пазар 1982, 132.

Из сонде 2, поред глеђосаног лонца, видимо и посуду црвене боје печења са ја јасним траговима горења на појединим њеним комадима (Т. 7/5).

Из сонде 3 издвојићемо два фрагментована лонца, са разгнутим ободима. Један има равно сечен обод и равно профилисан са спољње стране и са жлебом са унутрашње стране (Т. 6/8-9; Т.7/2).

Од више налаза дна, сва су равна (Т. 7/2, 4, 5), осим једног благо заобљеног врло танких зидова и мрко црвене боје (Т. 7/2). Од ових један примерак је оштећене зелене глеђи услед излагања ватри (Т. 6/7; Т.7/4).

Међу грубим има и оних танких зидова, али грубе површине услед употребе крупнијег камена. Оваква керамика се појављује и на неким другим рановизантијским локалитетима (Т. 6/3).

Керамички материјал није у стању да нам прецизније одреди време настанка утврђења од оквира једног столећа. Једноставно, познавање грнчарије није још достигло тај ниво хронолошке детерминације.

На крају би се запитали, с обзиром на разноликост керамичког материјала, шта се заправо подразумева под локалним. Ако је то нека шира област, можемо се сложити са констатацијом да се ради о локалној производњи, али ако се подразумева заиста само најужи простор око наших локалитета, онда не бисмо рекли да се ради о локалној производњи. Прави локални производ био би само одломак дебљег, заобљеног обода, грубе фактуре, највероватније рађен руком Т.6/5.

Сасвим су ретки други метални предмети. Налаз алке у сонди 2, израђене од гвожђа не казује нам ништа конкретно јер не можемо да тачно одредимо њену функцију (Т. 7/6).

Налаз половине потковице за говеда, не можемо са сигурношћу да припишемо рановизантијском периоду - могла би бити и рецентна (Т.7/1). С скромном броју налаза из слоја, може се придодати мањи број уломака грнчарије, комада метала и згуре који су пронађени приликом обилазака локалитета (Т. 7/1).

Присутни метални налази - осим што су ретки - нису погодни за прецизну датацију.

Једини налаз новца представља бронзани примерак кован у Виминацијуму из кратког раздобља рада ове ковнице током 3. столећа (Т.2/3а и 3б). На реверсу је персонификација колоније између бика и лава. Аверсна страна је врло нечитка због чега нисмо сигурни о представи ког императора се ради. Пречник новца износи 26,6 мм, а измерена тежина је 12,77 гр.

Није неуобичајено да се на рановизантијским локалитетима проналази антички новац. Неуобичајено је да је то једини пронађени

примерак, а да припада античком периоду. Овај новац не доказује постојање касноантичког живота на локалитету јер поред новчића нема других налаза античке или касноантичке провенијенције. Једноставно, у овом периоду новац није добар индикатор за временско опредељење утврђења, због чега ћемо се ослонити на остали покретни археолошки материјал. Новчић је пронађен у рановизантијском слоју у сонди 2, чиме је одређена његова секундарна употреба. Примери употребе античког новца познати су са више локалитета, а најочитији су на Царичином граду.¹¹ У Илирику од Маврикијевог времена долази до смањења оптицаја бакарног новца, услед аварско-словенских напада и опадања општих економских услова, што је имало за последицу нередован и редукован рад ковница.¹² Својом тежином аналоган је примерку под кат. бројем 7 са Царичиног Града, коме одговарају фолиси из последњих деценија 6. и почетка 7. столећа. Наиме, најчешће ковани фолис у последње три деценије 6. века, је био од 13,64 гр или 1/24 бакарне фунте.¹³ Приближне тежине као наш примерак имали су примерци ковани под Фоком (602-610) и првих година Ираклијеве владе (610-641).¹⁴ Ово нас доводи у наизглед један парадокс: да је новчић, односно његова секундарна употреба одређена керамиком, а да је пак прецизније датирање керамике утврђено новцем, односно његовом тежином. На постојећу тежину, можемо додати још мало услед излизаности новца, премда се нема утисак веће истрошености. У ближој околини новац из виминацијумске ковнице пронађен је на лок. Тројан, на граничном простору Сјенице и Тутина.¹⁵ Ипак, сматрамо да метричка анализа није довољно поуздан метод за прецизно датирање. Нема довољно доказа да је тежина новца била пресудна за њихову употребу. Да је то тако вероватно би се појавили комади код којих је опсецањем регулисана њихова тежина, а такви случајеви нису нам познати. Невелика вредност овог новца вероватно није условљавала строгу контролу тежина.

¹¹ На ову појаву је први скренуо пажњу В. Поповић у своја два рада: В. Поповић, *Римски новац из Царичиног града*, Нумизматичар 3, Београд 1980, 121-128 (= Поповић, *Римски новац*); В. Поповић, *Нови налази римског новца из Царичиног града*, Нумизматичар 8, Београд 1985, 45-48.

¹² Поповић, *Римски новац*, 127.

¹³ W. Hann, *Moneta Imperii Byzantini*, Band 1, Wien 1973, 16. Податак преузет од: Поповић, *Римски новац*, 127.

¹⁴ За тежине фолиса у овом периоду види: Ph. Grierson, *Catalogue of the Byzantine Coins in the Dumbarton Oaks Collection*, II 1, Washington 1968, 23, 30-31, 162-165 и 274-286.

¹⁵ В. Иванишевић, *Античко утврђење на Тројану*, НПЗ 13, Нови Пазар 1989, 7-15. Овај комад је лакши - 9, 02 гр.

Област утврђења потпада под планинску климу са дугим зимама. Услед ових природних датости земљорадња је била секундарна делатност, док о лову и риболову можемо говорити само као о додатним привредним гранама. Богатство пашњацима упућују на традиционално развијено сточарство као доминантну привредну активност. На самом локалитету нема извора пијаће воде, због чега је вероватно постојала цистерна која је задовољавала потребе за водом, али врло снажан извор данас постоји, на удаљености 1-1,5км, код места где се са асфалтног пута скреће ка утврђењу. Богати водени токови и шуме чинили су важно природно богатство, омогућивши јефтину енергију и добар грађевински материјал. Овим су, уз богатство руде, предуслови за развој рударства били испуњени. У називима појединих места доста је очуваних сведочанстава средњовековног рударења. Данашња топонимија јесте из средњовековне епохе, али врло добро знамо да су средњовековни рудари бирали већ проверене рударске зоне у античко време. О рударењу можда још речитије сведоче резултати рекогносцирања и археолошких истраживања којима су били обухваћени поједине области Копаоничког краја.¹⁶

Зато смо мишљења да је рударство била и тада главна привредна грана. Овакву претпоставку потврђују и турски дефтери нахије Брвеник, која се налазила у оквирима Зворничког санџака. Тако је према дефтеру из 1519. године царском хасу припадало пет села, као и рудници Козија Глава и Гошћаница, односно Гокчаница. У следећем попису из 1533. године царском хасу придодато је још једно село и помињу се рудници Бело Брдо и Листје, који су припадали Козијој Глави и доносили приходе царској благајни у три године 90 000 акчи.¹⁷ Рудник Листје који је идентификован са Лисином на Копаонику, помиње се и у трећем дефтеру из 1548. године.¹⁸

Уосталом један део привредне активности становника овог утврђеног села лако је одредити на основу налаза металне згуре, односно остатака претапања гвоздене руде (Т. 7/6; Т.7/1). Судећи по честим налазима згуре на рановизантијским утврђењима, рударење је била уобичајена активност становника рудних ревира. Сам процес добијања

¹⁶ За преглед истраживања са библиографијом и разматрањем континуираног рударења од праисторије до средњег века види: В. Богосављевић-Петровић, *Континуитет металургије у долини Ибра*, Наша прошлост 7, Краљево 2006, 63-90.

¹⁷ *Dva prva popisa Zvorničkog sandžaka (iz 1519. i 1533. godine)*. Dešifrovaо, preveо i obradio: Adem Handžić. Građa, knj. XXVI, Odeljenje društvenih nauka, knj. 22. ANIBIH i SANU, Sarajevo 1986 (sa faksimilima), 25, 97.

¹⁸ Б. Кнежевић, Села нахије Брвеник у првој половини XVI века, у : *Српско село, могућности и даљи правци истраживања*, Београд 2003, 44.

полуфабриката, односно делимично пречишћене руде није био претерано компликован, нити је захтевао скупа постројења или посебне алате. Постојање руда у непосредној околини утврђења, био је одлучујући разлог за његов настанак на постојећој локацији.

Као што смо видели, неколико локалитета указује на постојање античких пунктова дуж ибарске комуникације током овог периода. Осим античких, и већи број рановизантијских утврђења указује на важност комуникацијског правца долином Ибра. Развојем Копаника као важног рударског региона, вероватно се значајно развија мрежа локалних путева, којима се могла експлоатисати и извучити руда. Пuteви изграђени још од римских времена били су најважније комуникације и у средњовековној епохи. У позном средњем веку долином Ибра је водио део Краљевског пута. Пут је водио од Жиче, поред градова Маглича, Брвеника излазио на Звечан, и даље на Липљан.¹⁹ На трасу пута који је водио од данашњег Новог Пазара, преко Рогозне, Слатине, Косовске Митровице водио на југ и чију трасу прате бенефицијарне станице,²⁰ надовезује се крак који је од Слатине и преко Муниципијума ДД²¹ и Доње Руднице код Рашке где је пронађен надгробни натпис који се односи на жену центуриона *officinarius*.²²

Из долине Ибра, у продужетку крака из Новог Пазара ишло се преко данашњег села Шипачино на Суво Рудиште, затим прелазио Копаник и силазило у село Ђерекаре, а затим преко Куршумлије и Прокупља у Ниш.²³ Да практично данашња траса пута потиче из рановизантијског времена, ако не и пре, потврђује Градина у Лисини, као и утврђење у Ђерекарама, поред којих су водиле комуникације.²⁴

Истраживано рановизантијско утврђење уклапа се у општа својства савремених утврђења. Карактерише га слободна основа

¹⁹ Г. Шкриванић, *Путеви у средњовековној Србији*, Београд, 1974, 104-105. Шкриванић се позива на Каницеве наводе о римским остацима у Краљеву, Косанском Потоку код Лепосавића и у Сочаници. На основу ових навода он претпоставља да је долином Ибра, на релацији, Краљево Село Сочаница, постојао и римски пут.

²⁰ М. Мирковић, *Бенефицијарна станица код Новог Пазара*, Жива Антика XXI/1, Скопље 1971, 263-271.

²¹ Е. Čerškov, *Municipium DD kod Sočanice*, Priština – Beograd 1970, 70.

²² С. Душанић, *Организација римског рударства у Норику, Панонији, Далмацији и Горњој Мезији*, Историјски гласник 1-2 (1980), 28.

²³ Г. Шкриванић, *Путеви у средњовековној Србији*, Београд, 1974, 108.

²⁴ Т. Михајловић, *Нови антички локалитети на Копанику*, ГСАД 13, Београд 1997, 153-4. Последњим радовима којима је руководио Д. Рашковић, археолог НМ из Крушевца констатован је и средњовековни слој.

прилагођена конфигурацији терена, са приступом само са једне стране, што је олакшавало посао браниоцима. Градитељима се не може оспорити зналачки избор локације: добре позиције за осматрање, близу саобраћајних комуникација и рудника. Такође су уклопљене у један шири систем утврђења међусобно удаљених увек у оквиру визуелне комуникације. Једноставне је градње, од материјала који се нашао при руци и једноставних конструктивних решења, лишених сувишних детаља. Није се губило време на притесивање камена. Све је скопчано са рационалним приступом и штедљивошћу са чиме је у складу облик утврђења и ширина бедема.

Унутар утврђења нису пронађени трагови култног објекта, што не искључује могућност његовог постојања. Ипак, своје религијске потребе становници су могли да остваре у некој од оближњих цркава. Најближа позната је на Небеским Столицама,²⁵ али и положај утврђења у Доњој Рудници указује на могућност постојања једног сакралног објекта.

Такође, некропола није констатована. До сада није јасно констатован избор места за сахрањивање, због чега открића утврђења најчешће не прате и налази одговарајућих гробаља. Сама утврђења, односно непосредна околина није погодна за сахрањивање због великих неравнина и стеновите подлоге. Разлог неоткривању гробова лежи и у чињеници да као гробна обележја нису коришћени постојани материјали. У сваком случају начин обликовања површине гробног места није нам познат. Ова чињеница нас упућује на закључак да становници руралних средина Византијског царства настављају да се сахрањују на старим гробљима, поред својих предака. Разматрајући улогу и функцију рановизантијских утврђења, аутори који су истраживали област Новог Пазара класификују их у неколико група.

Функција појединих утврђења одређена је њиховим положајем у близини рудника и имала су за циљ њихову заштиту, такво је утврђење на локалитету Златни камен код Новог Пазара.²⁶

У групу утврђења за заштиту путева, важних раскрсница, становништва и економских објеката сврстано је неколико утврђења. Тако се за утврђење на Тројану претпоставља да је било бенефицијарна станица. Задатак да штити и контролише неку од комуникација у долини Људске Реке и рударских области на Голији имало је и утврђење на Кулини у Рогатцу.²⁷

²⁵ Г. Тошић, „Небеске Столице“ старохришћанска базилика на Копеонику, Повеља 2 (2001), 126-128.

²⁶ В. Иванишевић, Касноантичко утврђење на Златном Камењу код Новог Пазара, НПЗ 14, Нови Пазар 1990, 7-17.

²⁷ З. Симић, Утврђење на Кулини у Рогатцу, НПЗ 11, Нови Пазар, 1987, 18.

Улогу извиђања и осматрања, али и регистровану рударску активност имало је утврђење у Бабрежу,²⁸ као и утврђење на Тупом Кршу у тутинској области.²⁹

Улогу заштите становништва, односно рефугијума - прибежишта имало је више утврђења: Хум код Тутина³⁰ и још неколико по ободу Пештерског поља, као што је утврђење у Рамошеву,³¹ Ђурђевица - Ђерекаре,³² утврђења у Островици и Шароњама код Тутина.³³

Последњих година је преовладало мишљење, да већина ових утврђења заправо припада утврђеним насељима на мање приступачним локацијама изузимајући насеља са функцијом централног места.³⁴ У складу са тим наше утврђење би припадало типу утврђених села, на шта нас донекле упућује и пронађени археолошки материјал. Очигледно је да је и након слабења централне власти и комуникација са централним деловима царства, становништво наставило да експлоатише руду. Али осим због задовољења својих потреба, остаје нејасно да ли се производња наставила и за потребе централне власти и ако јесте у којој мери. Ван нашег домаћаја остаје и начин експлоатације руде и степен учешћа месног становништва.

Последица ратних дешавања и несигурних времена, праћених слабењем централне, али и локалне власти, током касне антике, али посебно током 6. и почетка 7. столећа била је несигурност на путевима, брдским превојима, где су деловали латрони, антички хајдуци. За осигурање путних праваца и држање у покорности брдских сточара

²⁸ Д. Премовић-Алексић, *Касноантичко утврђење у Бабрежу*, НПЗ 13, Нови Пазар 1989, 17-29.

²⁹ М. Милинковић, *Рановизантијско утврђење на Тупом Кршу и околна утврђења у тутинској области*, НПЗ 9, Нови Пазар 1985, 47-54. Аутор преноси став Овчарова да су мала утврђења у која је сврстано и ово, имале улогу извиђања и осматрања, али не искључује и његову рефугијалну функцију.

³⁰ В. Иванишевић, *Рановизантијско утврђење на Хуму код Тутина*, НПЗ 12, Нови Пазар 1988, 5-11.

³¹ В. Иванишевић, *Касноантичко утврђење у Рамошеву*, НПЗ 11, Нови Пазар 1987, 5-11.

³² М. Милинковић, *Рановизантијско утврђење на Ђурђевици у Ђерекарама*, НПЗ 7, Нови Пазар 1983, 29-37.

³³ М. Милинковић, *Касноантичка утврђења у Островици и Шароњама код Тутина*, НПЗ 6, Нови Пазар 1982, 131-140.

³⁴ Д. Рашковић, *Рановизантијски археолошки локалитети и комуникације у ширем крушевачком окружењу*, Трећа југословенска конференција византолога, Крушевац 10-13. мај 2000, Београд-Крушевац 2002, 71-72.; М. Милинковић, *Нека запажања о рановизантијским утврђењима на југу Србије*, Ниш и Константин III, Симпозијум Ниш 3-5. јун 2004, Ниш 2005, 180.

подизана су утврђења.³⁵ У сврху заштите од оваквих мањих лутајућих банди подизана су ова утврђења, она свакако нису могла да издрже неку дужу или већу опсаду великих најезди. Код већих варварских упада становници су се могли уздати у незаинтересованост пљачкаша за мала утврђења, често ван важних комуникација и са сиромашним пленом. У том погледу су вероватно најмање били интересантни брдски комуникацијски правци.

И на крају можемо да закључимо. Услед двоструког пада терена и изражене ерозије нису пронађени било какви остаци архитектуре, али се ископавањем успела утврдити стратиграфија локалитета и готово у потпуности основа утврђења. Подаци добијени анализом утврђења, али пре свега керамичког материјала указују на једнослојност утврђења. Локалитет припада периоду ране Византије, а пронађени римски новчић кован у Виминацијуму је у секундарној употреби, као метал који је својом тежином могао заменити неки рановизантијски новац. Исувише би смело било у потпуности прихватити претпоставке добијене на основу метричке анализе новца, чиме би се утврђење могло датовати у последње деценије 6. и почетак 7. столећа.

³⁵ Д.Рашковић, *Рановизантијски археолошки локалитети и комуникације у ширем крушевачком окружју*, Трећа југословенска конференција византолога, Крушевац 10-13. мај 2000, Београд-Крушевац 2002, 32;

Dejan BULIĆ

THE EARLY BYZANTINE FORTIFICATION GRADINA-LISINA, ON THE WEST KOPAONIK

Summary

The Gradina-Lisina site is located on the west side of the Kopaonik mountain, in the municipality of Raška, from where there is a spectacular view toward the west, and Kozija glava, Tiodže and part of the Radošića village could be controlled. The view also extends to the important communication line toward what is today Kosovo, as well as the site Gradina in Donja Rudnica, around 4.5 km away.

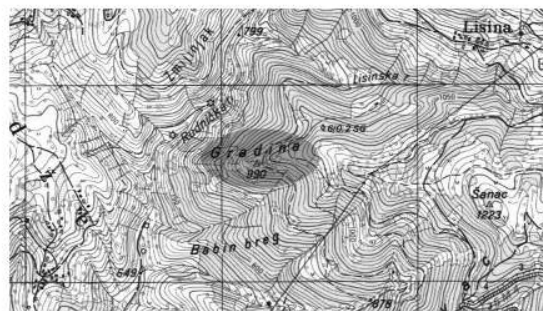
The fortress is in the shape of an irregular triangle, with the approximate orientation NE-SW. It is narrowest around the entrance, and widest on the west side, where the terrain is inaccessible due to a steep ravine. There were no remnants of towers, but the impression is that there might have been one near the entrance. Trench-like smaller depression before the entrance points to the existence of a dry trench by the entrance. Bulwarks, preserved only in several rows of stones, were founded on live rock and built of crushed stone in irregular layers. Whitish limestone mortar was used as sorder.

Archaeological research was done with just three stratigraphic probes. Early Byzantine pottery from the 6th and early 7th centuries AD is accompanied with rare metal finds: a ring, half of the horseshoe for cattle, and several pieces of slag. The only coin found is a piece coined in Viminacium during the 3rd century AD. The metal slag points that mining was an important part of the economic activity of the inhabitants of this fortification. Besides the preserved toponymy, this is also confirmed by the Turkish defters related to the Brvenik nahija, dated 1519, 1533, and 1548.

This Early Byzantine fort confirms general characteristics of contemporary fortifications. It has a free basis, adjusted to the terrain configuration, and with access from one side only. It is simply built, with the material available at the site, and with simple constructing solutions, devoid of any unnecessary aesthetic details.

When Kopaonik becomes an important mining region, it probably influenced the development of a network of local roads, in order to exploit and transport the ore. A number of Early Byzantine forts points to the importance of the communication link through the valley of the Ibar river. From this link, at the extension of the leg from Novi Pazar, there was a road through what is today a village of Šipačino, to Suvo Rudište, then crossing the ridge of Kopaonik, and descending to the village of Đerekare, and then going through Kuršumljica and Prokuplje to Niš, where it hit the "Constantinople Road." The fact that today's direction originates from the Early Byzantine period, if not earlier, is confirmed by the Gradina in Lisina, as well as the fortification in Đerekare, where the mentioned communication link went.

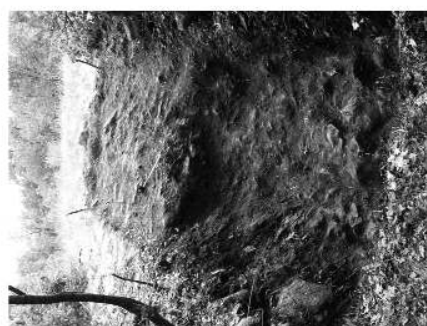
T. 1

I Поглед на утврђење са југозапада

2 Сонда 1

3 Сонда 2

Т. 2

1. Сonda 3

2. Бедем

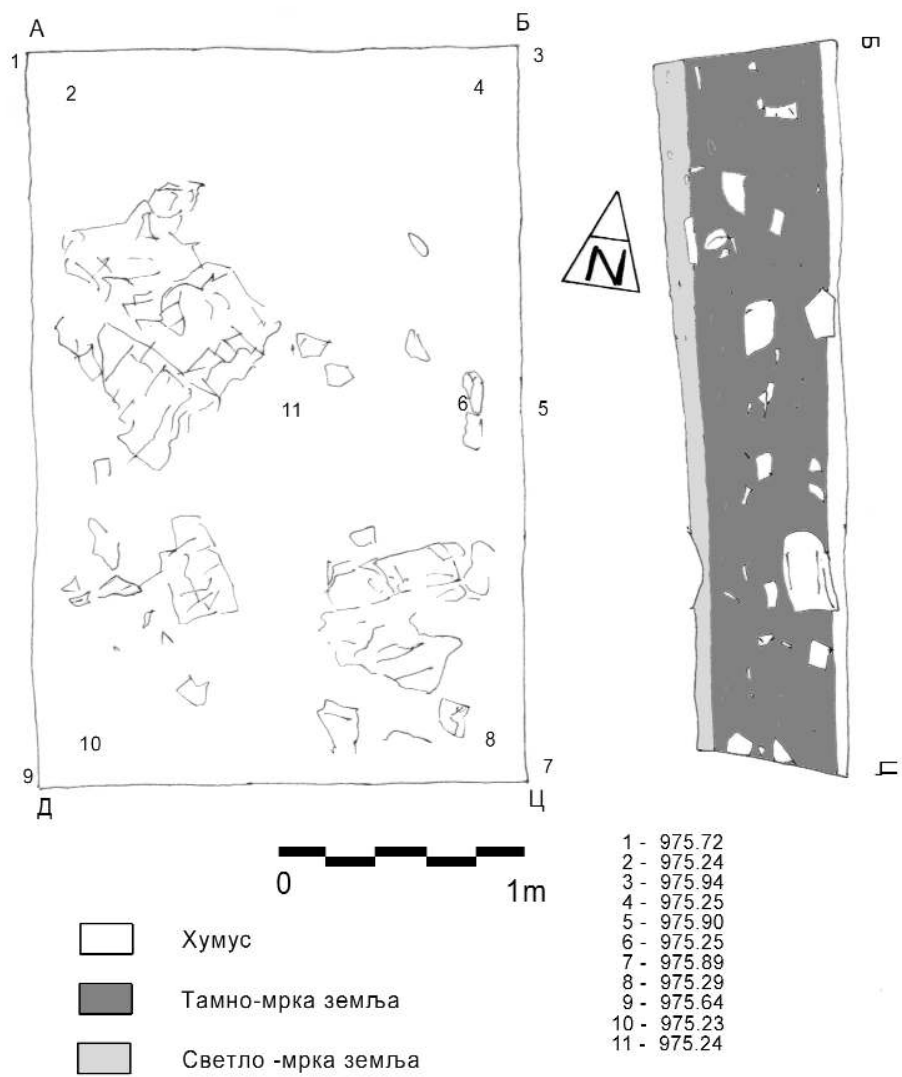

3a

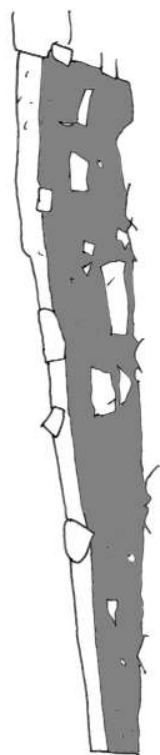
3б

Т. 3
Градина - Лисина
Сонда 1
Основа и профил Б-Ц

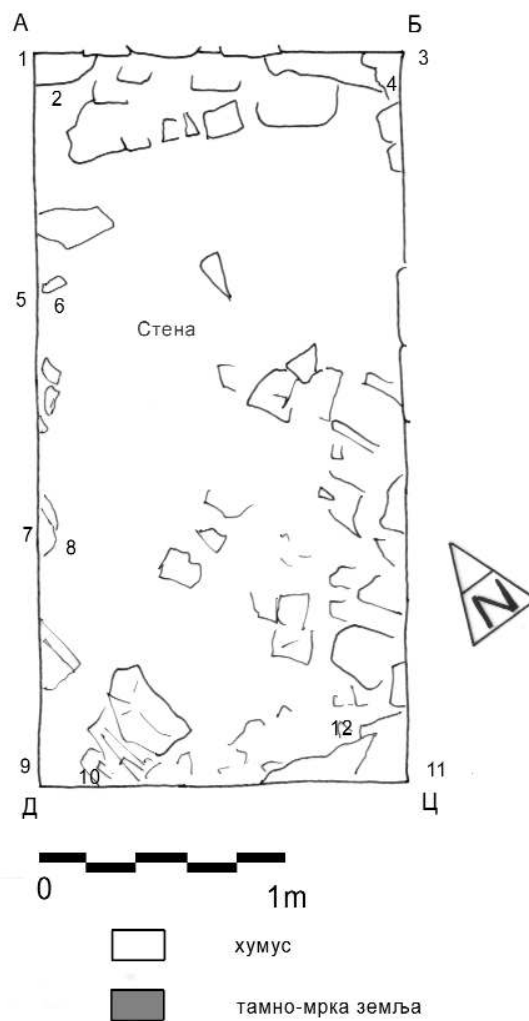

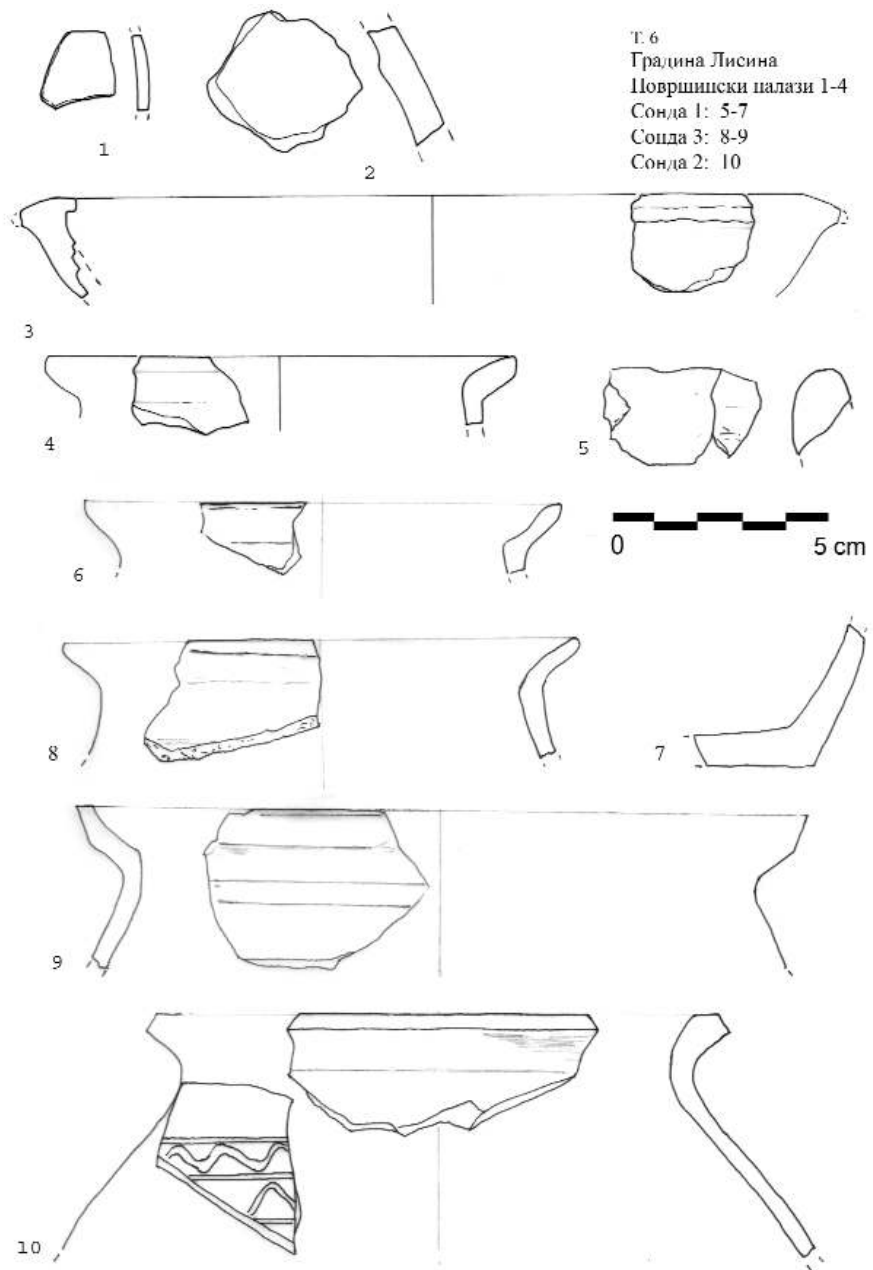

Т. 5
 Градина-Лисина
 Сонда 3
 Основа и профил А-Д

- 1 - 983.20
- 2 - 982.73
- 3 - 983.59
- 4 - 982.90
- 5 - 983.12
- 6 - 982.71
- 7 - 982.97
- 8 - 982.63
- 9 - 982.83
- 10 - 982.64
- 11 - 983.07
- 12 - 982.69

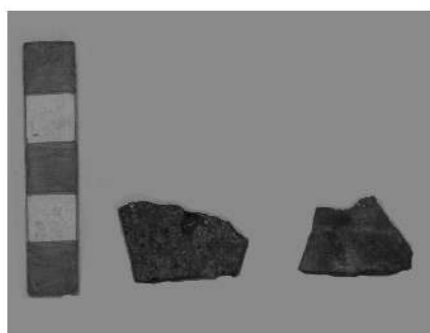

1. Површински налази

2. Сонда 3, тамно-мрка земља

3. Сонда 3, тамно-мрка земља

4. Сонда 1, мрка земља

5. Сонда 2, тамно мрка земља

6. Сонда 2, тамно-мрка земља

Дејан ЦРНЧЕВИЋ
Историјски институт
Београд

О МОГУЋОЈ ПРВОБИТНОЈ ФУНКЦИЈИ ЦРКВЕ УСПЕЊА ПРЕСВЕТЕ БОГОРОДИЦЕ У СМЕДЕРЕВУ

Смештена на мањем узвишењу у средишту урбаног језгра савременог града Смедерева, на заравни у подножју виса, у новијој историји насеља познатог као тзв. Карађорђево брдо, црква Успења Пресвете Богородице данас представља једини у целости очуван сакрални топос последње престонице српске средњовековне државе – утврђеног града Смедерева. Саграђена више стотина метара ван контекста некадашње средњовековне фортификације, а данас уклопљена у оквире једне новије цеметралне целине, тзв. старог градског гробља, она једина преостаје да сведочи о сакралним садржајима којима је, као год и сваки други тога ранга у то доба, смедеревски средњовековни утврђени град, заједно са својим предграђем и околином, био посебно обележен. Настала, данас већ сасвим извесно, у истим бурним временима када је настајао и оближњи утврђени град, црква Успења Пресвете Богородице у Смедереву неизбежно је својим, сада већ више од пола миленијума дугим трајањем, неодвојиво везана за историјски усуд оближњег утврђења. Стога се Смедеревска тврђава и ова, данас такође сасвим извесно, само једна од више некадашњих црква за њу везаних, морају, чини се нужно, сагледавати повезано.

Настанак Смедеревске тврђаве и њена свега око три деценије дуга, али зато изразито драматична историја, као престонице последњег изданка српске средњовековне државе, напором модерне критичке историографије, данас су, рекло би се, већ готово сасвим познати. Такође, сада већ вишедеценијска археолошка истраживања и архитектонска испитивања комплекса овог утврђења учинила су многобројне некадашње садржаје овог веома сложеног градитељског подухвата српске позно-

средњовековне секуларне архитектуре много извеснијим.¹ Но, и поред тога, као да тегобни и у понечем магловити догађаји краја једне веома дуго просперитетне и снажне државе, каква је била српска у средњем веку, и надаље ипак остављају загонетним и за истраживаче недокучивим многа питања најраније историје ове тврђаве, а посебно сакралних објеката за њу везаних.

¹ О архитектонском склопу, резултатима археолошких истраживања, те конзерваторско-рестаураторским напорима на санацији и презентацији комплекса Смедеревске тврђаве данас постоји већ веома обимна литература: М. Кашанин, *Смедеревски град*, Српски књижевни гласник књ. XXXI, бр. 4, Београд 1930, 277-280; *Споменица петстогодишњице Смедеревског града деспота Ђурђа*, Београд 1931, 1990²; Ђ. Бошковић, *Споменица петстогодишњице смедеревског града* (приказ књиге), Старинар VIII-IX, Београд 1934, 326-329; М. Кашанин, *Цивилна и војна архитектура у средњовековној Србији*, Уметнички преглед књ. II, бр. 10, Београд 1939, 295-299; Ђ. Бошковић, *Стање средњовековних споменика у југозападној Србији, Космету и североисточном делу Црне Горе*, Музеји 1, Београд 1948, 105; Арх. И. З. (Здравковић), *Смедеревска тврђава после експлозије у 1941. и после експлозије у 1944. години*, Музеји 1, Београд 1948, 149-150; А. Дероко, *Средњовековни градови у Србији, Црној Гори и Македонији*, Београд 1950, 147-149; Арх. С. М. Ненадовић, *Конзервација натписа на Деспотовој кули у Смедереву*, Музеји 6, Београд 1951, 155-160; А. Дероко, *Смедеревски град. Становање у једном нашем средњовековном граду и још неки други нерешени проблеми*, Старинар II, Београд 1951, 59-98; Арх. С. М. Ненадовић – Арх. Д. Ст. Павловић, *Преглед рада Завода за заштиту и научно проучавање споменика културе НР Србије (1950-1953)*, Зборник заштите споменика културе IV-V, Београд 1955, 350; Арх. С. М. Н. (Ненадовић), *Уређење Смедеревског града*, Саопштења I, Београд 1956, 75-84; *Археолошки споменици и налазишта II. Централна Србија*, Београд 1956, 55-56, 85-86, 133; А. Дероко – С. Ненадовић, *Смедеревски град. Испитивања 1956. године*, Старинар VII-VIII, Београд 1958, 181-194; А. Дероко – И. Здравковић, *Заштита остатака дворца деспота Ђурђа у Смедеревском граду*, Зборник заштите споменика културе IX, Београд 1958, 49-78; И. Здравковић – А. Дероко, *Конзерваторско-испитивачки радови у Малом граду Смедеревске тврђаве 1958. године*, Зборник заштите споменика културе X, Београд 1959, 137-148; D. Pribaković, *Ostava iz XV veka u Malom gradu Smederevske tvrđave*, Vesnik Vojnog muzeja JNA 6-7, Beograd 1962, 55-96; D. Pribaković, *Neki novi momenti u istraživanju Malog grada Smederevske tvrđave u 1961. godini*, Vesnik Vojnog muzeja JNA 8-9, Beograd 1963, 127-151; А. Дероко, *Средњовековни градови на Дунаву*, Београд 1964, 23-25; J. Нешковић, *Смедеревски град*, Архитектура и урбанизам 31, Београд 1965; Д. Ст. Павловић, *Досадашње акције на заштити Смедеревске тврђаве*, Саопштења VIII, Београд 1969, 193-196; И. Здравковић, *Смедерево – највећа српска средњовековна тврђава (саграђена 1430. године под руководством византијског архистратега Ђорђа Кантакузина)*, Старинар XX, Београд 1970, 423-429; И. Здравковић, *Средњовековни градови у Србији*, Београд 1970, 74-76; J. Нешковић, *Смедеревски град*, Смедерево 1968, 1975²; М. Popović, *Smederevska tvrđava – Mali grad*, Arheološki pregled 18, Beograd 1976, 115-120 + t. XLVI; М. Popović, *Mali grad – Smederevska tvrđava*, Arheološki pregled 19, Beograd 1977, 110-111; М. Popović, *La résidence du despote Djurdj Branković dans le châtelet la forteresse de Smederevo*, Balcanoslavica 7, Прилеп 1978, 101-112; М. Поповић, *Катије Смедеревског града*, Старинар XXVIII-XXIX, Београд 1979, 213-232; С. Ненадовић, *Размишљања о архитектури цркве Благовештења деспота Ђурђа Бранковића у Смедереву*, Зборник Народног музеја IX-X, Београд 1979,

О околностима и разлозима успостављања нове, последње у низу позносредњовековних престоница српске државе, одабирају нове локације за њу и грађењу смедеревског утврђеног града ради те намене, као да се готово све зна. Одлука о њеном грађењу била је, чини се мањим делом резултат слободног избора, а највећим иницирана веома сложеним и неповољним политичким приликама у којима се нови владар Ђурађ Бранковић нашао по ступању на престо српске државе у јесен 1427. године.² Једну од најнеповољнијих представља чињеница да су у кратком времену изгубљене обе некадашње престонице његових претходника –

403-416; М. Поповић, *Ordinance in the Defensive System of the Smederevo Fortress during the Fifteenth Century*, *Balkanoslavica* 10, Прилеп 1983, 107-127; М. Ђоровић – Љубинковић, М. Цуњак, *Истраживања сакралног комплекса у Смедеревској тврђави у току 1982. године*, Гласник ДКС 7, Београд 1983, 50-52; Н. Јоцовић, *Смедеревска тврђава у функцији одбране Смедерева од плавних вода Дунава*, Гласник ДКС 7, Београд 1983, 68-73; Н. Јоцовић, *Једно изузетно конзерваторско – конструктивно остварење у Смедеревском граду*, Гласник ДКС 7, Београд 1983, 82-85; Н. Јоцовић, *Рестаураторско – конзерваторска остварења у 1983. години и даље перспективе заштите комплекса Смедеревске тврђаве*, Гласник ДКС 8, Београд 1984, 49-51; М. Цуњак – М. Ђоровић – Љубинковић, *Смедеревска тврђава – сакрални комплекс*, *Arheološki pregled* 24, Београд 1985, 174-178 + t. LXXXV–LXXXVI; М. Цуњак, *Смедеревска тврђава – сакрални комплекс*, *Arheološki pregled* 25, Ljubljana 1986, 86-90 + t. XLIII–XLV; М. Цуњак, *Прилози познавању српске средњовековне материјалне културе*, Саопштења XVIII, Београд 1986, 229-238; Н. Јоцовић, *Обнова Главне капије Малог града Смедеревске тврђаве 70 година после њеног разарања 1915 – 1985*, Гласник ДКС 10, Београд 1986, 24-25; Н. Јоцовић, *Обновљене велике камене степеннице Малог града Смедеревске тврђаве*, Гласник ДКС 11, Београд 1987, 80-81; М. Цуњак, *Смедерево – Велики град*, *Arheološki pregled* 28, Ljubljana 1989, 189-190; М. Цуњак, *Метално оруђе из Смедеревске тврђаве*, *Viminacium* 8-9, Пожаревац 1994, 87-130; Н. Јоцовић, *Смедеревски град. Токови и перспективе заштите, презентације и коришћења*, Гласник ДКС 19, Београд 1995, 32-35; М. Цуњак – Д. Радовановић, *Смедеревска тврђава. Резултати археолошких истраживања на кули 10 у 1994. години*, Гласник ДКС 19, Београд 1995, 116-118; М. Цуњак, *Прилог проучавању историје Деспотовине и Смедерева*, Саборност 3-4, год. I, Пожаревац 1995, 80-100; М. Цуњак, *Некропола у југоисточном делу Великог града Смедеревске тврђаве*, Саопштења XXVII–XXVIII, Београд 1996, 173-192; М. Цуњак, *Црквени комплекс у југоисточном делу Великог града Смедеревске тврђаве*, Саборност 1, год. II, Пожаревац 1996, 64-87; М. Цуњак – Љ. Марковић-Николић, *Античке и средњовековне некрополе Смедерева*, Смедерево 1997; М. Цуњак, *Смедеревска тврђава – новија истраживања*, Смедерево 1998; М. Поповић, *Ка проблему средњовековних цркава Смедеревског града*, *Старинар* L, Београд 2001, 201-219; М. Поповић, *Млађан Цуњак, Смедеревска тврђава – новија истраживања, Смедерево 1998*. (приказ књиге), *Старинар* L, Београд 2001, 319-323; М. Поповић, *Смедеревска тврђава, Утврђења у Србији*, Смедерево 2003, 34-35; М. Поповић, *Смедеревски град – проблеми истраживања и обнове*, Смедеревски зборник 1, Смедерево 2007, 29-41.

² О сложеним политичким приликама у време доласка на власт Ђурађ Бранковића види незаобилазно монографско дело: М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић и његово доба*, Београд 1994, 89-121.

Крушевац и Београд. Изградња новог престоног града наметала се тако као најпреча потреба.³

На основу сада већ добро проучених извора, данас је, барем у најширим оквирима, готово сасвим извесна и хронологија њеног грађења. Започета готово извесно уз знање турског султана,⁴ тј. након успостављања српско-турског мира, вероватно већ у пролеће 1428. године,⁵ изградња новог средишта државе, услед тегобних историјских догађаја, морала је бити остваривана дуго и у више етапа. Као коначан резултат ових напора настало је једно од најизванреднијих остварења позносредњовековне фортификационе архитектуре у нас, сачињено, као што је познато, из три јасно разграничене целине:⁶ 1) мањег утврђења (тзв. Мали град, површине око 1600 m²),⁷ троугаоног облика основе, изгледа првобитно замишљеног као самостално, са примарно резиденцијалним функцијама владарског двора, које би се, по угледу на европске примере, чини се с правом, могло

³ О политичким околностима и објективним разлозима за избор Смедерева као места за изградњу нове престонице види такође: М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић и његово доба*, Београд 1994, 122-134.

⁴ О томе да је утврђени смедеревски град грађен мимо знања турског султана извештавају поједини каснији турски хроничари. Такав случај представља нпр. вест турског хроничара Уруца. О овоме види: Н. Филиповић, *Неколике биљешке око Смедерева*, Ослобођење градова у Србији од Турака 1862-1867, Београд 1970, 122-123.

⁵ О времену почетка градње Смедеревске тврђаве види: М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић и његово доба*, Београд 1994, 123-124. Византијски историчар Дука (Ducas, *Istoria Turco-bizantina (1341-1462)*, ed. V. Grecu, Bucuresti 1958, 257) и Константин Михаиловић (Константин Михаиловић из Островице, *Јаничарево успомене или турска хроника*, Београд 1986, 105) везују почетке зидања нове српске престонице за догађај удаје Ђурђеве кћери Маре за турског султана Мурата II, те њеног слања у султанов харем. Пападрианос сматра да се то збило 4. септембра 1435. године (I. A. Papadrianos, *The Marriage-Arrangement between Constantine XI Paleologus and the Serbian Mara (1451)*, Balcan Studies 6 (1965), 134). Но, ова Дукина вест не мора се сматрати супротстављеном мишљењу да је зидање Смедерева започето 1428. године. Година 1435. може бити година венчања, али има мишљења да је брак био уговорен много раније. О овоме види: Р. Ћук, *Царица Мара*, Историјски часопис XXV-XXVI, Београд 1978-1979, 53-95.

⁶ За прецизније термилошко разграничење појединих целина унутар овог средњовековног града види рад: М. Поповић, *Смедеревски град – проблеми истраживања и обнове*, Смедеревски зборник I, Смедерево 2007, 32-33.

⁷ Овај сегмент данашње Смедеревске тврђаве саграђен је, ванредним напором и у рекордном року, до 1430. године. О томе сведочи монументални натпис сачињен од опеке узидане у јужну страну зида тзв. Деспотове куле Малог града. О овом натпису види: *Стари српски записи и натписи I*, (ed. Љ. Стојановић), Београд 1902, No 235; Арх. С. М. Ненадовић, *Конзервација натписа на Деспотовој кули у Смедереву*, Музеји 6, Београд 1951, 155-160; А. Дероко, *Смедеревски град. Становање у једном нашем средњовековном граду и још неки други нерешени проблеми*, Старица II, Београд 1951, 85-92; Арх. С. М. Н. (Ненадовић), *Уређење Смедеревског града*, Саопштења I, Београд 1956, 84.

означити појмом замка,⁸ а у коме су били смештени *палата*, као стамбени део двора, и посебно *репрезентативно здање*, са двораном великих димензија на спрату;⁹ 2) преосталог, далеко већег дела данашње тврђаве (тзв. Велики град, површине око 10 ha), саграђеног јужно од већ подигнутог резиденцијалног утврђења-замка, а обележеног изразито јаким двојним бедемима, са веома високим и снажним кулама;¹⁰ 3) насељеног подграђа или предграђа, смештеног изван ових бедема, сва је прилика у пољу јужно од зидина данашње тврђаве, вероватно утврђеног опкопима и палисадама.¹¹

⁸ Напор ка јаснијем термилошком разграничењу појмова утврђења и замка у секуларној архитектури српских земаља позног средњег века представља рад: М. Поповић, *Замак у српским земаљама позног средњег века*, ЗРВИ XLIII, Београд 2006, 189-207.

⁹ Овај део Смедеревске тврђаве (тзв. Мали град) данас је у потпуности археолошки истражен и архитектонски испитан. О њему постоји низ објављених радова: А. Дероко – С. Ненадовић, *Смедеревски град. Испитивања 1956. године*, Старица VII-VIII, Београд 1958, 181-194; А. Дероко – И. Здравковић, *Заштита остатака дворца деспота Ђурђа у Смедеревском граду*, Зборник заштите споменика културе IX, Београд 1958, 49-78; И. Здравковић – А. Дероко, *Конзерваторско-испитивачки радови у Малом граду Смедеревске тврђаве 1958. године*, Зборник заштите споменика културе X, Београд 1959, 137-148; D. Pribaković, *Ostava iz XV veka u Malom gradu Smederevske tvrđave*, Vesnik Vojnog muzeja JNA 6-7, Београд 1962, 55-96; D. Pribaković, *Neki novi momenti u istraživanju Malog grada Smederevske tvrđave u 1961. godini*, Vesnik Vojnog muzeja JNA 8-9, Београд 1963, 127-151; М. Поповић, *Смедеревска тврђава – Мали град*, Археолошки преглед 18, Београд 1976, 115-120 + t. XLVI; М. Поповић, *Мали град – Смедеревска тврђава*, Археолошки преглед 19, Београд 1977, 110-111; М. Поповић, *La résidence du despote Djurdj Branković dans le château la forteresse de Smederevo*, Balcanoslavica 7, Прилеп 1978, 101-112; М. Поповић, *Копије Смедеревског града*, Старица XXVIII-XXIX, Београд 1979, 215-222; М. Пуњак, *Смедеревска тврђава – новија истраживања*, Смедерево 1998, 73-84; М. Поповић, *Смедеревска тврђава, Утврђења у Србији*, Смедерево 2003, 34.

¹⁰ Овај сегмент Смедеревске тврђаве саграђен је током четврте деценије XV века, вероватно до првог заузимања Смедерева од стране Турака 1439. године

¹¹ Једна вест већ поменутог турског хроничара Уруца можда даје могућност за нешто одређеније датовање почетка и краја изградње појединих сегмената Смедеревске тврђаве. Наиме, без обзира на то што о изградњи смедеревске тврђаве говори као о подухвату који српски деспот изводи мимо знања турског султана, овај турски хроничар, као савременик догађаја, оставља забележене године градње. Тако се у старијем рукопису његове хронике, који се чува у Оксфорду, налази следећи навод: „Вуков син саградио је Смедерево хиџранске 831 (тј. 22. X 1427 - 10. X 1428. год.)... Хиџранске 838 (тј. 7. VIII 1434 - 26. VII 1435. год.): у тој години Вуков син деспот завршио је Смедерево, а султан Мурад је опет мировао у Једрену“ (*Die Frühosmanischen Jahrbücher des Urudsch*, (ed. F. Babinger), Hannover 1925, 49; Н. Филиповић, *Неколике биљешке око Смедерева*, Ослобођење градова у Србији од Турака 1862-1867, Београд 1970, 122). Прва наведена година можда би могла бити година почетка градње тзв. Малог града, а друга година завршетка изградње тзв. Великог града. У том случају, Мали град би био саграђен, као што се зна, у периоду од две године (1428-1430), а Велики град у периоду од наредних пет (1430-1435), дакле, као што се и држи, сигурно пре 1439. године. О овоме види и: М. Поповић, *Ка проблему средњовековних цркава Смедеревског града*, Старица L, Београд 2001, 213-214.

Избором места у плодној равници, на језичку копна насталом уз ушће двеју река, али и троугаоним обликом, структуралном концепцијом, добрим делом концептом одбране, те начином грађења потпуно у складу са традицијом источноевропске фортификационе архитектуре, последња српска средњовековна престоница настала је очигледно на подобије, за источни део хришћанске васељене и тада необоривог идеала престоног града, али рекло би се и града уопште – престонице РOMEЈА, града Цариграда. Коначно, смедеревски утврђени град, структурним и значењским односом између свог резиденцијалног дела, као седишта власти, и градског насеља, у једном другом времену, краја средњег века, као да је сачувао однос акрополис-полис, преузет из далеке позноантичке епохе.¹²

Како је просторно већи сегмент тврђаве (тзв. Велики град) био намењен за градско насеље, у њему су били смештени и сви садржаји неопходни за нормално одвијање градског живота. Тако су ту, поред нужних стамбених, привредних и војних садржаја, успостављени и основни сакрални топоси престонице. У идеалној визији средњовековног града, а посебно града-престонице државе и будућег последњег штита њене одбране, они су били не само жељени, него и неизоставно неопходан темељ њеног устројства. Њени сакрални топоси чинили су темељ духовног устројства града, његову симболичну вертикалу, али и мистични основ његове чудесне одбране од реалних непријатеља, његову симболичну хоризонталу.

Но, питање средњовековних цркава утврђеног смедеревског града и његове непосредне околине није тако једноставно. Иако је последња престоница српске средњовековне државе и резиденција последњег великог владара забележена у многобројним историјским изворима првога реда, о њеним сакралним садржајима није остало много писаних трагова. Већ више од пола века дуга систематска и научно утемељена археолошка истраживања њеног монументалног простора у нечем су помогла разрешењу ове енигме. Но, као да одређене дилеме и даље остају.

Једини сасвим поуздани писани историјски помени средњовековних цркава смедеревског утврђеног града остају они у којима се исцрпно говори о ванредно значајном догађају из последњих година Деспотовине – преносу моштију Св. Апостола и Јеванђелисте Луке из епирског града Рогоса у Смедерево 1453. године. Овај догађај је прилично исцрпно описан у два прозна састава, данас сачувана само у по једном

¹² О овоме види: В. Кораћ, *Од кастрона ка полису*, Трећа југословенска конференција византолога, Београд-Крушевац 2002, 23-28.

препису, настала у деценијама непосредно по овом догађају.¹³ Из текста рукописа који се чува у Националној библиотеци у Паризу (рукопис Slave 46) сазнајемо само да су мошти Св. Апостола Луке донете у Смедерево и положене „у храм Св. Благовештења Пресвете Богородице, у митрополију смедеревску“ 12. јануара 1453. године. Нешто исцрпније о читавом догађају говори рукопис који се чува у Патријаршијској библиотеци у Београду (рукопис бр. 165). На основу излагања у њему јасно је да су мошти Св. Апостола Луке по приспећу у Смедерево биле прво положене „у придворну цркву“, потом навече унесене у двор на свечано бденије, а сутрадан поново унете „у цркву“, да би, након службе у њој и литије с њима по зидинама града, поново биле унесене и положене „у митрополију“, коју је управо сазидао и украсио деспот Ђурађ.¹⁴ На основу ових већ више пута детаљно истраживаних текстова, чини се, већ сасвим извесно и јасно да је утврђени град Смедерево имао унутар својих зидина барем две у њима споменуте цркве – ону која је означена као придворна и другу, катедралну цркву смедеревског митрополита, означену као Митрополија, а посвећену празнику Благовести, коју је

¹³ Први рукопис, према воденом знаку, датован у крај седме или почетак осме деценије XV века, налази се у Националној библиотеци у Паризу (рукопис Slave 46). О њему види: И. Павловић, *О Св. Луци и пренашању његовог тела*, Гласник СУД LI, Београд 1882, 70-100; М. Башић, *Из старе српске књижевности*, Београд 1931, 289-294; Ђ. Сп. Радојичић, *Антологија старе српске књижевности (XI-XVIII века)*, Београд 1960, 192-193; Ђ. Трифуновић, *Примери из старе српске књижевности*, Београд 1975, 118-124; Т. Јовановић, *Инвентар српских ћирилских рукописа Народне библиотеке у Паризу*, Археографски прилози 3, Београд 1981, 311; Л. Павловић, *Прозни и песнички списи настали у Смедереву 1453-1456. године*, Смедерево 1983, 33-45. Други рукопис, настао током шесте деценије XV века, чува се у Патријаршијској библиотеци у Београду (рукопис бр. 165). О њему види: I. Ruvarac, *O prienosu tiela Sv. Luke u Smederevo*, Rad JAZU V, Zagreb 1868, 178-186; *Стари српски записи и натписи I*, (ed. Љ. Стојановић), Београд 1902, No 412, 1347; Ђ. Сп. Радојичић, *Антологија старе српске књижевности (XI-XVIII века)*, Београд 1960, 190-191; Д. Богдановић, *Инвентар ћирилских рукописа у Југославији (XI-XVII века)*, Београд 1982, 34; Л. Павловић, *Прозни и песнички списи настали у Смедереву 1453-1456. године*, Смедерево 1983, 7-29. У новије време значајан допринос проучавању ових прозних састава дала је Т. Суботин-Голубовић у неколико својих радова: Т. Суботин-Голубовић, *Смедеревска служба преносу моштију Св. Апостола Луке*, Српска књижевност у доба Деспотовине, Деспотовац 1998, 133-157; eadem, *Свети Апостол Лука – последњи заштитник српске Деспотовине*, Чудо у словенским културама, Нови Сад 2000, 167-178; eadem, *Како разумети речи „множаје олимпијског позоришта“ у повести о преносу моштију Св. Апостола Луке у Смедерево?*, Трећа југословенска конференција византолога, Београд-Крушевац 2002, 157-164.

¹⁴ За реконструкцију читавог догађаја преноса моштију Св. Апостола Луке у Србију, на основу поменутих извора, и његово потпуније значењско тумачење види: Д. Поповић, *Мошти Светог Луке – српска епизода*, Под окриљем светости, Београд 2006, 295-317.

сазидао и украсио сам деспот. Сасвим издвојено излагање и терминологички јасно раздвајање ових двеју цркава (придворна и митрополијска), чини нам се, не допушта више могућност њиховог поистовећења и мешања.¹⁵

Но, ако се извесно и радило о две различите цркве, питање њихове хронологије грађења, локације у контексту града и посебно могуће идеалне реконструкције њиховог архитектонског изгледа постаје много сложеније. Наиме, давно су примећени или у истраживањима откривени поједини делови несумњиво средњовековне архитектуре града који су коришћени у изградњи одређених његових садржаја током турске управе над њим.¹⁶ Потом су у југоисточном делу тзв. Великог града археолошким истраживањима откривени темељи већег сакралног комплекса, са прилично великом некрополом у којој је сахрањивање вршено у релативно дугом историјском периоду.¹⁷ Објављени резултати истраживања

¹⁵ Супротно мишљење, тј. да се ради о једној истој цркви, изнео је давно Ђ. Бошковић (*Археолошки споменици и налазишта II. Централна Србија*, Београд 1956, 133). С. Ненадовић, у свом раду који се бави могућностима идеалног реконструисања архитектонског изгледа цркве Благовештења у Смедереву, претпоставља могућност постојања двају цркава, али се за њу у потпуности не опредељује (С. Ненадовић, *Размишљања о архитектури цркве Благовештења деспота Ђурђа Бранковића у Смедереву*, Зборник Народног музеја IX-X, Београд 1979, 407). Основни проблем стварао је, чини се, прилично слободан превод оригиналног текста овог прозног састава који је у својој монографији о деспоту Ђурђу Бранковићу дао још Ч. Мијатовић. Забуну, наиме, ствара његов навод да се црква Благовештења, при митрополији, налази „са десне стране поред двора“, кога у оригиналном тексту рукописа нема (Ч. Мијатовић, *Деспот Ђурађ Бранковић II*, Београд 1882, 154). Ово је изванредно приметно и на то указао М. Поповић, доказујући претпоставку о двама црквама (М. Поповић, *Ка проблему средњовековних цркава Смедеревског града*, Старице L, Београд 2001, 205).

¹⁶ О овоме види: *Споменица петстогодишњице Смедеревског града деспота Ђурђа*, Београд 1931, 109; А. Дероко, *Смедеревски град. Становање у једном нашем средњовековном граду и још неки други нерешени проблеми*, Старице II, Београд 1951, 82-95; *Археолошки споменици и налазишта II. Централна Србија*, Београд 1956, 55-56, 85-86, 133; Арх. С. М. Н. (Ненадовић), *Уређење Смедеревског града*, Саопштења I, Београд 1956, 78-79, 83-84; С. Ненадовић, *Размишљања о архитектури цркве Благовештења деспота Ђурђа Бранковића у Смедереву*, Зборник Народног музеја IX-X, Београд 1979, 403-416.

¹⁷ М. Ћоровић – Љубинковић, М. Цуњак, *Истраживања сакралног комплекса у Смедеревској тврђави у току 1982. године*, Гласник ДКС 7, Београд 1983, 50-52; М. Цуњак – М. Ћоровић – Љубинковић, *Смедеревска тврђава – сакрални комплекс*, *Arheološki pregled* 24, Beograd 1985, 174-178 + t. LXXXV-LXXXVI; М. Цуњак, *Смедеревска тврђава – сакрални комплекс*, *Arheološki pregled* 25, Ljubljana 1986, 86-90 + t. XLIII-XLV; М. Цуњак, *Некропола у југоисточном делу Великог града Смедеревске тврђаве*, Саопштења XXVII-XXVIII, Beograd 1996, 173-192; М. Цуњак, *Црквени комплекс у југоисточном делу Великог града Смедеревске тврђаве*, *Саборност* 1, год. II, Пожаревац 1996, 64-87; М. Цуњак, *Смедеревска тврђава – новија истраживања*, *Смедерево* 1998, 99-114, 121-124, 133-157; М. Поповић, *Ка problemu средњовековних цркава Смедеревског града*, Старице L, Београд 2001, 201-219;

овог комплекса, често, на жалост, неадекватно презентовани и тумачени, као да су само још више компликовали и онако већ веома сложено питање средњовековних цркава смедеревског утврђеног града.¹⁸ Но, последњи покушаји разложнијег сагледавања досадашњих резултата археолошких истраживања као да су дали нешто јаснију слику.¹⁹

Наиме, на локалитету у југоисточном делу тзв. Великог града откривени су темељи старије грађевине триконхалног облика основе, готово извесно сакралне намене, уз коју је касније формирана и некропола насеља које се овде налазило пре зидања Смедеревске тврђаве.²⁰

Уз њих су откривени и темељи једнобродне грађевине са полукружном олтарском апсидом на истоку, припратом квадратног облика основе на западу и правоугаоним певничким просторима на бочним странама, који су, сва је прилика, припадали придворној цркви, коју помињу поменути прозни састави.²¹ Придворна црква је настала вероватно у време зидања тзв. Малог града, тј. између 1428. и 1430. године.²² Могуће да је у њој једно време служио и митрополит, након свог пресељења из Браничева у Смедерево. Вероватно је стога и проширен њен олтарски простор, рушењем првобитне полукружне и грађењем нове полуелипсасте апсиде, у годинама пред прво турско заузеће Смедерева 1439. или убрзо по његовом ослобођењу 1444. године.²³ Фрагментни живописа изведени у фреско техници, пронађени у шуту приликом истраживања олтарске апсиде, сведоче да је она била и осликана. У периоду турске управе градом, црква је претворена у џамију, те је за ту нову намену њена првобитна архитектура многоструко измењена гради-

¹⁸ О овоме види: М. Цуњак, *Смедеревска тврђава – новија истраживања*, Смедерево 1998, 99-114, 133-157 и посебно М. Поповић, *Млађан Цуњак, Смедеревска тврђава – новија истраживања, Смедерево 1998*. (приказ књиге), Старинар L, Београд 2001, 319-323;

¹⁹ М. Поповић, *Ка проблему средњовековних цркава Смедеревског града*, Старинар L, Београд 2001, 201-219;

²⁰ М. Поповић ове темеље хронолошки смешта у касноантичку или рановизантијску епоху, сматрајући их темељима касноантичке меморије, рановизантијске цркве или само дела неке веће сакралне целине (М. Поповић, *Ка проблему средњовековних цркава Смедеревског града*, Старинар L, Београд 2001, 205-206, 211-212). М. Цуњак, међутим, држи да ови темељи припадају цркви саграђеној „негде у X веку“ (М. Цуњак, *Смедеревска тврђава – новија истраживања*, Смедерево 1998, 99-104).

²¹ М. Поповић, *Ка проблему средњовековних цркава Смедеревског града*, Старинар L, Београд 2001, 206-208. М. Цуњак, међутим, држи да су ово темељи цркве Благовештења, подигнуте „крајем прве половине XV века“ (М. Цуњак, *Смедеревска тврђава – новија истраживања*, Смедерево 1998, 105-114).

²² М. Поповић, *Ка проблему средњовековних цркава Смедеревског града*, Старинар L, Београд 2001, 213.

²³ *Ibid*, 208, 214.

тељским захватима извођеним, изгледа, у неколико етапа, вероватно већ крајем XV или почетком XVI века,²⁴ да би поново била враћена у функцију хришћанског богослужења, западног обреда, у време аустријске власти над градом.

Већ споменути многобројни камени фрагменти пронађени на простору Смедеревске тврђаве,²⁵ као год и неки пронађени у новије време,²⁶ уграђени као сполије у објекте саграђене током турског периода управе градом, потицали су, међутим, са цркве чије су димензије биле различите од откривене, а начин зидања и целокупан архитектонски склоп знатно другачији. То такође доказује некадашње постојање још једне цркве у средњовековном смедеревском граду – цркве Благовештења, катедраоне цркве смедеревског митрополита и могуће гробне цркве деспота Ђурђа Бранковића, њеног ктитора.²⁷ Но, и поред тога остаје и даље нерешено барем једно веома важно питање за њу везано – њена тачна локација, несумњиво у оквирима тзв. Великог града. У овом тренутку могло би се претпоставити да је њено место могло бити једино у његовом југозападном делу. Тако, и поред више деценија напора, одређени део енигме зване средњовековне цркве Смедеревске тврђаве и даље остаје под велом неизвесности и тајне.

Па ипак у широј околини смедеревског утврђеног града и данас постоји барем једна у целини очувана средњовековна црква, својим положајем и историјом непосредно везана за њега. Као што је истакнуто, на заравни мањег узвишења смештеног на више стотина метара југозападно од самих бедема града, стоји и данас црква посвећена празнику Успења Пресвете Богородице. Иако релативно скромних димензија, она својим изванредно складним пропорцијама и уравнотеженим архитектонским компоновањем, као да заиста представља праву, помало заборављену, драгоценост позносредњовековне архитектуре Моравске Србије.

Црква Успења Пресвете Богородице у Смедереву није остала незапажена у научној јавности.²⁸ Иако је више пута током своје историје

²⁴ *Ibid*, 209-210.

²⁵ Види напомену 14.

²⁶ М. Цуњак, *Смедеревска тврђава – новија истраживања*, Смедерево 1998, 117-118.

²⁷ О њеном могућем архитектонском изгледу види: С. Ненадовић, *Размишљања о архитектури цркве Благовештења деспота Ђурђа Бранковића у Смедереву*, Зборник Народног музеја IX-X, Београд 1979, 409-416; М. Поповић, *Ка проблему средњовековних цркава Смедеревског града*, Старице L, Београд 2001, 216.

²⁸ Историја и архитектура ове цркве тако је већ више пута била предмет интересовања домаћих и европских истраживача: F. Kanitz, *Serbiens byzantinische Monumente*, Wien 1862, 5; Д. С. Милутиновић - М. Валтровић, *Извештај изасланика уметничког одсека г. г. Д. С. Милутиновића и М. Валтровића о своме путовању по Србији*, Гласник СУД XXXVI, Београд 1872, 300-302; M. Waltrowits, *Ο Πρόδρομος. Mittheilungen über neue Forschungen auf*

страдала и такође обнављана, она је у свом пола миленијума дугом трајању ипак највећим делом очувала неизмењен сопствени архитектонски склоп и изглед. То је, између осталог, и био разлог да је од самих почетака систематског научног истраживања споменика наше средњовековне архитектуре, крајем XIX и почетком XX века, ова грађевина била предмете интересовања многих пионира у овој врсти научне делатности. Током времена, са нарастањем знања о српском средњовековном градитељству, и црква Успења Пресвете Богородице у Смедереву добијала је своје право место у читавом континууму његовог трајања, а архитектонске вредности овог градитељског остварења пуно значење. Она стога данас јесте незаобилазан сегмент сваког релевантнијег прегледа позносредњовековне архитектуре Моравске Србије.

Но, и поред вишедеценијског писања о овом споменику, многе чињенице везане за његово историјско трајање, као и за његова у нечем необична архитектонска решења, остају готово непознате. Парадоксално, иако саграђена у непосредној близини саме престонице српске средњо-

dem Gebiete serbischer Kirchenbaukunst, Wien 1878, 18; М. Валтровић, *Поглед на стару српску црквену архитектуру*, Глас СКА XVII, Београд 1889, 32; А. Стефановић, *Стара српска црквена архитектура и њен значај*, Српски књижевни гласник IX, Београд 1903, 213-225; G. Millet, *L'ancien art serbe, Les églises*, Paris 1919, 154, 158-159, 163; В. Марковић, *Православно монаштво и манастири у средњовековној Србији*, Сремски Карловци 1920, 144-145; Ј. Петровић, *Град Смедерево у српској историји и књижевности*, Панчево 1922, 45-46; М. Васић, *Жича и Лазарица. Студије из српске уметности средњег века*, Београд 1928, 155-161; Ж. Татић, *Стара црква на смедеревском гробљу*, Старице V, Београд 1930, 55-62; *Споменица петстогодишњице Смедеревског града деспота Ђурђа*, Београд 1931, 26-27; В. Петковић, *Преглед црквених споменика кроз повесницу српског народа*, Београд 1950, 301-302; Ђ. Мано-Зиси, *Стара црква на гробљу у Смедереву*, Старице II, Београд 1951, 153-174; А. Дероко, *Монументална и декоративна архитектура у средњовековној Србији*, Београд 1953, 243-244; арх С. М. Н. (енадовић), *Защитно-консерваторски радови на манастиру Градцу, Ђурђевим Ступовима, Горњој и Доњој Каменици, Дечанима, Старој Павлици, Придворици, Липлану и Смедеревској цркви*, Саопштења I, Београд 1956, 58; Ђ. Б. (ошковић), *Богородичина црква у Смедереву*, Археолошки споменици и налазишта II. Централна Србија, Београд 1956, 133; Ђ. Бошковић, *Архитектура средњег века*, Београд 1976⁴, 300 (напомена 79а); М. Цуњак, *Археолошка истраживања унутрашњег простора цркве Успења Пресвете Богородице на старом смедеревском гробљу у току 1982. године*, Гласник ДКС 7, Београд 1983, 36-38; М. Цуњак, *Ископавања унутрашњег простора старе цркве у Смедереву*, Саопштења XVI, Београд 1984, 249-257; М. Цуњак, *Црква Успења Пресвете Богородице на смедеревском гробљу*, Смедерево 2, Смедерево 1987, 91-131; Н. Катанић, *Декоративна камена пластика моравске школе*, Београд 1988, 218-221; Д. Д. Митовић, *Богородичина црква на старом гробљу у Смедереву*, Смедерево 1994; В. Ристић, *Моравска архитектура*, Крушевац 1996, 201-202, 231-232; М. Цуњак – Б. Цветковић, *Црква Успења Пресвете Богородице у Смедереву*, Смедерево 1997; Р. Милошевић, *Древне светиње и храм Богородичиног Успења у Смедереву*, Смедерево 2006, 35-166.

вековне државе, несумњиво у истим деликатним временима када се она ближила своме крају, за разлику од ње, ова црква, и поред многостраних истраживања, остаје пред очима савременог посматрача у дубљој тами од оближњег града. У том погледу она, додуше у нешто блажем виду, као да дели судбину већ споменутих некадашњих смедеревских средњовековних цркава и доприноси њиховој енигматичности. Но, амбивалентно, чињеницом да још увек стоји у свом углавном непромењеном виду, као да истовремено и помаже јаснијем тумачењу питања некадашњег распореда и значења сакралних топоса овог позносредњовековног утврђеног града.

Разумљиво, како то често бива, најнеизвеснија су управо питања њене најраније историје. Наиме, недостатак бројнијих историјских извора онемогућава нам да проникнемо у нека од најосновнијих питања њеног настанка. Тако данас остаје и даље потпуно отворено питање њеног ктитора,²⁹ а много јаснија није ни тачна година њене изградње.³⁰ Но, чини

²⁹ О овом питању у досадашњим истраживањима ове цркве изношена су различита мишљења. Но, она би се сва могла груписати око барем три значајне личности са самог краја трајања Деспотовине – личности деспота Ђурђа Бранковића, његове супруге Јерине и њихових синова, те смедеревског митрополита Атанасија.

³⁰ И поводом овог питања изношена су различита мишљења. Тако је један од првих истраживача српске средњовековне архитектуре, G. Millet, у свом знаменитом прегледу исте, ову цркву, због њених архитектонских одлика, ставио на сам почетак онога што је назвао „Моравском школом“ у сакралном градитељству средњег века код Срба (G. Millet, *L'ancien art serbe, Les églises*, Paris 1919, 154, 158-159, 163). Слично веома рано датовање ове цркве нуди и Ђ. Бошковић, сматрајући да би она „евентуално била савремена Раваници“ (Ђ. Б. (Бошковић), *Богородичина црква у Смедереву*, Археолошки споменици и налазишта II. Централна Србија, Београд 1956, 133). Други су је опет смештали у најшире оквире, сматрајући да је „из XIV или из XV века“ (Ј. Петровић, *Град Смедерево у српској историји и књижевности*, Панчево 1922, 46) или „из времена Деспотовине“ (В. Марковић, *Православно монаштво и манастири у средњовековној Србији*, Сремски Карловци 1920, 145), тј. да је „грађена до 1459“ (Ђ. Маноси, *Стара црква на гробљу у Смедереву*, Старица II, Београд 1951, 173). Каснији истраживачи износили су нешто одмереније и одређеније ставове, датујући је доста широко у „прву четвртину XV века“ (В. Петковић, *Преглед црквених споменика кроз повесницу српског народа*, Београд 1950, 301) или „најкасније прву половину XV века“ (Ж. Татић, *Стара црква на смедеревском гробљу*, Старица V, Београд 1930, 55; М. Цуњак, *Археолошка истраживања унутрашњег простора цркве Успења Пресвете Богородице на старом смедеревском гробљу у току 1982. године*, Гласник ДКС 7, Београд 1983, 38; М. Цуњак, *Ископавања унутрашњег простора старе цркве у Смедереву*, Саопштења XVI, Београд 1984, 249; В. Ристић, *Моравска архитектура*, Крушевац 1996, 231; М. Цуњак – Б. Цветковић, *Црква Успења Пресвете Богородице у Смедереву*, Смедерево 1997, 85), или опет нешто одређеније „после 1410. године“ (М. Васић, *Жича и Лазарица. Студије из српске уметности средњег века*, Београд 1928, 159), „никако пре 1440. године“ (*Споменица петстогодишњице Смедеревског града деспота Ђурђа*, Београд 1931, 26), „између 1430. и 1438. године“ (Д. Д. Митошевић, *Богородичина црква на старом гробљу у Смедереву*, Смедерево 1994, 7) или у „пету деценију XV века“ (Р. Милошевић, *Древне светиње и храм Богородичиног Успења у Смедереву*, Смедерево 2006, 52).

се, ништа мање сложено и неизвесно остало је и питање њене првобитне функције. Намера нам је да, посебно у светлу претходно изнесених сазнања о самом утврђеном смедеревском граду, а нарочито оних о његовим некадашњим сакралним објектима, још једном сагледамо до сада у науци изнесена мишљења о овом сложеном питању и покушамо да, у контексту истих, дођемо до нешто извеснијег одговора.

Већ су и најранији истраживачи ове цркве запазили сложеност питања њене првобитне функције. Недостатак готово било каквог писаног помена о томе чинио се као непремостива препрека. Но, одговор се ипак покушавао наћи.

На самом почетку, сагледавање јединих извесних помена смедеревских средњовековних цркава, оних у два рукописа који описују догађаје преноса моштију Св. Апостола Луке, навело је на помисао да би се данас у целини очувана црква Успења Пресвете Богородице у Смедереву можда могла идентификовати као нека од оних у њима поменутих. Логично, њена близина утврђеном граду, несумњива истовестност времена њиховог настанка, о којој сведоче архитектонске одлике, те положај на посебно истакнутом месту у ширем ареалу града, могли су учинити могућим овакву помисао. Но, готово пре читавог века, оваква размишљања утемељено је одбацио Василије Марковић у свом познатом делу с почетка треће деценије прошлог столећа.³¹ Наиме, слична посвета једном од богородичиних празника – Благовестима и Успењу – некадашње средњовековне катедралне и цркве на оближњем узвишењу наводила је на могућност њихове идентификације, али их, с друге стране, ипак и сасвим јасно разликовала.

Но, без обзира на то, читавих тридесет година касније, као да иста помисао, додуше у нешто другачијем виду, није напуштала један део научне јавности. Тако је средином прошлога века знаменити историчар уметности и професор Универзитета, Владислав Петковић у свом сада већ добро познатом *Прегледу црквених споменика кроз повесницу српског народа*³² изнео претпоставку да је ова средњовековна смедеревска црква била она „у којој су, вероватно, биле смеиштене мошти св. Луке, пренете из Рогуца у Епиру г. 1453.“. Ова теза, међутим, као да није имала трајнијег одјека у научним круговима.³³ Са данашње полувековне дистанце оваква

³¹ В. Марковић, *Православно монаштво и манастири у средњовековној Србији*, Сремски Карловци 1920, 144-145.

³² В. Петковић, *Преглед црквених споменика кроз повесницу српског народа*, Београд 1950, 301-302.

³³ Тако је једино Ђ. Мано-Зиси, додуше уз изношење и друге претпоставке о првобитној функцији ове цркве, ипак прихватио и могућност да је она имала и намену да се у њој

претпоставка се, чини се, може лако одбацити. Наиме, пажљивим читањем наведених прозних састава тешко се може претпоставити таква могућност. Несумњиво посебно величанствено уприличен, читав догађај преноса моштију овог светитеља одвија се у оквирима бедема града – у замку (тзв. Малом граду) и самом урбаном језгру града (тзв. Великом граду). Како смо већ навели, нетрулежно тело Св. Апостола уноси се у град, најпре у придворну цркву, за коју би се, по епитету, тешко могло претпоставити да се могла налазити на удаљености од више стотина метара, не само од самог замка (Малог града) у коме се налазио двор, већ и од читавог утврђења, што је случај са црквом Успења Богородичиног. Након тога, током исте вечери, мошти светитељеве се уносе у палату, како би се над њима служило свеноћно бдење. Могуће је претпоставити да је ово чињено не само из симболичких (освећење простора палате телом светитељевим) и богоугодних разлога (служење свеноћног бдења), већ извесно и из безбедносних, тј. намере заштите драгоцених моштију Св. Апостола од могућих крадљиваца.³⁴ Да ово има основа сведочи и чињеница да је, након изношења моштију наредног дана поново посред града, опхода с њима по зидинама и уношења у митрополијску цркву, полазећи на свечано славље, деспот Ђурађ задужио митрополита и дворског епископа да добро чувају светињу, забравивши је катанцима. На основу свега, дакле, тешко је замислити да би, управо из безбедносних разлога, црква у коју су положене мошти, могла бити идентична цркви Успења Пресвете Богородице, саграђеној на узвишењу подаље од утврђеног града, извесно ван његових бедема. Најзад, ови прозни састави изричито наводе цркву Благовештења као катедрални храм смедеревског митрополита и цркву у коју су коначно похрањене мошти Св. Апостола Луке. Црква Успења Богородичиног због својих скромних димензија, никако није могла бити првобитно грађена као катедрална црква смедеревског митрополита. Дакле, првобитна функција ове цркве није била ни та да се у њој чува нетрулежно тело овог Св. Апостола и Јеванђелисте.

Тридесетих година прошлога века, у првом раду који се бавио архитектуром ове цркве на аналитичан начин, Жарко Татић је изнео

похране мошти овог Св. Апостола, што, по њему, само говори „у прилог већег значаја ове грађевине“ (Ђ. Мано-Зиси, *Стара црква на гробљу у Смедереву*, Старица II, Београд 1951, 154).

³⁴ Не треба, наиме, заборавити да су и српски посланици дошли до моштију светитељевих у Рогосу на начин који би по савременим мерилима веома подсећао на крађу, а што у то доба никако није тако тумачено. О феномену „свете крађе“ и „побожне лажи“ у средњем веку види: Д. Поповић, *Мошти Светог Луке – српска епизода*, Под окриљем светости, Београд 2006, 302-303.

тврдњу и о њеној могућој првобитној функцији.³⁵ У уводном делу свог рада, он износи мишљење да је „*утврђени и затворени град Смедерево имао свакако још онда гробље на истом месту на коме је оно и данас а наша мајушина црквица служила му је, вероватно, као гробљанска капела*“.³⁶ Но, аутор, на жалост, изоставља да наведе чињенице на основу којих је извесно да је средњовековни град Смедерево имао „*још онда гробље на истом месту*“. Много деценија касније Млађан Цуњак у мањој монографији ове цркве, писаној заједно са Браниславом Цветковићем, наводи податак о томе да су на простору данашњег тзв. старог гробља у Смедереву, у чијем контексту се сада налази и црква Успења Пресвете Богородице, „*Немци, у току Првог светског рата, приликом уређења свог гробља, нашли пагански храм са скулптуром богиње Нике*“, те да се на основу тога да закључити да је тзв. старо градско гробље у Смедереву „*одржало култни континуитет и да је настало око неког ранохришћанског мартријума, односно цеметралног објекта*“, а да је црква Успења Пресвете Богородице вероватно „*подигнута у циљу одржавања старог култа*“.³⁷ Овај аутор, можда због сажетости излагања у овој монографији мањег обима, такође не наводи разлоге на основу којих изриче тврдњу да је гробље из новијег времена извесно „*настало око неког ранохришћанског мартријума, односно цеметралног објекта*“. Приликом археолошких истраживања унутрашњег простора цркве Успења Пресвете Богородице, изведених у августу 1982. године, откривено је тринаест гробова (осам у западном травеју, пет у наосу, без укопа у олтару).³⁸ Грбови на дубини од око 120 до 200 cm припадају првом (старијем) хоризонту сахрањивања, за разлику од укопа који се налазе на дубини од око 90 до 120 cm који припадају другом (млађем) хоризонту (најдубљи скелети на коти 88, 70 m; најплићи на коти 89, 77 m). Млађан Цуњак, као руководилац ових истраживања, у раду у којем објављује резултате, наводи да два ископана гроба у западном травеју

³⁵ Ж. Татић, *Стара црква на смедеревском гробљу*, Старице V, Београд 1930, 55-62.

³⁶ Ibid, 55.

³⁷ М. Цуњак – Б. Цветковић, *Црква Успења Пресвете Богородице у Смедереву*, Смедерево 1997, 11. О открићу паганског храма и судбини наведене античке скулптуре исцрпније: Р. Милошевић, *Древне светиње и храм Богородичиног Успења у Смедереву*, Смедерево 2006, 42-43.

³⁸ О овоме види објављене резултате ових истраживања: М. Цуњак, *Археолошка истраживања унутрашњег простора цркве Успења Пресвете Богородице на старом смедеревском гробљу у току 1982. године*, Гласник ДКС 7, Београд 1983, 36-38; М. Цуњак, *Ископавања унутрашњег простора старе цркве у Смедереву*, Саопштења XVI, Београд 1984, 249-257; М. Цуњак – Б. Цветковић, *Црква Успења Пресвете Богородице у Смедереву*, Смедерево 1997, 37-54.

(гробови бр. 7 и 8), откривени на коти 88, 70 m, слободно укупани и без прилога, припадају старијем хоризонту. „Они се налазе у слоју који залази испод темеља цркве. С обзиром да су укупани у здравицу и да залазе испод темеља припрате³⁹ могло би се закључити да припадају некрополи која је претходила изградњи цркве“.⁴⁰ Ово би, по истом аутору, требало да буде једини наведени доказ за тврдњу да је ова црква подигнута „на већ постојећем култном месту, тј. на месту где је било гробље“.⁴¹ Но, већ су изнете сумње у то да је овај пар откопаних гробова довољан доказ за такву тврдњу. „Могли су бити укупани на тој дубини независно од нивоа пода и дубине темеља. Можда се намерно ишло у дубину да се дође до здравице“.⁴²

Можда би помоћ у разјашњењу ове сложене дилеме требало тражити у потпунијем разумевању самог духа православног богослужења за упокојене. Наиме, већ је добро познато да је од најранијих дана централно место у богослужбеном животу и сам идентитет Цркве представљала Св. Литургија, за коју су биле везане и све Св. Тајне. Тако су чинови крштења, миропомазања, рукоположења, венчања, као год и остали, били неодвојиво везани за служење Св. Литургије, мимо које нису обављани. Пракса њиховог издвајања из литургијског контекста каснијег је датума.⁴³ Заупокојене службе несумњиво спадају у ред најстаријих црквених служби.⁴⁴ У складу са изразитом есхатолошком свешћу ране Цркве, тј. хришћанским доживљајем Цркве као есхатолошке заједнице будућег века, сахрана неког њеног члана била је првобитно повод за свршавање Св. Евхаристије.⁴⁵ Таква пракса постојала је изгледа извесно све до краја VII века.⁴⁶ У Молитвословима (Требницима) већ од IX века, па све до њихове стандардизације у штампаним издањима истих из XVII

³⁹ Аутор све време у тексту западни травеј цркве назива припратом.

⁴⁰ М. Цуњак – Б. Цветковић, *Црква Успења Пресвете Богородице у Смедереву*, Смедерево 1997, 38.

⁴¹ *Ibid*, 85.

⁴² Р. Милошевић, *Древне светиње и храм Богородичиног Успења у Смедереву*, Смедерево 2006, 81.

⁴³ О овоме види: N. Μίλοσεβις, *Ἡ Θεία Ευχαριστία ως κέντρον της θείας λατρείας*, Θεσσαλονίκη 1995.

⁴⁴ Н. Милошевић, *Евхаристијски карактер заупокојених служби*, Теолошки погледи 1-4, Београд 1998, 49-57.

⁴⁵ Тако нпр. Јевсевије Кесаријски наводи да је приликом погребца цара Константина Великог служена Св. Литургија (ευθεος λατρεία) Види: *Εις τον βιον Κωνσταντινου βασιλεως*, Λογος Δ', ЕПЕ 4, 520.

⁴⁶ Н. Милошевић, *Евхаристијски карактер заупокојених служби*, Теолошки погледи 1-4, Београд 1998, 51.

века, изгледа нема више помена везе ове службе са Св. Литургијом, већ она током времена све више добија савремену форму, тј. један вид јутрења својствен манастирским типцима.⁴⁷ Но, и у времену након њиховог издавања из контекста Св. Литургије, остала је неизбрисива веза помена покојника са њом. Она се огледа у томе што је и током тог времена, а и данас, Св. Литургија остала централно место помена покојних.⁴⁸ Управо из тих разлога „гробља су лежала и леже на неким местима поред цркве, да би умрли хришћани почивали поред оног места где су духовно живели и где су примали духовну храну“.⁴⁹ Дакле, око цркве се могло накнадно образовати гробље. Но, на питање гробља уз њу насталог вратићемо се у даљем излагању.

Доста давно изнесена је такође још једна претпоставка о могућој првобитној функцији ове смедеревске цркве. Наиме, у *Споменици*, издатој поводом прославе петстогодишњице смедеревског утврђеног града, пишући о историји његовог настанка, Љубомир Петровић кратко се осврнуо и на цркву Успења Пресвете Богородице, саграђену у његовој близини.⁵⁰ Том приликом изнео је претпоставку да су ову цркву „*било сам Ђурађ још за живота, било Јерина са синовима, наменили за вечну кућу Бранковића*“, тј. „*да је за тело Деспотово саграђена и нарочита црквица, она на падини брда где је сад гробље*“. Овакву своју претпоставку утемељио је на запаженој сличности у материјалу употребљеном за зидање и орнаментици која је „*изведена римским опекама*“ на овој цркви и утврђеном смедеревском граду, те на, чини се, добро запаженој чињеници да је „*Црква Успења Богородичиног у Смедереву одвајкада била и сувише тескобна за световни храм*“, тј. за обичну парохиску цркву. Но, вероватно управо њене релативно мале димензије, данас прилично слаба осветљеност њене унутрашњости која ствара посебан, помало мистични ефекат, а нарочито издвојеност и локација унутар новије цеметралне целине наводили су и многе друге истраживаче да се по питању њене првобитне функције опредељују за ову претпоставку.⁵¹ Данас је добро

⁴⁷ Осим практичних, превасходне разлоге за ово одвајање изгледа треба тражити у богослужбеној свести Цркве да покојни не може узети физичког учешћа у Св. Литургији, тј. не може се причестити, што је био основни циљ због кога су све Св. Тајне биле обављане у оквиру Св. Литургије, у којој су причешћем добијале своје коначно испуњење и печат. *Ibid*, 53-54.

⁴⁸ *Ibid*, 55.

⁴⁹ Л. Мирковић, *Православна литургија. Први општи део*, Београд 1982³, 115.

⁵⁰ *Споменица петстогодишњице Смедеревског града деспота Ђурађа*, Београд 1931, 26-27.

⁵¹ То у новије време чине Млађан Цуњак у два наврата, премда касније мења став, износећи нову тврдњу (М. Цуњак, *Археолошка истраживања унутрашњег простора цркве Успења Пресвете Богородице на старом смедеревском гробљу у току 1982. године*,

знано да место гроба деспота Ђурђа Бранковића није остало познато. О њему, наиме, не говори ниједан савремени историјски извор. Има мишљења да разлог томе лежи у могућем страху од његовог скрнављења.⁵² Тако је локална традиција сачувала причу о месту његовог вечног покоја управо у цркви Успења Пресвете Богородице у Смедереву. То предање поткрепљивао је и навод тзв. *Врдничког родослова*, извора из XVIII века. Но, већ споменута систематска археолошка истраживања унутрашњости цркве Успења Пресвете Богородице нису потврдила такву претпоставку. Зато се чини да данас готово нема могућности за такво што. Дакле, можемо са готово потпуном извесношћу рећи да првобитна функција цркве Успења Пресвете Богородице у Смедереву није била у томе да буде гробна црква деспота Ђурђа, а још мање читаве породице Бранковића.

Међутим, након свршетка археолошких истраживања унутрашњег простора ове цркве, још једна нова претпоставка изнесена је готово са снагом необориве тврдње. Млађан Цуњак, као њихов руководица, међу откопаним гробовима посебно је истакао један, откривен у наосу цркве (гроб бр. 13, кота 89, 01 m). Ради се о скелету одрасле мушке особе, сахрањене у сандуку, чији су остаци дасака пронађени преко костију. На грудима је откривена сребрна миросаљка и фрагмент тканине, за коју је аутор устврдио да потиче од дела епископске богослужбене одежде — омофора. Око потколеница откривене су кружне бронзане копче. Из гроба потиче и једно сребрно и позлаћено дугме. Поред скелета откривени су и фрагмент жезла, стаклене чаше и боце, те керамичке посуде са урезаним крстом који су „вероватно случајно упали у гроб“.⁵³ На основу места налаза и прилога из гроба он је претпоставио да је у гробу „могао бити сахрањен епископ који је управљао смедеревском епископијом средином XV века“.⁵⁴ Поново излажући резултате ових истраживања, у монографији ове цркве исти аутор више не спомиње раније изнесену тврдњу да је део налаза (фрагмент жезла, керамичке посуде „са урезаним малтешким

Гласник ДКС 7, Београд 1983, 38; М. Цуњак, *Ископавања унутрашњег простора старе цркве у Смедереву*, Саопштења XVI, Београд 1984, 249, напомена 2), те Душан Д. Митошевић, само преузимајући образложења Љ. Петровића (Д. Д. Митошевић, *Богородичина црква на старом гробљу у Смедереву*, Смедерево 1994, 22-23), а на нивоу претпоставке и Радомир Милошевић, иако он даје и друго мишљење о њеној првобитној функцији (Р. Милошевић, *Древне светиње и храм Богородичиног Успења у Смедереву*, Смедерево 2006, 35).

⁵² О смрти деспота Ђурђа и претпоставкама о месту гроба види: М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић и његово доба*, Београд 1994, 494-496.

⁵³ М. Цуњак, *Ископавања унутрашњег простора старе цркве у Смедереву*, Саопштења XVI, Београд 1984, 255.

⁵⁴ *Ibid*, 257.

крстом“, стаклене чаше и боце) вероватно случајно упao у гроб. Фрагмент бронзаног епископског жезла, „мањих димензија, облика змајевог репа“ сада се тумачи „као знак епископског достојанства“, ⁵⁵ фрагмент керамике на коме је урезан малтешки крст би „могао да представља део епископске панагије“, ⁵⁶ а фрагмент стаклене чаше, с обзиром на то да је нађен у гробу где је „био сахрањен епископ“, указује да је „служила као црквени сасуд, тј. била део дрвеног путира, или означава чашу из које су се причешћивали младенци после венчања“! ⁵⁷ На основу анализе гробних прилога и вертикалне стратиграфије, „укоп је датован у половину XV века“, те на основу налаза аутор претпоставља да „скелет из гроба бр. 13 представља високог црквеног достојанственика – митрополита“ ⁵⁸, кога потом исти одмах идентификује као митрополита Атанасија, за кога чак утврђује да се упокојио „крајем 1453. године“. ⁵⁹ На основу свега тога, у закључку ове монографије М. Цуњак износи сасвим нову тврдњу да је „црква подигнута као гробна капела смедеревског митрополита Атанасија, који је сахрањен у централном делу наоса“. ⁶⁰ Недавно су већ изнесене одређене сумње у извесност тврдње да се ради о гробу једног епископа, а чини се још неизвесније изгледа могућност да се ради баш о гробу смедеревског митрополита Атанасија, посебно с обзиром на чињеницу да о месту његовог гроба нема никаквих историјских података. ⁶¹ Сасвим оправдано, постављено је питање да ли налази дугмета од позлаћеног сребра и дела тканине, коју аутор означава као сегмент омофора, нужно морају да указују баш на споменути део епископске богослужбене одежде, на основу чега аутор поменути гроб бр. 13 у унутрашњости цркве Успења Богородичиног означава као онај у коме је „био сахрањен епископ“. Сумњу посебно наглашава и дилема да ли поменути фрагмент керамике са урезаним малтешким крстом, те фрагмент жезла, најпре споменути као „вероватно случајно упали у гроб“, а касније као један од кључних доказа за тврдњу да се ради о скелету смедеревског митрополита Атанасија,

⁵⁵ М. Цуњак – Б. Цветковић, *Црква Успења Пресвете Богородице у Смедереву*, Смедерево 1997, 47.

⁵⁶ *Ibid*, 48.

⁵⁷ *Ibid*, 50.

⁵⁸ *Ibid*, 40.

⁵⁹ *Ibid*, 42. М. Спремић у својој обимној монографији личности и времена деспота Ђурђа, смрт митрополита Атанасија одређује у 27. март 1456. године (М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић и његово доба*, Београд 1994, 494).

⁶⁰ М. Цуњак – Б. Цветковић, *Црква Успења Пресвете Богородице у Смедереву*, Смедерево 1997, 85.

⁶¹ Р. Милошевић, *Древне светиње и храм Богородичиног Успења у Смедереву*, Смедерево 2006, 83.

заиста представљају поменуте делове епископских инсигнија. Наведена недоумица око ове претпоставке добија при том готово драматичан обрт, посебно након новијег запажања Радомира Милошевића да заправо о проналаску фрагмента епископског жезла „у архиви нема таквог податка“!⁶² На основу свега реченог чини нам се да поменута теза да се првобитна функција цркве Успења Пресвете Богородице у Смедереву састојала у томе да буде „гробна капела смедеревског митрополита Атанасија“ нема основа.

Коначно, овим се до сада изнесена мишљења о првобитној функцији цркве Успења Пресвете Богородице у Смедереву готово исцрпљују. Но, постоји ипак још једно, изнесено пре нешто више од пола века, а које, посебно у светлу свега напред наведеног, као да добија на актуелности. Наиме, још је Ђорђе Мано-Зиси, у свом раду који представља први значајнији научни допринос сагледавању фреско живописа ове цркве, изнео претпоставку да је она могла првобитно имати функцију манастирске цркве.⁶³ Наводећи до тада изнета мишљења о могућем времену њеног настанка, он помиње и претпоставку Жарка Татића о томе да је грађена као гробљанска капела, додајући да је „*можда већа вероватноћа да је била манастирска црква*“. Ову своју претпоставку заснива на чињеници да је црква „*као таква позната у XVIII веку*“, а да на основу натписа урезаних у њене зидове „*има индикација да је и пре обнове 1703. г. храм био манастирски*“.⁶⁴ Како је већ наведено, он такође истовремено усваја и претпоставку Владислава Петковића о томе да су „у њега пренете, вероватно, мошти Св. Луке из Рогуса“. Претпоставци да је црква Успења Пресвете Богородице првобитно имала функцију мање манастирске богомоље враћају се и неки новији истраживачи овог споменика.⁶⁵ Овом приликом хтели бисмо, међутим, да укажемо на вест једног давно примећеног извора, насталог крајем XV века, коме, изгледа, поводом овог проблема, поново треба поклонити пажњу. Ради се о добро познатом делу Константина Михаиловића *Јаничарове успомене или Турска хроника*. Овај Србин из Островице, касније успешне каријере у елитним редовима турске војске, непосредни је сведок догађаја српске

⁶² *Ibid*, 83.

⁶³ Ђ. Мано-Зиси, *Стара црква на гробљу у Смедереву*, Старица II, Београд 1951, 154;

⁶⁴ Као цркву манастира Смедерева, ову богомољу помиње двадесетак година раније и Милоје Васић, не наводећи изричито да ли под тим подразумева њену првобитну функцију или чињеницу из њене касније историје (М. Васић, *Жича и Лазарица. Студије из српске уметности средњег века*, Београд 1928, 159).

⁶⁵ Р. Милошевић, *Древне светиње и храм Богородичиног Успења у Смедереву*, Смедерево 2006, 58.

историје средине XV века, о којима недуго касније, крајем истог столећа, пише у својим успоменама. Иако познат као доста слаб и непоуздан историчар, склон легендарном карактеру писања о догађајима из даље прошлости и личностима које не памти, при том често и уз утицај народног историјског предања, овај хроничар ипак са доста аутентичних историјских чињеница говори о својим савременицима, посебно о личности и времену деспота Ђурђа Бранковића, уз велико познавање реалних људи и историјских догађаја.⁶⁶ Тако он, говорећи о догађајима зидања последње српске престонице, утврђеног града Смедерева, наводи да је „*турски цар Мурат узео деспотову кћер по имену Мара*“, те да је с њом тражио да му деспот пошаље и сина.

„И посла деспот сина својега Мурату и у томе пријатељству затражи деспот од цара да му допусти да без сметње зида манастир, што му цар допусти и зарече се да му неће сметати, а уз то му допусти и да зида себи сигуран град, дајући реч да ће све то верно и ваљано одржати.“⁶⁷

На ову вест некадашњег турског јаничара српског порекла указао је већ Момчило Спремић, пишући о догађајима везаним за изградњу деспотове престонице, у свом добро познатом, обимном монографском делу.⁶⁸ Несумњиво зарад потпуно исправног, сасвим уравнотеженог промишљања историјских чињеница које ова вест доноси, уважени академик закључује, на основу тога што се у њој о зидању манастира и града говори повезано, да се тај манастир „*вероватно односи на цркву у граду или можда на цркву која је данас на смедеревском гробљу*“. Намера нам је да покушамо да, на основу изнетих до сада познатих чињеница о смедеревским средњовековним црквама, ову вест још једном сагледамо.

Наиме, уколико укажемо поверење вести овог хроничара, савременика догађаја из средине века, поставља се питање која је од познатих средњовековних смедеревских цркава могла бити поменути манастир. Тешко би се могло помислити да је, из извора и на основу археолошких истраживања позната, придворна црква, вероватно, барем у извесној мери, приватног карактера, могла уједно бити и

⁶⁶ На ову чињеницу указао је још М. Кашанин. Види: М. Кашанин, *Српска књижевност у средњем веку*, Београд 1975, 1990², 481.

⁶⁷ Константин Михаиловић из Островице, *Јаничарове успомене или турска хроника*, Београд 1986, 105.

⁶⁸ М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић и његово доба*, Београд 1994, 129.

поменути манастир. О цркви Благовештења, као катедралној цркви престоног града, такође нема спомена као о манастирској. Уз то, уколико прихватимо последњу у научној јавности изнесену годину њеног подизања (друга половина пете деценије XV века, тј. године непосредно пред догађај преноса моштију Св. Апостола Луке у град), зидање утврђеног града било је извесно готово сасвим окончано. Тако нам се као једина могућност идентификације у овој вести поменутог манастира са неком од данас познатих цркава чини она са црквом Успења Пресвете Богородице, смештеном данас у контекст тзв. старог градског гробља.

У прилог томе иду две чињенице. Прво, иако се у поменутој вести говори заједно о зидању манастира и града, они се ипак на извесан начин садржински одвајају (*затражи деспот од цара да му допусти да... зида манастир... а уз то... и да зида себи сигуран град*). Можемо претпоставити да би хроничар, који је несумњиво био упознат са позицијом поменутих објеката (манастир — град), другачије помињао њихову изградњу (нпр. град са манастиром, манастир у граду, и сл.) уколико су се они и просторно поклапали, тј. уколико се тај манастир заиста налазио у оквиру самих бедема утврђеног града. Друго, о томе да је као своју првобитну функцију ова црква могла имати улогу манастирске богомоље као да говори и њена архитектура. Наиме, њене релативно скромне димензије указују на то да је она могла у потпуности одговарати сведеним потребама једне мање монашке заједнице. Коначно, о томе да је она у својој каснијој историји имала управо функцију манастирске цркве постоје бројна сведочанства.

Црква Успења Пресвете Богородице у Смедереву не помиње се у турским дефтерима из друге половине XV и прве половине XVI века. Ово би указивало на то да је можда претпостављени манастир који је уз њу постојао могао запустети у првим деценијама по турском освајању града. Но, чини се да ова црква није била изложена посебно великим разарањима током трајања турске управе над градом. Разлоге за ову сретну околност можемо тражити у чињеници њене релативне удаљености од турског насеља у бедемима града, а можда и у жељи нових освајача да преосталој хришћанској популацији освојеног града обезбеде богомољу за обављање богослужења. Тако се први помен ове цркве у турским дефтерима јавља тек у последњој четвртини XVI века, тј. у време владе турског султана Мурата III (1574-1595). У једном од њих, она се помиње управо као „*манастир Пречисте*“, са два калуђера и приходом од 212 акчи.⁶⁹ У истој функцији остала је изгледа и током

⁶⁹ Смедеревски дефтер No 184.

наредног века.⁷⁰ Тако га је 1680. године походио и патријарх Арсеније III, о чему сведочи један натпис угребан у зид олтарске апсиде.⁷¹ Почетком XVIII века помиње се једно Св. Јеванђеље овог „*манастира смедеревскога*“ (1701), као год и његова обнова, две године касније (1703).⁷² На картама града и његове непосредне околине, израђеним током аустријске власти над градом током XVIII века, она је такође убележена као манастир.⁷³ Такође, и извештаји канонских визитација, обављених 1732. и 1733. године, за време Митрополита београдског Викентија Јовановића, бележе постојање „*манастира Смедерево*“ који се налази управо на овом месту – према вароши, у брду ниже винограда архиепископског. Закључујемо тако, на основу свега изреченог, да данас, чини се, ипак са нешто већом извесношћу можемо помишљати да је првобитна функција цркве Успења Пресвете Богородице у Смедереву била управо та да служи као манастирска богомоља монашке заједнице у њему сабране, о чему извесне наговештаје даје једна вест познатог хроничара с краја XV века, Константина Михаиловића из Островице, као и њена функција током касније историје.

Гробље, настало касније на простору око ње, могло је тако постати од првобитног монашког гробља, које је овај претпостављени манастир несумњиво морао имати. Како је, сасвим извесно, ова првобитно, како држимо, манастирска црква, у својој каснијој историји повремено играла и улогу парохијске, хришћанска заједница за њу богослужбено везана могла је, у складу се трајном есхатолошким надом у могућност сопственог спасења једино у заједници с другима, да места свога вечног покоја тражи управо на простору непосредно крај богомоље у којој је за живота тражила спасење у Св. Литургији, служеној под њеним сводовима.⁷⁴

Поновно излагање до сада познатих чињеница околности и хронологије настанка Смедеревске тврђаве, локације и функције појединих њених садржаја, посебно сакралних објеката, као и покушај поновног преиспитивања до сада изнесених мишљења о могућој

⁷⁰ О. Зиројевић, *Цркве и манастири на подручју Пећке патријаршије до 1683. године*, Београд 1984, 185.

⁷¹ М. Валтровић, *Натписи и записи*, Старица год. II, бр. 1, Београд 1885, 25.

⁷² *Стари српски записи и натписи I*, (ед. Љ. Стојановић), Београд 1902, No 2091, 2113.

⁷³ Она је на њима означена као *Monastir Brdo, Kloster Berg, Manastirische oder Klosterberg* (Ратни архив у Бечу, планови sig. H III e 3336, H III e 3337, Ausl. III α 1No 2. Види и: Ф. Каниц, *Србија – земља и становништво од римског доба до краја XIX века I*, Београд 1985, 145, 149).

⁷⁴ О овоме види и: Р. Милошевић, *Древне светиње и храм Богородичиног Успења у Смедереву*, Смедерево 2006, 150.

првобитној функцији њене данас једине у целости очуване средњовековне хришћанске богомоље – цркве Успења Пресвете Богородице, показује сву сложеност проблема сакралне топографије последње српске позно-средњовековне престонице.

Јачим прихватањем могућности постојања средњовековног манастира ван градских бедема, идентификованог у цркви Успења Пресвете Богородице, данас на новијем градском гробљу, значењска структура сакралних топоса последње престонице српске Деспотовине добија потпунију слику. Притиснут стицајем неповољних историјских прилика да већ на самом почетку своје владавине изгуби обе дотадашње, те из тих разлога започне са зидањем своје нове престонице, утврђеног града Смедерева, деспот Ђурађ Бранковић њен простор неизоставно премрежава и симболично обележава свим тада уобичајним сакралним садржајима – придворном и катедралном црквом у самом граду, али и манастирском црквом ван његових бедема у непосредној близини. Чврсти и моћни бедеми града овим добијају споља и изнутра, посебну духовну потпору. Прибављањем велике светиње, управо моштију самог Св. Јеванђелисте и Апостола Луке, једног од четири темеља на којем, у извесном смислу, почива здање саме Цркве, и његово секуларно здање (град) са свим потребним сакралним садржајима (цркве и манастир), као да је заокружило свој духовни темељ. Нажалост, недовољан да у годинама непосредно по његовој трагичној смрти издржи и одбрани његово дело и од искушења велике неслоге и слабости његових наследника.

Dejan CRNČEVIĆ

ON THE POSSIBLE PRIMARY FUNCTION OF THE CHURCH OF ASCENSION OF THE HOLY MOTHER OF GOD IN SMEDEREVO

Summary

The Church of the Ascension of the Holy Mother of God represents the only entirely preserved sacral topos of the last capital of the Serbian medieval state — the fortified city of Smederevo.

The last capital, the fortified city of Smederevo, originated after the decision by the new Serbian ruler, Đurađ Branković, in tumultuous historical circumstances of the end of the medieval Serb state, following the loss of both capitals of his predecessors — Kruševac and Belgrade. It was made of three clearly distinct parts: 1) a smaller fort — the castle (the so-called Small Town), which was primarily residential; 2) the fortified urban core (the so-called Big Town); and 3) the inhabited suburb, beyond its fortifications. However, the issue of the sacral sites of this medieval city is much more complex. The written sources (two prose works on the account of the transfer of remains of St. Luke the Apostle to Smederevo in 1453), as well as archaeological and architectural research point that there used to be two churches within the city walls — one designated as courtly, and the other, the Cathedral Church of the Smederevo Metropolitan, designated as the Archdiocese, and dedicated to the festival of Good Word, built and decorated by the Despot Đurađ Branković himself.

The third and until today the only completely preserved sacral object related to the medieval city of Smederevo, the Church of the Ascension of the Holy Mother of God, was built several hundred meters outside the city walls, at the flat terrain by the nearby heights (today known as so-called Karadorđe's Hill). Many questions related to the architectural plan of the church, as well as its earliest history, still remain unresolved. One of them regards its possible original function.

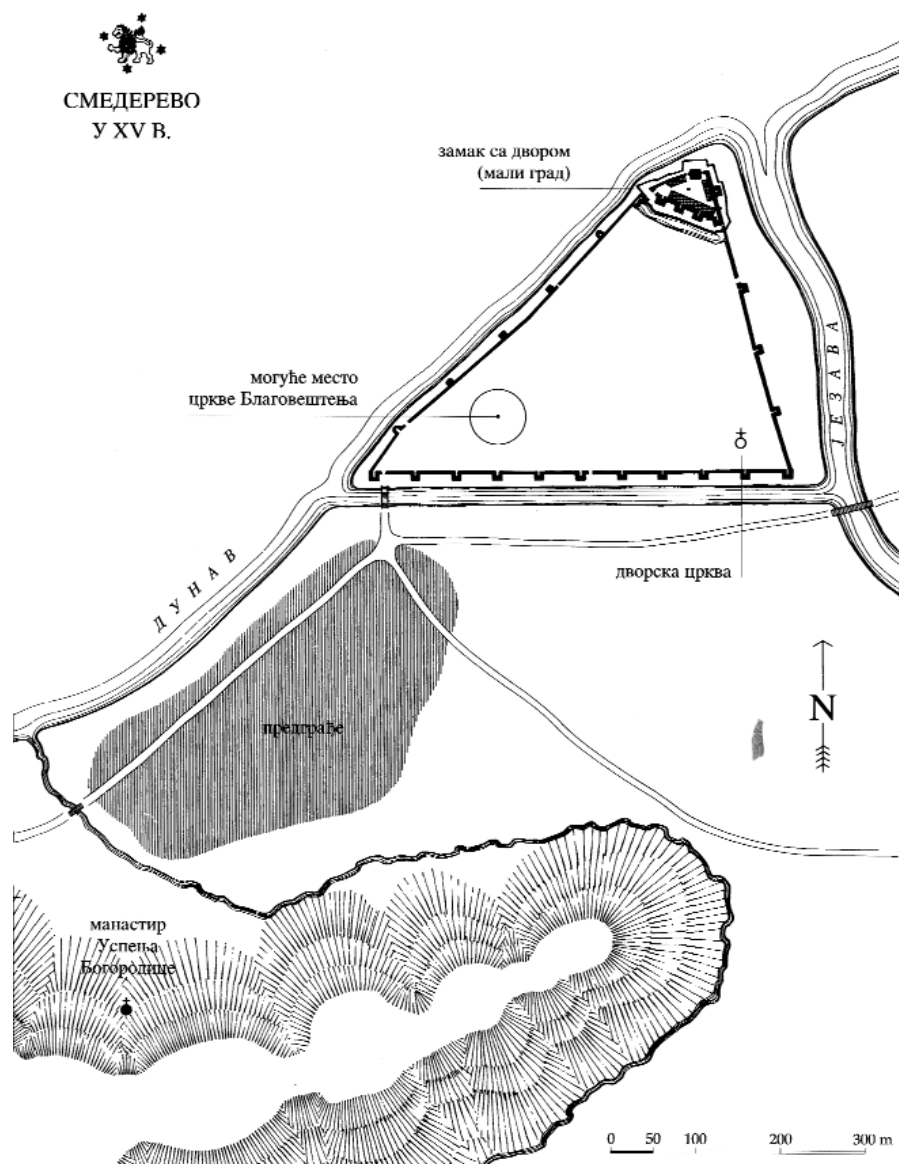
All the hitherto pronounced opinions about this problem could be rejected; these include that it could have been: 1) the same as the Cathedral Church of the Smederevo Metropolitan; 2) the church where the remains of St. Luke the Apostle were buried; 3) a chapel of the medieval cemetery; 4) the grave church of the Despot Đurađ Branković; or 5) the grave church of the Metropolitan Atanasije. A writing from Memories of a Janissary or the Turkish Chronicle, by Konstantin Mihailović, an Ostrovica Serb who later had successful career in the elite units of the Turkish Army, could provide a somewhat more precise answer

to this problem. When writing about the fortified city of Smederevo, Mihailović also mentions a request by Đurađ Branković to the Turkish Sultan, “that he be allowed to build a monastery without any interference.” Analysis of this statement in light of what we know of the facts about the sacral sites of this medieval city, its architectural grid, especially its rather small size, and the fact that it functioned as a monastery church during its later history, point that we could establish with greater certainty that the Church of the Ascension of the Holy Mother of God in Smederevo was originally built as a church of a nearby monastery.

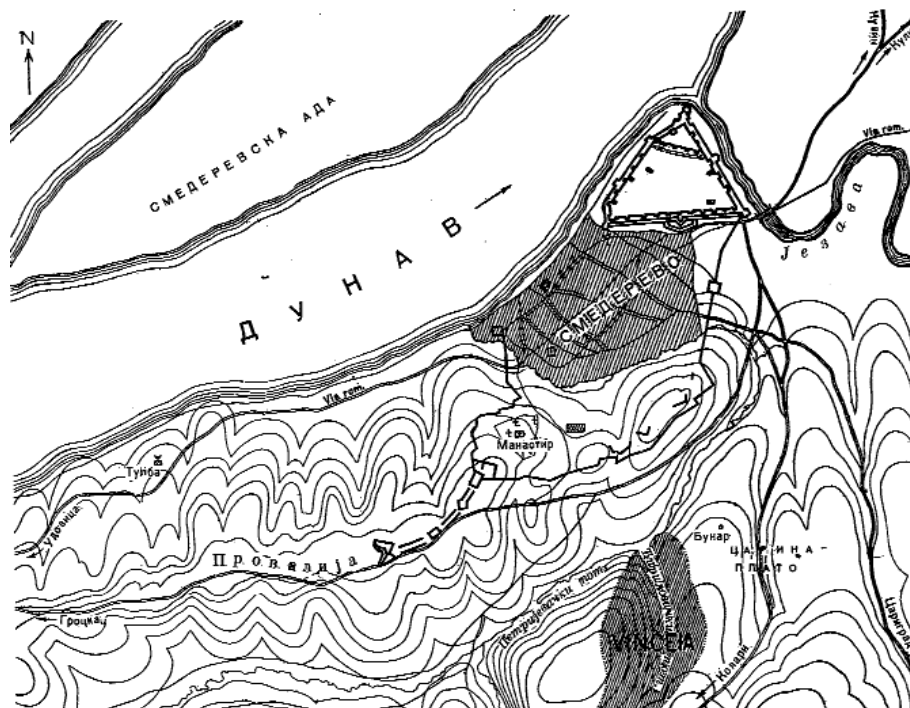
Finally, this also enables one a more complete insight into the sacral topography of the last Serbian medieval capital, the fortified city of Smederevo, made of two sacral topoi within the city walls (the court and the cathedral churches), and one beyond them (a suburban monastery).

Сл. 1, Црква Усијење Пресвете Богородице у Смедереву (фотографија: М. Станојловић)

сл. 2, Смедеревски брџ у XV веку
(цртеж изradio: М. Поповић)

сл.3 План града Смедерева и околине
(XVIII век, Wiener k. und k. Kriegsarchiv)
(F. Kanitz, Srbija, zemlja i stanovništvo, Beograd 1985)

Владета ПЕТРОВИЋ
Историјски институт
Београд

О ТРЪПЊИЈЕ СВЕТАГО КРАЉА

Изворни материјал о појединостима сукоба синова краља Милутина, Стефана Дечанског и Константина, након очеве смрти, прилично је једностран. Један од ретких извора који се издваја својом једноставношћу и непристрасношћу користио је писац *Пејатовићевог родослова*.¹ Родослов има уобичајену схему из које се издваја очигледан уметак под називом *О тръпѣније светаго краља*, у коме се говори о Стефану Дечанском. Прича о његовој злехудој судбини до повратка у Србију из прогонства, подудара се у главним цртама са подацима из *Житија Стефана Дечанског* од Григорија Цамблака.² Међутим, наставак, који се односи на догађаје везане за време непосредно пре Милутинове смрти, и на борбе око престола након смрти краља Милутина³, иако изузетно интересантан, досада није привукао пажњу историчара. О догађајима по Стефановом повратку у родослову дословно се каже:

¹ А. Пејатовић, *Један српски родослов нове редакције*, Споменик СКА 38 (1900), 123-127, 126. Родослов се налази у зборнику мешовите садржине, датованом у XVII век. Зборник је дело више писара. Љ. Стојановић, *Стари српски родослови и летписи*, Сремски Карловци 1927, 45-51, 49.

² Ј. Шафарик, *Животъ краља Стефана Дечанскогъ*, Гласник ДСС 11 (1859), 35-94, 63-66; И. К. Сакцински, *Живот Стефана Дечанског*, Arkiv za povjestnicu jugoslovensku IV(1857), 1-29, 12-13; А. Давидов, Г. Данчев, Н. Дончева-Панајотова, П. Ковчева, Т. Генчева, *Житие на Стефан Дечански от Григориј Цамблук*, Софија 1983, 94-99. Превод: Григорије Цамблук, *Књижевни рад у Србији*, Београд 1989, 62-64. (Превод Л. Мирковић, Д. Богдановић, Ђ. Трифуновић, Д. Петровић).

³ О овим догађајима видети: К. Јиречек, *Историја Срба*, I, Београд 1988, 201-203. М. Динић, *Comes Constantinus*, ЗРВИ 7(1961), 1-11; И. Божић, *Dominus rex Constantinus*, Зборник Филозофског факултета 12-1(1974), 433-441; М. Маловић, *Стефан Дечански и Зета*, Историјски записи 4 (1979), 5-69; М. Маловић-Ђукић, *Константин – син краља Милутина*, Историјски записи 3-4 (1985), 69-75. ИСН, I, Београд 1994, 473-475, 496-497 (С. Ђирковић).

„... И прѣвѣвъ тамо нѣколико врѣме, пакы же раскаав се Милоутинь ѿць его, възврати его въ Срьбак. Не вѣди іако имѣти емѡ очи, Константина же на кралквство оутврѣждаше. И бысть ино врѣме прилѡчи се нѣкои рати, и шѣд Кон(ъ)стан(ъ)тинъ наемати вок ѿ Грькы и ѿ Българь и закаснѣ тамо, Милоутинь же ѿць его оумреть. Стефан(ъ) же вѣ въ Лимѣ, и слышавъ іако ѿць их Милѡтинъ краль прѣиде ѿ житїа вънезапоу, събравъ вок Своки области въ Лимѣ и прїиде въ петькѣ и стемоу кралкв(ъ)ства възложи на главѡ свою. По тѡм посла Константинъ въ Грькы, моле его разделити землю и господовати по ждревїю. ѡн(ъ) же не въсхоте, нь авїе оукори его много, глаголѣ: слѣпа цара нѣсть нигде; слѣпць не можетъ царствовать, и рече готовити се емѡ на вон, не вѣхоу во ѿ едине матере. Браны же съразивши се под Звечанкѣмъ градомъ на Дмитровичкомъ полю, повѣждень бысть Константинъ оубикнь. И такѡ въцари се Стефанъ краль слѣпи.”⁴

Ако овај извор суочимо са другим изворима јасно ћемо увидети његов значај. Наиме, поред чињеница који се помињу у другим изворима, ниједан од њих не говори о томе да је краљ Милутин *утврђивао на престо Константина*; да се Константин у тренутку смрти краља Милутина налазио у Византији где је најмио војску, што је Стефан Дечански искористио да *сатви стему на главу*; као и да се битка међу њима одиграла на Дмитровачком пољу испод града Звечана.

Податак из *Пејатовићевог родослова* да Милутина „**Константина же на кралквство оутврѣждаше**”, потврђује ликовни извор прве врсте. Наиме, на источном зиду припрате катедрале липљанских епископа коју је из основа обновио краљ Милутин, насликана је први пут у српској уметности Лоза Немањића, на којој је Константин јасно означен као Милутинов наследник.⁵ Да је краљ Милутин наменио престо Константину

⁴ А. Пејатовић, *Један српски родослов нове редакције*, 126. Љ. Стојановић, *Стари српски родослови и летописи*, Сремски Карловци 1927, 49.

⁵ Б. Тодић, *Грачаница*, Београд-Приштина 1988, 17-174. „Нејасан Милутинов положај на српском престолу и питање његовог наслеђа били су, изгледа, окончани после 1316. године, смрћу Драгутиновом и затварањем његовог сина Владислава. Карактеристично је да је Драгутин на Лози у споредном реду Немањића, као Вукан или Владислав, на пример, и обележен само као брат краљев, а ни његови синови се ничим не издвајају од споредних чланова владарског дома. На тај начин Лоза Немањића у Грачаници фиксира Милутинов положај у Србији, образлаже његов легитимитет, и право Милутиног сина на престо, јер је Константин насликан у истом реду са оцем, са његове десне стране.” 174. Најприближније време настанка наведених фресака је период између 1318. и 1321. године. 73; видети и С. Радојчић, *Портрети српских владара у средњем веку*, Скопље 1934, 38-45.

сведочи и натпис на сребреном олтару, скупоченом поклону српског краља, базилици Светог Николе у италијанском граду Барију из 1319/20. године. „Сребрне плоче са стране су биле, по Беатиловом сведочанству, украшене бројним фигурама различите величине изведеним у плитком релјефу, а пратили су их вотивни натписи *Краља и Константина, његовог сина*, које, нажалост, италијански писац не доноси да не би претерано детаљним описом замарао читаоца свог дела.”⁶ У *Сопоћанском поменику* се такође заједно помињу краљ Милутин и Константин: „И краља Стефана Оуроша и Стефана Константи́на”⁷.

Нумизматички материјал, по нашем мишљењу, такође указује, поред свих спорења нумизматичара и историчара, да је Константин сматран легитимним Милутиновим наследником. Наиме, у *Kunsthistorische Museum*-у у Бечу налази се један сребрни динар на чијем аверсу стоји натпис: D. (Dominus) rex Constantinus, око краља који седи на престолу, који у десној руци држи скиптар а у левој јабуку; на реверсу стоји натпис: S. Stefanvs Scvtari.⁸ Да је у питању новац Милутиновог сина Константина

Константин је представљен и на Лози Немањића, сликаној око 1330. године, у припрати Пехке патријаршије. Лоза је очигледно истицала легитимност власти краља Стефана Дечанског и његовог наследника младог краља Стефана Душана; видети *Пехка патријаршија*, Београд 1990 (В. Ј. Ђурић), 140.

⁶ Б. Миљковић, *Немањићи и Свети Никола у Барију*, ЗРВИ 44 (2007), Рад у припреми.

⁷ С. Новаковић, *Српски поменици*, Гласник СУД 42 (1875), 1-152, 31.

⁸ Ј. Шафарик, *Описаније свију досад познатих србских новца (Са IX Таблица слика)*, Гласник ДСС 3 (1851), 189-261, 219. Шафарик саопштава да је овај новац ковао Константин, Милутинов син, што по њему сведочи да је он „неко време владао, док га није Стефан Дечански у боју владе и живота лишио”. Б. Сарија, *Кичевска остава*, Старица 3 (1924-1925), 73-91, 76 каже: „Ljubić poznaje dve vrste novca Dragaševog brata Konstantina”; а у нар. број 1: „Novci, koje dodeljuje Ljubić Konstantinu kao kralju faktično su novci sina Uroša II.” Š. Ljubić, *Opis jugoslovenaskih novaca*, Zagreb 1875, 177 (videti tablu XIV br. 17): „Imamo dvoje vrsti srbskih novaca imenom Kostadina ili Konstantina, tj. Kao despota i kao kralja. Šafarik po Naniu i Zanettiu pripisuje novac Kostantinov Konstantinu sinu kralja Milutina, primećujući, da nemože biti Konstantina vladajuća oko Drača, pošto se nije kraljem nazivao. Nego spomenici srbski neznaju nam posve ništa kazati o tom Konstantinu Milutinovu, dočim o Dejanovu kažu podosta, i daju mu za mater srbsku caricu. Osim toga sav posao novca i težina njegova prikazuju ga kovana koncem XIV ili početkom XV stoljeća, navlastito naliči novcem Stjepana Ostoje bosanskog kralja i suvremenim kotorskim; s čega se skoro bez dvojbe daje misliti, da su i Konstantinovi bili kovani u Kotoru ili barem od kotorskih radnika.” И. Божић, *Dominus rex Constantinus*, 205: „Ако новац с натписом Dominus Rex Constantinus нумизматичари могу, на основу његових спољних обелелжја, да сместе у време у којем је живео и делао Константин Балшић, оскудни историјски подаци дозволили би много лакше могућност да је он кратко време владао Скадром него претпоставку да је Скадром некада господарио Милутинов син Константин као «млади краљ», јер о томе сви извори ћуте.” С. Димитријевић, *Проблеми српске средњовековне нумизматике*, Београд 2006, 80, мишљења је да је овај новац сигурно припадао краљу Константину, сину краља Милутина.

указују, додуше посредно, подаци о везаности српског двора за Скадар. Наиме, у периоду између 1318. и 1321. године, који се поклапа са временом када је Константин био једини озбиљни кандидат за српски престо, светодмитарски доходак су у Дубровнику преузимали скадарски епископи.⁹ Занимљиво је истаћи да је од 1311. до 1313. године Которанин Трипе Бућа обављао разноврсне заступничке послове за српског краља у Дубровнику, између осталог и преузимање светодмитарскогдохотка. Његова делатност у том својству је прекинута јуна 1313. године а настављена 1. новембра 1323. године када је као посланик краља Стефана Дечанског поново примио светодмитарски доходак. Марија Накић, у раду *Трипе Бућин*, десетогодишње повлачење из посланичке службе Трипе Буће објаснила је његовим блиским односом са Стефаном Дечанским, јер се престанак и поновни посланички ангажман поклапају са политичким падом и успоном старијег сина краља Милутина.¹⁰ Коначно, у једном списку владара са којима је Венција била у преписци, датованом око 1311. године, Милутинов син Стефан Дечански се помиње са титулом краља.¹¹ Како је краљ Милутин касније престо наменио Константину, за шта налазимо потврду у Лози Немањића у Грачаници, а знамо да је уобичајена пракса била да наследник престола добија титулу младог краља, вероватно је и Константин носио исту.¹²

Лапидарни подаци о рату и Константиновом најмљењу војске, у тренутку непосредно пре Милутинове смрти, које налазимо само у *Родослову*, очигледно се односе на 1321. годину. Краљ Милутин је пред краја своје владавине био у сталном непријатељству према моћном угарском краљу Карлу Роберту. Наиме, после Драгутинове смрти 1316. г. Милутин је свог синовца Владислава заробио, утамничио и заузео његову

⁹ М. Динић, *Дубровачки трибути*, Из српске историје средњег века, Београд 2003, 711-755, 730 нап. 16: 4. новембра 1318. г. светодмитарски доходак примају скадарски епископ Стефан и зетски кнез Илија; 31. октобра 1319.г. „Pasqua episkopus Scutorensis et Jurec Mirosclauich”; 27. октобра 1320.г. скадарски епископ Петар; 27. октобра 1321.г. кефалија Илија пошто скадарски епископ Петар, кога је краљ Милутин овластио, није могао доћи у Дубровник. За 1322. годину светодмитарски доходак „изгледа да уопште није исплаћен.”

¹⁰ М. Накић, *Трипе Бућин*, ИГ 4 (1954), 3-33, 17-19.

¹¹ Š. Ljubić, *Listine o odnošajih između južnoga slavenstva i Mletačke republike*, I, Zagreb 1868, 192: „Domini de Sclavonia et Bulgaria: Urosius rex Servie, Melinie, Chelmie, Dioclie, Albanie et maritime regionis. Stephanus regis Urossii filius, rex Dioclie, Alabanie, Chelmie et maritime regionis.” У *Житију краља Милутина*, Данило II пише: „... и отълоучи кмоу достоиную честь дръжавы своекъ землю зетъскоу съ всѣми грады кк и областью (ихъ) всакою же подобою сана царьскаго почтъ...”; видети *Животи краљева и архиепископа српских*, написао архиепископ Данило и други, Загреб 1866, (Издао Ђ. Даничић), 124.

¹² М. Ivković, *Ustanova "mladog kralja" u srednjovekovnoj Srbiji*, ИГ 3-4(1957), 59-80.

област. Угарски краљ је због тога извршио два похода на Србију: у јесен 1319. и на самом почетку 1320. године. На крају свог другог похода Карло Роберт је успео да заузме Мачву и околне градове.¹³ Пошто је претрпео снажан пораз, Милутин је у другој половини 1320. године, енергично захтевао од византијског цара Андроника II претходно уступљени најамнички одред Кумана. Међутим, у Византији је у јесен 1320. г., после смрти Михаила IX, сина и савладара Андроника II, дошло до затегнутих односа између Андроника II и Андроника III.¹⁴ Краљ Милутин је као посланика у Цариград упутио монаха Калиника, који је водио преговоре са оба цара. Млађи византијски цар је преко Калиника затражио српску помоћ, која му је касније и обећана. Ипак, у првом рату између Андроника II и Андроника III, од априла до јуна 1321, није дошло до српског мешања.¹⁵ Иако краљ Милутин није учествовао у унутрашњим византијским сукобима, присталице Андроника III су се плашиле могућег савеза између Андроника II, Србије и Бугарске: „...Размишљао сам још о овоме: владар Трибала и цар Миза Светислав орођени су са царем и сада су с њим у сукобу из неких својих личних разлога, али ако се он због рата против нас помири с њима и позове их у помоћ, имаћемо у њима веома опасне непријатеље.”¹⁶ Ова податак истичемо са намером да истакнемо блиске односе између српског краља и бугарског цара, те је стога вест *Пејатовићевог родослова* да је Константин најмио војску **Ѡ Грькъ и Ѡ Българь** сасвим извесна.

Наш извор једини доноси и податак да, одмах по очевој смрти, Стефан Дечански „**прїнде въ петъкъ и стемоу краљкв(ъ)ства възложи на главѣ свою**”. Пошто знамо да је Милутин умро у четвртак 29. октобра 1321. године, овај податак је сасвим вероватан.¹⁷

¹³ ИСН I, Београд 1994, 474-475 (С. Ћирковић); Ј. Калић-Мијушковић, *Београд у средњем веку*, Београд 1967, 70-71, 360.

¹⁴ Октобра 1320. године краљ Милутин изричито захтева од Дуборвчана: „**даите ми доврѣ динаре а немонте ми злѣ динаре давати крѣ ми злѣмъ динарем(ъ) не хте Грьци гдѣ ихъ давамо на коки годѣ потрѣбѣ а ѡни их(ъ) не ѡзѣме**”- Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма*, I, Београд-Сремски Карловци, 1929, 39.

¹⁵ V. Mošin, *Hilandarac Kalinik, Srpski diplomata XIV veka*, Историско-правни зборник 1(1949), 117-132, 125-126.

¹⁶ ВИИНЈ VI, Београд 1986, 313 (С. Ћирковић – Б. Ферјанчић). Овај податак се односи на 7-10. јун 1321. године.

¹⁷ Дан Милутинове смрти забележен је у српским поменицима. Сплитски летописац Миха Мадиев смрт Милутинову веже за новембар 1321. године: „Anno Domini MCCCXXI mense Nov. luce quinta currente R. Vroscius Rasciae migravit ex hac vita, et Vladislavus nepos ejus tunc a vinculis libertatus est.” Видети Miha Madijev de Barbazanis, *De gestis Romanorum imperatorum et summorum pontificum*, издата у Joannis Lvcii, *De regno Dalmatiae et Croatiae*, Amsterdam 1666, 376. М. Мадиев је забележио тачно и годину крунисања Стефана Дечанског, *нав. дело*, 378.

Од средњевековних наративних извора Константин се помиње само још у *Житију Стефана Дечанског* од Григорија Цамблака¹⁸ и у једном догађајима савременом латинском извору.

Подаци из дела *Пејатовићевог родослова (О трѣпѣніе свѣтаго краля)* се, као што је већ напоменуто, подударају са подацима које доноси Цамблук. У *Житију*, Цамблук за Константина каже: „Константиѣ иже тѣго вратѣ ѡтѣ иннѣи матери, доволно воинство събраѣ ѡѣ же и ѡтѣ приближаѡщихѣ се прѣдѣлѣ намалоѡ помѡщѣ призваѣ, нанѣ гредѣше. и скоро царствѣа ѡѡклонити се повелѣѡаше послав. не бѡ когда ѡтѣ вѣка слышаноѡ быти глаголаше. слѣпѡ соѡщоѡ чловѣкоѡ приличноѡ быти царствѣю.” Стефан Дечански је затим крунисан од стране српског архиепископа, а свом брату предлаже „прѣди, и санѣ вторѣи царствѣа ѡко сынѣ вѣторѣи прѣми. а не съ тоѡждымѣ ѡзыкомѣ своѣ ѡтѣчество ратоѡи.”¹⁹ Пошто Константин не пристаје на понуду, долази до битке у којој гине.

У делу *Directorium ad passagium faciendum*, за које се сматра да га је написао доминиканац Гијом Адам, једно време барски надбискуп, налазе се значајни подаци за нашу тему.²⁰ Дело је писано за француског краља Филипа VI, са намером да се прикаже најлакши начин за освајање

¹⁸ Ј. Шафарик, *Животъ краля Стефана Дечанскогъ*, 63-66; И. К. Сакцински, *Живот Стефана Дечанскогъ*, 12-13; А. Давидов, Г. Данчев, Н. Дончева-Панајотова, П. Ковчева, Т. Генчева, *Житие на Стефан Дечански от Григориј Цамблук*, 94-99. Превод: Григорије Цамблук, *Књижевни рад у Србији*, 62-64.

¹⁹ Ј. Шафарик, *Животъ краля Стефана Дечанскогъ*, 63-66; И. К. Сакцински, *Живот Стефана Дечанскогъ*, 12-13; А. Давидов, Г. Данчев, Н. Дончева-Панајотова, П. Ковчева, Т. Генчева, *Житие на Стефан Дечански от Григориј Цамблук*, 94-99. Превод: Григорије Цамблук, *Књижевни рад у Србији*, 62-64.

²⁰ Brocardus, *Directorium ad passagium faciendum*, Recueil des historiens des Croisades, Documentas armeniens, II, Paris 1906. Ово дело издато је на основу четири рукописа из XV века. Датирано је у 1332. годину, „anno Domini M trecentesimo tricesimo secundo.” Дело које се односе на нашу историју објавио је М. Šufaj, *Pseudobrocardus. Rehabilitacija važnog izvora za povijest Balkana u prvoj polovini XIV vijeka*, Vjesnik Zemaljskog arhiva 13(1911), 142-150. М. Шуфлај је изоставио један део: „(p. 445) [Iddem osdentitur der rege Rassye] De rege vero nunc patet eciam illud idem, quod scilicet regnum illud, nec per successionem legitimam, nec per hereditatis convenienciam, sed per violenciam alieni juris obtentum, per tyrannidem possessum et per prodicionem detinet occupatum. Ipse namque, ut superius est expressum, filius spurii est illius qui in patrem suum Urosium insurrexerat, et in eum usque ad mortem conspiraverat, et multas prodiciones tractaverat, propter que pater ipsum jusserat excecari et in exilium relegari. Qui insuper, post mortem patris sui Urosii, Vlatislaum, (446) sobrinum vestrum, filium regis Stephani, regni prefati merum de jure dominum et heredem, per tyrannidem prodiciosam et injuriosam violenciam efugavit. Si eciam in dicto regno aliquod jus haberet, hic, inquam, spurii filius, qui nunc regnat, certe totum [jus] dinoscitur perdidisse. Fuit enim nunc de novo proditor et captor patris proprii et occisor.”

муслиманских и православних држава. Аутор је пун мржње и презира премудру свему што не припада римокатоличком свету. Ипак, не губећи из вида ову верску искључивост, тако уобичајену у средњовековним изворима, Гијом Адам је добро обавештен савременик догађаја везаних за борбу око наслеђа српског трона после смрти краља Милутина. Очигледно наклоњен Драгутиновом сину Владиславу, кога сматра легитимним наследником српског престола, барски надбискуп доноси појединости како је Стефан Дечански свирепио убио свог полубрата Константина Немањића.²¹

Датовање трагичног завршетка династичког сукоба није могуће утврдити са апсолутном поузданошћу. Могуће је да је Г. Цамблак у праву када каже да је Стефан Дечански крунисан пре сукоба са братом. Како је Милутин умро 29. октобра 1321. а Стефан Дечански је крунисан 6. јануара 1322. године, битка испод Звечана се највероватније одиграла у пролеће 1322. године.²²

За разлику од Гијома Адама, два српска савременика ових догађаја, Данило II и Данилов Ученик, ниједном речју не помињу Константина. Иако говори о метежу који је настао након Милутинове смрти, Данило II не именује претенденте на престо, нити говори о томе коме је престо наменио краљ Милутин.²³ Нама није далеко од помисли да

Исто дело на основу два рукописа издао је С. Raymond Beazley, *Directorium ad Faciendum Passagium Transmarinum*, The American Historical Review 12, № 4(Jul1907), 810-857. У рукопису који је R. Beazley узео као основу за ово издање дело је датирано у 1330. годину. Део који је М. Шуфлај изоставио у овом издању налази се на стр. 856-857.

²¹ „Deinde, fratrem proprium et unicum Constantinum supradictum in carcerem vincula vit et inaudito crudelitatis genere interfecit nam super lignum ipsum extendi fecit et clavis infixit per brachia et per crura et per cerebrum mediumineremit.” Вид. Brocardus, *Directoriu ad passagium faciendum*, 438.

²² ИСН I, 497 (С. Ћирковић).

Илија кефалија, посланик краља Стефана Дечанског, помиње се у дубровачким документима 24. августа 1322. године; вид. Monumenta Ragusina, I, Zagreb 1879, 66. У јулу 1322. године, миром у Епивату, завршен је други грађански рат између Андроника II и Андроника III. Нићифор Григора, византијски историчар, када говори о догађајима из јула 1322. године, помиње и краљицу Симониду „која се управо вратила од Трибала, пошто јој је умро муж.” – вид. ВИИНЈ VI, 194 и нап. 77 (С. Ћирковић – Б. Ферјанчић). У августу 1322. године издате су три царске простагме манастиру Хиландару, што би указивало на то да је византијски двор имао јаких разлога да буде предусретљив према хиландарском братству; видети V. Mošin, *Hilandarac Kalinik, srpski diplomata XIV veka*, 126-127.

Ови подаци указивали би да се до августа 1322. године Стефан Дечански обрачунао са својим полубратом Константином и учврстио свој положај на српском престолу.

²³ *Житије краља Милутина*, Животи краљева и архиепископа српских, написао архиепископ Данило и други, 155-158. Данилов Ученик у *Житију краља Стефана Дечанског* такође врло уопштено говори о догађајима након Милутинове смрти; видети, нав. дело, 170-171.

последња воља краља Милутина није намерно саопштена. Престо је вероватно био намењен Константину, јер, у супротном, Данило II не би имао разлога да прећуткује чињеницу да је краљ Милутин оставио престо Стефану Дечанском.

Vladeta PETROVIĆ

О ТРЪПЉЊЕ СВЕТАГО КРАЛИЈА

Summary

Usurping of power is hardly something unusual in the medieval history, but it creates a problem for a historian when trying to reconstruct it based on sources. We shall say nothing new if we claim that, unfortunately for historians, only testimonials of the victor are what remains. This time, in the so-called Pejatović Genealogy, there is a fragment describing events before the death of the King Milutin, as well as the struggle of his son, Stefan Dečanski and Konstantin, for the Serbian throne. This paper critically analyses this fragment, in order to establish its importance. Despite the facts mentioned in other sources, none of them mentions that King Milutin chose Konstantin as his heir, that at Konstantin was at the death of his father in Byzant, where he was hiring an army — the fact that Stefan Dečanski used in order to claim the throne, and that the battle between them occurred at the Dmitrovačko Field, under the Zvečan fort.

Катарина МИТРОВИЋ
Филозофски факултет
Београд

SERVITIUM COMMUNE
У КОТОРСКОЈ ЕПИСКОПИЈИ У 14. И 15. ВЕКУ

Четврти латерански сабор, који је отворио ново поглавље у историји Римске цркве, донео је 1215. године, између осталог, и одлуку према којој су сви епископи и опати у дијецезама и опатијама које непосредно зависе од Свете Столице морали да поднесу молбу како би их папа потврдио на њиховом положају.¹ У време папе Николе III ова одредба је 1278. године проширена и на све епископије и манастире који су се обраћали папи као врховном арбитру поводом спорова до којих је долазило услед двоструких, а понекад чак и троструких именовања на исти црквени положај. Учени канониста Урбан V донео је 4. августа 1363. године уредбу која је папи давала искључиво право доделе дијецеза и опатија Римске цркве.² Папе су у наредним деценијама у више наврата ову одредбу поновиле у намери да њеним спровођењем у пракси ојачају свој духовни али и политички ауторитет.³ Настављене у 14. веку, ове реформе су омогућиле јачање административних ингеренција римског понтифекса, што се одразило и на материјалне прилике у курији.⁴

Установа задужена за вођење папских финансија била је апостолска комора, која је већ почетком 13. столећа од архиепископа, епископа и опата, чија је инвеститура зависила од папе, захтевала да приликом именовања или потврде положаја уплате извесне новчане суме.

¹ *Sacrorum conciliorum nova et amplissima collectio XXII*, ed. J. D. Mansi, Venetiis 1778, col. 1014.

² W. Lunt, *Papal Revenues in the Middle Ages II*, New York 1934, 85 - 86. О папи Урбану V још в. <http://www.encyclopediacatolica.com/u/urbano5.htm>.

³ *Monumenta Croatica Vaticana, Camera apostolica I (1299-1560) (= MCV I)*, Zagreb – Rim 1996, 18-19 (предговор др Ј. Барбариха)

⁴ A. C. Flick, *The Decline of the Medieval Church I*, New York 1930, 97-104; Sophia Menache, *Clement V*, Cambridge 1998, 37-38.

Средином истог века у време папе Александра IV (1254-1261) одређена сума је истим поводом уплаћивана и кардиналском колегију, а од 1263. године и службеницима курије. Тако је настала новчана обавеза позната под називом *servitium commune* („заједничка служба“), коју су сви новоизабрани архиепископи, епископи и опати плаћали апостолској комори за своју инвеституру.⁵ Пре него што би од папе добили булу о именовању или потврди положаја прелати су морали да се јавно обавежу да ће у одређеном року у целости уплатити *servitium commune*. Износ таксе представљао је трећину годишњих прихода дотичне дијецезе или опатије и плаћао се само једном, приликом прелатовог ступања на дужност. Обавезе плаћања таксе били су ослобођени само епископи и опати у дијецезама и манастирима чији годишњи приходи нису прелазили 100 форинти, што би значило да је најнижа уплаћена сума износила 33 ⅓ форинте. Висина ове таксе могла се мењати у складу са приликама у дијецези или опатији. Висину *servitium*-а одређивали су посебно овлашћени службеници, тј. колектори апостолске коморе, али је задатак могао бити поверен и суседним епископима и опатима. Уз висину суме у документима увек стоји и формула *secundum communem extimationem*, чиме се наглашавало да је такса праведно одмерена. Половина *servitii communis* уплаћивана је апостолској комори, док је остатак суме припадао кардиналском колегијуму. Осим плаћања *servitium commune* новоименовани прелати су морали да подмире и пет *servitia minuta*, тј малих служби изражених у новчаним износима, од којих су четири следовале папским службеницима, а једна особљу кардиналског колегија. Епископ или опат који не би платио таксу сматран је кривоклетником, те су му у том смислу претиле казне екскомуникације, суспензије и интердикта.⁶

Документација о наведеним новачаним обавезама чува се у оквиру серије *Obligationes et solutiones* фонда *Camerae apostolicae* при Ватиканском тајном архиву и од великог је значаја за праћење економских прилика у појединим дијецезама и опатијама. Ови прецизно датовани документи често помажу приликом разрешавања хронолошких и

⁵ P. M. Baumgarten, *Untersuchungen und Urkunden über die Camera Collegii Cardinalium für die Zeit von 1295 bis 1437*, Leipzig 1898, LXXXIV-LXXXVII; A. Gottlob, *Servitientaxe im 13. Jahrhundert*, Stuttgart 1903, 14-17.

⁶ *MCVI*, 15-18. Упркос строгим казнама које су следовале прелату који не би платио таксу за инвеституру, било је примера одбијања извршења ове обавезе. Познат је случај епископа Меца Адемара (1327-1361) који до краја свог понтификата није платио предвиђену суму, иако су годишњи приходи његове дијецезе износили 6000 форинти, H. V. Sauerland, *Urkunden und Regesten zur Geschichte der Rheinlande aus dem Vatikanischen Archiv I*, Publikationen der Gesellschaft für Rheinische Geschichtskunde XXIII, Bonn 1902, XL, n. 1.

просопографских недоумица које се тичу појединих прелата, а у њима се могу пронаћи и подаци од ширег значаја који у многOME превазилазе оквире црквене историје. У неколико докумената ове серије поменути су которски епископи и њихове новачане обавезе према апостолској комори, што је наметнуло одређена питања. Овај рад представља покушај да се на њих одговори.

*

Према наводима из списка апостолске коморе которска дијецеза је у другој четвртини 14. столећа била изразито сиромашна, тј. њени годишњи приходи нису прелазили сто златних форинти. Наиме, дана 9. септембра 1328. године новоизабрани епископ Сергије II, дотадашњи каноник катедрале Св. Трипуна и ректор цркве Св. Ловринца у Плавди,⁷ који је на чело которске цркве дошао вољом папе Јована XXII, чиме је изазвао незадовољство свога митрополита Ландулфа, архиепископа Барија, и которског свештенства и пастве, ослобођен је обавезе плаћања *servitium*-а будући да су годишњи приходи Которске епископије износили мање од сто форинти. Сергију Болици је стога омогућена *promotio gratis*.⁸ Булом од 15. априла 1331. папа је Сергија Болицу поставио за епископа Пуле у Истри,⁹ окончавајући на тај начин вишегодишње тензије у которској цркви, а већ 3. јуна исте године извесни *dominus B., electus Catharrens*, ослобођен је обавезе плаћања *servitium*-а *propter paupertatem*.¹⁰ Није познато која се личност крије под иницијалом В., али је извесно да она није ступила на чело которске цркве, будући да је Јован XXII за новог которског епископа именовао Рајмунда Агонтија, кармелићанина из Кларета у Италији.¹¹ Не постоји сачуван документ који би посведочио да је Агонти ослобођен плаћања таксе за своју инвеституру, али се са великом сигурношћу може претпоставити да се апостолска комора у том

⁷ Istorijски Arhiv Kotor, Diplome i listine IX, *Altari e chiese delle Bocche di Cattaro. Copie dei documenti dei secoli XV e XVI (1435-1513)* (= *Altari e chiese*), 53t.

⁸ *MCVI*, 74 (n. 42). О метежу који је у Котору изазвао избор Сергија Домање Болице в. Ј. Martinović, *Sveštениčki stalež Kotora prve polovine XIV vijeka*, Crkvene prilike u Kotoru prve polovine XIV vijeka, Gospa od Škrpjela, Perast 2003, 64-65; L. Blehova-Čelebić, *Hrišćanstvo u Boki 1200-1500. Kotorski distrikt* (= Blehova, *Hrišćanstvo u Boki*), Pobjeda, Narodni muzej Crne Gore, Istorijски institut Crne Gore, Podgorica 2006, 48-49.

⁹ T. Smičiklas, *Codex diplomaticus Regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae IX* (= Smičiklas, *CD IX*), Zagabriae 1911, 553-554.

¹⁰ *MCVI*, 74 (n. 44)

¹¹ Smičiklas, *CD IX*, 554-555.

погледу према њему понела као и према његовом претходнику. Рајмунда Агонтија је на положају которског епископа 1334. године наследио Тома, дотадашњи епископ Улциња. Према наводима регистара Јована XXII овај доминиканац је за епископа изабран 17. августа 1334,¹² а већ 12. новембра исте године ослобођен је обавезе плаћања *servitium*-а *propter paupertatem*.¹³ Годину дана касније ова *liberatio* поновљена је у записима папске благајне.¹⁴ После Томиног одрицања од епископског положаја (*resignatio*) из непознатог разлога, папа Климент VI је за новог которског епископа 27. октобра 1343. именовао Сергија III,¹⁵ који је због сиромаштва дијецезе, попут својих претходника, 11. марта 1344. године добио *promotio gratis*.¹⁶ После Сергијеве смрти у периоду од 14. јула 1348. до јула месеца 1349. которски епископ био је Бартоломеј I, који је потом премештен у трогирску дијецезу.¹⁷ Њега је одлуком истог папе Климента VI 27. јула 1349. године на положају которског епископа наследио Адам,¹⁸ који је већ 8. августа исте године био *propter paupertatem liberatus*.¹⁹ Адам је уједно последњи которски епископ за кога постоји сведочанство да је ослобођен плаћања таксе за инвеституру.²⁰

Потоњи которски епископи Домније II (1352-1368), Стефан *de Nigris* (1369-1374), Бернард I (1374-1375), те Јован из Драча (1375-1388?) су вероватно платили *servitium commune*, мада нема никаквих показатеља да су се материјалне прилике у Которској епископији поправиле. Први которски епископ о коме постоји сведочанство да је платио *servitium*

¹² C. Eubel, *Hierarchia catholica Medii aevi I (1198-1431)* (= Eubel, *Hierar. cathol. I*), Monasterii 1913², 177.

¹³ *MCVI*, 106 (n. 125); *Monumenta Croatica Vaticana, Camera apostolica 2 (1302-1732)* (= *MCV II*), Zagreb-Rim 2001, 687 (n. 1226), где је наведен 11. новембар, али под погрешном 1324. годином.

¹⁴ *MCVI*, 76 (n. 48)

¹⁵ Eubel, *Hierar. cathol. I*, 177.

¹⁶ *MCVI*, 80 (n. 59); *MCV II*, 688 (n. 1228). У *MCVI*, 108 (n. 131) налази се документ од 12. марта 1344. године у коме се помиње да је извесни *dominus Georgius, episcopus Catarensis*, као и његов претходник ослобођен плаћања *servitium*-а услед сиромаштва. Пошто се дотична личност у том периоду ни у једном другом извору не помиње у својству которског епископа, нити се током читавог средњег века на челу которске цркве налазио прелат са таквим именом, биће да је дошло до забуне, те да су службеници коморе у своју документацију уместо *Sergius* грешком унели *Georgius*.

¹⁷ Eubel, *Hierar. cathol. I*, 177.

¹⁸ *Ibid.*, 177.

¹⁹ *MCVI*, 122 (n. 169); 134 (n. 199)

²⁰ О поменутих епископима још в. F. Cornelio, *Catharus Dalmatiae civitas* (= Cornelio, *Catharus*), Patavii 1759, 23; D. Farlati, *Illyricum sacrum VI* (= Farlati, *Illyric. sacr. VI*), Venetiis 1800, 444-448; Cfr. Blehova, *Hrišćanstvo u Boki*, 47-52.

commune био је Бартоломеј II, еремита св. Августина и *sacrae theologiae magister*, који је у Котор дошао најкасније крајем 1388. године²¹ и у њему остао свакако до почетка 1400, а можда и до краја свог живота, односно до 1408. године.²² Наиме, епископ Бартоломеј је дана 20. августа 1398. у римској цркви Светог Петра лично на име дела дуговања за инвеституру уплатио осам златних форинти, 16 солида и осам динара *monete Romane*, обавезавши се том приликом да остатак дуга намирити до наредног празника Вазнесења Богородице, тј до 15. августа 1399. године.²³ Епископ Бартоломеј је обећање одржао, те је годину дана касније уплатио преосталу суму у износу од осам златних форинти, 16 солида и осам динара *monete Romane*, од чега су четири солида и осам динара припали клерику, тј. службенику кардиналског колегија.²⁴ Треба имати на уму да се на плаћање *servitium*-а овог епископа чекало најмање десет година и да је сума уплаћена у две рате, што свакако речито сведочи о економским неприликама у којима се которска црква обрела крајем 14. столећа.

Папа Гргур XII именовао је Антонија из Битонта, дотадашњег опата манастира Светог Ђорђа пред Перастом, за которског епископа почетком 1410. године.²⁵ Са овим бенедиктинцем започиње стогодишњи период у историји которске цркве коме су обележје дали епископи пореклом Млечани. Он се дана 10. фебруара 1410. у Болоњи лично обавезао апостолској комори да ће до Ускрса на име *servitium*-а уплатити

²¹ Eubel, *Hierar. cathol.* I, 177; *Altari e chiese*, 34t.

²² Према регистрима папе Бонифација IX, Бартоломеј Вани је био которски епископ до 15. фебруара 1395. године када је пребачен у јужноиталијанску дијецезу Калви, суфрагана капуанског архиепископа. На том положају остао је до 5. марта 1403. године када је именован за епископа Скадра, док је нови которски прелат 16. јуна 1400. године постао извесни Дионизије, дотадашњи епископ дијецезе Росе, суфрагана дубровачког архиепископа, Eubel, *Hierar. cathol.* I, 177. Ово противречи подацима из документације апостолске коморе, као и подацима из архивске грађе которске провинијенције, IAK, *Sudsko-notarski spisi II*, 201, 452, 453, 499, који доказују да је Бартоломеј крајем 90-их година 14. века још увек био которски епископ, cfr. Blehova, *Hrišćanstvo u Boki*, 54-55. Farlati, *Illyric. sacr.* VI, 453-454 вели да о Бартоломеју II није сачуван ниједан други спомен осим имена у *Tabulae Consistoriales* и податка о 1408. као години смрти. Услед недостатка грађе питање о личности или личностима које су се налазиле на челу которске дијецезе у периоду 1400-1410. још увек не може бити решено на задовољавајући начин.

²³ *MCV I*, 269 (n. 476); *MCV II*, 725 (n. 1307)

²⁴ *MCV II*, 709 (n. 1276)

²⁵ Постоји неслагање око датума када се то догодило. Cornelio, *Catharus*, 26 сматрао је да је у питању био супарнички папа Александар V кога је изабрао Пизански сабор и да је ово именовање извршено 10. фебруара. Farlati, *Illyric. sacr.* VI, 454 наводи 22. јануар као датум Антонијевог доласка на чело которске цркве. Eubel, *Hierar. cathol.* I, 175, n. 6 говори о 27. јануару, док на стр. 177 износи мишљење слично Корнелијевом – датум је 10. фебруар и он се налази у регистрима папе Александра V.

33 1/3 златних форинти и пет малих служби.²⁶ Није познато да ли је и када епископ Антоније ову обавезу намирио, али се са великом сигурношћу може претпоставити да је то благовремено учинио, нарочито ако се има у виду његов скруполозни рад на сређивању економских прилика у которској цркви. Епископ Антоније је умро највероватније крајем 1420. године.²⁷ Одлуком папе Мартина V нови которски епископ постао је Рајмунд из Витерба, дотадашњи гвардијан фрањевачког манастира у Котору.²⁸ Он се 13. августа 1421. у Тиволију лично обавезао да ће уплати 33 1/3 златних форинти и пет уобичајених малих служби, од чега половину за шест месеци, а остатак суме у наредних пола године.²⁹ Епископ Рајмунд је већ 22. августа 1421. у Риму лично на име половине *servitium*-а и пет малих служби уплатио девет златних форинти и 31 солид *monete Romane*.³⁰ Которски епископ је у предвиђеном року измирио своју обавезу, будући да је 24. јула 1422. преко фрањевца Јакова из Пуле уплатио остатак суме у истом износу.³¹

Понекад су се у вези исплате таксе за инвеституру могла обавезати и друга лица, као што се догодило у случају которског епископа Франћеска Павонија.³² Дана 11. децембра 1422. године Јован *de Scavolinis*, из цркве Светог Аполинара, чији је ректор до недавно био сам Павони, и Антоније *de Burtisellis*, свештеник у цркви Блежене Маргарете, у дијецези Кастело, обавезали су се *tamquam principales et private persone* да ће у име *часног оца господина Франћеска, по милости божјој епископа которског* уплатити таксу у износу од 33 2/3 златних форинти, као и пет малих служби. Сума је требало да буде намирена у наредних годину дана – прва рата за шест месеци, а остатак у другој половини године. Двојица венецијанских клерика су се на овај чин обавезали у ризници цркве Свете Марије Мађоре у присуству неколицине сведока и службеника апостолске коморе, међу којима су се налазила и двојица прелата – Антоније, епископ Сијене, и Анђелото, епископ Анађија у средњој Италији.³³ Највероватније да су поменути свештеници преузету обавезу измирили у предвиђеном року.

²⁶ *MCVI*, 274-275 (n. 485)

²⁷ Cfr. Farlati, *Illyric. sacr. VI*, 457.

²⁸ Cornelio, *Catharus*, 28; Farlati, *Illyric. sacr. VI*, 457; Eubel, *Hierar. cathol. I*, 177.

²⁹ *MCVI*, 293-294 (n. 519)

³⁰ *Ibid.*, 327 (n. 585)

³¹ *Ibid.*, 330 (n. 590)

³² После смрти Рајмунда из Витерба, папа Мартин V је 2. октобра 1422. за которског епископа именовао Франћеска Павонија, Farlati, *Illyric. sacr. VI*, 458; Cfr. Eubel, *Hierar. cathol. I*, 177.

³³ *MCVI*, 310-311 (n. 556)

Понашање Франћеска Павонија, који је неовлашћено посезао за имовином которске цркве и кршио стара права каноника и других свештеника, изазвало је велико незадовољство у Котору.³⁴ Стога је Франћеско Павони, на сугестије млетачких власти и са пристанком папе Мартина V, премештен у дијецезу Аргос у Грчкој, док је дотадашњи аргоски епископ Секундо Нани дошао у Котор, где је срдечно дочекан.³⁵ Овај млетачки племић лично је 1. јула 1425. године у Риму изјавио да ће на име *servitium*-а уплатити 33 2/3 златних форинти, што представља суму одмерену према могућностима Которске епископије, као и *quinque minuta servicia*, и то половину у року од шест месеци, а остатак у наредних пола године.³⁶ При дну овог документа налази се касније дописана опаска *Mortuus*, што значи да је епископ умро пре него што је платио таксу. Вероватно да је Нанију у апостолској комори продужаван рок за отплату, с обзиром да је у Котору остао дуже од четири године, за које време ипак није стигао да испуни обавезе.³⁷ То не чуди ако се имају у виду прилике у которској дијецези, посебно материјалне, које су биле веома тешке у време Секунда Нанија, а делимично су биле узроковане неповерењем које је код свештенства и верника изазвало понашање Франћеска Павонија. Секундо Нани је уложио велики труд да заведе ред, али његови напори нису дали очекиване резултате.

Највећи которски епископ средњег века био је Марин Контарено (1430-1453).³⁸ Породица Контарини, из које је потицао, била је веома стара и угледна и сматрана је за једну од дванаест тзв. *апостолских* породица које су учествовале у оснивању Венеције.³⁹ Марина Контарена је 26. јула 1430. године у Риму, у присуству тринаесторице кардинала, рукоположио папа Мартин V. Том приликом нови которски епископ исплатио је апостолској комори 18 златних форинти, три солида и девет динара, уз опаску да је остао дужан још 12 динара.⁴⁰ Збуњује документ састављен два дана раније, 24. јула, у коме се Мартин, епископ Модона на

³⁴ И. Божић, *Которско-млетачки спорови око црквених драгоцености* (= Божић, *Которско-млетачки спорови*), Немирно Поморје XV века, Београд 1979, 31-35.

³⁵ Замена дијецеза се одиграла 14. маја 1425, Eubel, *Hierar. cathol. I*, 106, 177; Cfr. A. Dabinović, *Kotor pod Mletačkom republikom (1420-1797)* (= Dabinović, *Kotor pod Mlecima*), Zagreb 1937, 133.

³⁶ *MCVI*, 315 (n. 563)

³⁷ Секундо Нани је преминуо последњих месеци 1429. или почетком 1430. године, в. *Altari e chiese*, 48; Cfr. Eubel, *Hierar. cathol. I*, 177.

³⁸ К. Митровић, *Которски бискуп Марин Контарено и Српска деспотовина*, Историјски часопис 49 (2002) 67-91.

³⁹ A. Da Mosto, *I Dogi di Venezia*, Giunti, Firenze-Milano 2003, 52.

⁴⁰ *MCVII*, 731-732 (n. 1319)

Пелопонезу, такође Млечанин,⁴¹ у име и уместо Марина Контарена обавезао да апостолској комори плати таксу у износу 33 2/3 и пет малих служби у две рате у року наредних годину дана.⁴² По свему судећи Марин Контарено је на дан свог рукоположења поменути суму платио из властитих средстава, што не изненађује с обзиром на његово знаменито порекло. У том тренутку он није имао јасан увид у прилике у Которској епископији и зато је било неопходно да модонски епископ уместо њега гарантује да ће обавезе према апостолској комори бити измирене. Највероватније да је Мартин де Бернардинис касније ослобођен преузете обавезе, а да је Марин Контарено преостали износ од 12 динара благовремено уплатио.

Одлуком папе Николе V Марин Контарено је дана 18. или 19. новембра 1453. године из Котора премештен на положај епископа Тревиза, пошто је дотадашњи епископ Хермолај Барбаро преузео управу над веронском дијецезом.⁴³ Само неколико дана касније, у среду 21. новембра, на предлог кардинала Светог Марка, за новог которског епископа изабран је Бернард из Пјеве ди Сако, дотадашњи падовански каноник и *doctor decretorum*.⁴⁴ Даном 7. јануара 1454. године которски епископ Бернард II лично се обавезао апостолској комори и кардиналском колегију да ће на име *servitium*-а уплатити 33 1/3 златних форинти, као и пет малих служби.⁴⁵ Истог дана он је посредством Амброзија Спанолкија комори исплатио 16 форинти, 30 солида и четири динара, чиме је дуг намирен.⁴⁶ Овај пример показује колико се у апостолској комори инсистирало на утврђеној процедури – епископ се најпре јавно обавезивао на уплату *servitium commune et quinque servitia minuta*, о чему је састављан посебан документ, па се тек онда приступало извршењу преузете обавезе.

Настојања да рестаурира поседовна и духовна права Которске епископије над црквама у дистрикту, пре свега онима које су се налазиле на подручју Светомихолске метохије, довела су Бернарда II до физичког сукоба са православним свештеником у селу Богдашићи у априлу 1455. године.⁴⁷ Дубоко повређен, разочаран и уплашен он је убрзо након тог

⁴¹ F. Cornelio, *De episcopis Methonensibus et Coronensibus latini ritus*, Patavii 1759, 140-141.

⁴² *MCV I*, 352 (n. 635)

⁴³ *Ibid.*, 416 (n. 777); C. Eubel, *Hierarchia catholica Medii aevi II (1431-1503)* (= Eubel, *Hierar. cathol. II*), Monasterii 1914², 248.

⁴⁴ *MCV I*, 417 (n. 778); cfr. Eubel, *Hierar. cathol. II*, 122.

⁴⁵ *MCV I*, 434-435 (n. 819)

⁴⁶ *MCV II*, 390 (n. 698)

⁴⁷ Farlati, *Illyric. sacr.* VI, 467; Cfr. I. Stjepčević, *Prevlaka* (= Stjepčević, *Prevlaka*), Arhivska istraživanja Boke Kotorske, Gospa od Škrpjela, Perast 2003², 118-119; И. Божић, *Село Богдашићи у средњем веку*, Немирно Поморје XV века, 81-82; М. Спремић, *Односи између*

догађаја напустио Котор у који се више није враћао све до своје смрти крајем 1456. или почетком 1457. године. Дана 16. фебруара 1457. папа Каликст III је на предлог Доминика, кардинала Светог Крста, за новог которског епископа именовао Анђела Фазола, који је попут свог претходник био учени правник и падовански каноник.⁴⁸ Након два дана, 18. фебруара, Анђело Фазоло се лично обавезао да ће уплатити 33 ½ златних форинти на име таксе за своју инвеституру, као и пет малих служби.⁴⁹ Истог дана Анђело Фазоло је комори уплатио 17 форинти, 38 солида и 12 динара, чиме је дуг намирен.⁵⁰ Скромни положај которског епископа није задовољавао амбиције Анђела Фазола, тако да је он својевољно, у другој половини 1459. године, напустио Котор како би се посветио унапређењу каријере, што му је омогућило учешће у дипломатским мисијама Пија II и Павла II у склопу њихових планова о покретању великог крсташког похода.⁵¹

Дана 5. децембра 1459. *часни отац Марко Нигро, electus Catharensis*, лично се обавезао апостолској комори и кардиналском колегијуму да ће на име *servitium*-а уплатити 33 ½ златних форинти и пет уобичајених малих служби.⁵² Обавезу је у потпуности извршио већ истог дана у Мантови, када је преко посредника Александра де Мирабалиса⁵³ и/или Јакова и Јована *del Casa*⁵⁴ исплатио *servitium* у износу од 16 златних форинти, 33 солида и четири динара,⁵⁵ као и укупно четири форинте, 37 солида и 16 динара *monete Romane* на име пет малих служби.⁵⁶ Марко Нигро је на челу которске дијецезе провео једанаест година, за које време је често одсуствовао, тако да је мало пажње поклањао приликама у цркви која му је била поверена на старање. Одлуком папе Павла II он је 29. марта 1471. године именован за епископа града Осора на Цресу, док је нови которски епископ постао Петар Брути,⁵⁷

православних и римокатолика у Српској деспотовини, Црква Светог Луке кроз вјекове. Зборник радова са научног скупа одржаног 20-22. октобра 1995. године у Котору поводом 800-годишњице цркве Светог Луке, Котор 1997, 249.

⁴⁸ *MCVI*, 419 (n. 784); Cfr. Cornelio, *Catharus*, 35; Farlati, *Illyric. sacr. VI*, 468; Eubel, *Hierar. cathol. II*, 122.

⁴⁹ *Ibid.*, 437 (n. 826)

⁵⁰ *Ibid.*, 458-459 (n. 869)

⁵¹ Farlati, *Illyric. sacr. VI*, 468-469.

⁵² *MCVI*, 443 (n. 839)

⁵³ *Ibid.*, 461-462 (n. 875)

⁵⁴ *MCVII*, 402 (n. 725)

⁵⁵ *MCVI*, 461-462 (n. 875); *MCVII*, 402 (n. 725)

⁵⁶ *MCVI*, 461-462 (n. 875)

⁵⁷ Eubel, *Hierar. cathol. II*, 77, 122.

ректор Свете Агате у Венецији и учени правник, који је неколико година пре тога постављен за у то време већ титуларног епископа града Кроје у северној Албанији.⁵⁸ Петар Брути се 17. фебруара 1472. преко свог прокуратора Матије де Хориса, венецијанског презвитера, а на основу була Сикста IV од 1. септембра 1471. године издатих *apud Sanctum Petrum*, обавезао да ће апостолској комори и кардиналском колегију исплатити 50 златних форинти и пет малих служби.⁵⁹ Ово показује да су се обавезе которског епископа повећале за 16 2/3 златних форинти, што значи да су укупни годишњи приходи дијецезе 1471. године износили 150 златних форинти. Истог дана Петар Брути је уплатио половину договорене суме, тј. 25 златних форинти.⁶⁰ Нема података о томе када је и под којим условима исплатио остатак суме, али је извесно да је то учинио, будући да се у дну документа о обећању таксе налази накнадно уписана опаска *solvit*.⁶¹

Последњи млетачки епископ Котора био је Јован Кјерегати, рођен у Вићенци, пореклом из угледне грађанске породице, учени правник, генерални приор Реда крстоносаца, а кратко време и епископ Отоцца у *древној Крбави*.⁶² Одлуком папе Александра VI именован је на положај которског епископа у августу 1493. године.⁶³ Дана 5. октобра исте године Јован Кјерегати се у Риму у својству новоизабраног которског епископа обавезао апостолској комори и кардиналском колегију, а на основу була Александра VI од 1. септембра 1492. године, да ће на име таксе за инвестируу уплатити 50 златних форинти, као и пет малих служби. Сума је требало да буде исплаћена у две рате у размаку од шест месеци.⁶⁴ Истог дана епископ Јован је преко Тадеја *de Gaddis* уплатио 23 3/4 златних дуката.⁶⁵ Вероватно да је у предвиђеном року исплатио и остатак договореног износа. Смрћу Јована Кјерегатија 1513. године отпочиње претридентско и тридентско раздобље у историји Которске епископије коме су обележје дали епископи из знамените домаће властеоске породице Бизанти – Трифун, Лука и Павле.

⁵⁸ Cornelio, *Catharus*, 36; Farlati, *Illyric. sacr.* VI, 472; Eubel, *Hierar. cathol.* II, 140. Како је Кроја после Скендербегове смрти 17. јануара 1468. била изложена непосредној турској претњи, Петру Брутију је био онемогућен приступ у дијецезу, тако да је за време одсуства Марка Нигра преузео дужност викара которског епископа.

⁵⁹ *MCVI*, 509 (n. 980)

⁶⁰ *MCV II*, 446-447 (n. 840)

⁶¹ *MCVI*, 509 (n. 980)

⁶² Farlati, *Illyric. sacr.* VI, 474; Eubel, *Hierar. cathol.* II, 209.

⁶³ Farlati, *Illyric. sacr.* VI, 472; Eubel, *Hierar. cathol.* II, 122.

⁶⁴ *MCV II*, 570-571 (n. 1073)

⁶⁵ *Ibid.*, 477 (n. 920)

*

Документи апостолске коморе јасно сведоче да је у другој четвртини 14. века которска дијецеза била толико сиромашна да новоизабрани епископи нису били у прилици да на име таксе за инвеституру уплате чак ни најнижу суму од 33 1/3 златних форинти.⁶⁶ Ови подаци у великој мери противрече ономе што се на основу других извора зна о приликама у Котору тога времена. Пре свега, град Котор је у држави Немањића уживао аутономни положај и заштиту српског краља који су му омогућавали да несметано развија своје друштвене и економске потенцијале.⁶⁷ Которани су од почетка 14. столећа јачали привредни и политички утицај на српском двору, који је до пуног изражаја дошао за време краља Милутина и цара Душана. Знаменити Которани Трифун Бућа, Михаило Бућа, протовестијар Грубо и надасве Никола Бућа, протовестијар цара Душана, учествовали су у дипломатским мисијама српских владара, заузимали високе положаје на њиховом двору и развијали послове као закупци прихода од рудника и тргова у српским земљама, од Брскова до Рудника и Новог Брда.⁶⁸ Ове и друге трансакције доносиле су им велике приходе, а богатство се преко тих послова сливало и у сам Котор. У то време у Котору је деловао већи број градитеља, сликара, златара и других уметника и занатлија, од којих су свакао најпознатији Вита Которанин и Обрад Десиславин,⁶⁹ а свој интерес у граду су проналазили и пословни људи из Дубровника и Италије.⁷⁰ Описујући напад Виктора Пизанија на Котор у августу 1378. године, млетачки хроничари су оставили сведочанства о великом богатству

⁶⁶ У истом периоду обавезе плаћања *servitium*-а *propter paupertatem* били су ослобођени и крбавски епископ Бонифације (у два наврата 1332. и 1333.), дувањски епископ Јован (1345), требињски епископ Јован (1347), стонско-корчулански епископ Јован (1369), као и макарски епископ Јаков (1369), док је дубровачком архиепископу Петру 1373. продужен рок за отплату таксе, *MCV I*, 75 (n. 45), 100 (n. 107), 117 (n. 155), 118 (n. 158), 187 (n. 322), 188 (n. 323), 198-199 (n. 345, 346, 347). Cfr. A. Soldo, *Takse i „servitium commune“ kod nas kroz XIV. i polovicom XV. stoljeća*, *Arhivski vjesnik* 11 (1967), 305-326.

⁶⁷ О положају Котора у држави Немањића в. И. Синдик, *Комунално уређење Котора од друге половине XII до почетка XV столећа* (= Синдик, *Комунално уређење*), Београд 1950, 77-88.

⁶⁸ М. Накић, *Трипе Бућић. Которски властелин и дипломата средњовековне Србије*, *Историјски гласник* 4 (1954), 3-33; И. Стјепчевић, Р. Ковијанић, *Протовестијар Грубо*, *Историјски записи* 10 (1954), 220-225; о Николи и Михаилу Бућа в. Р. Ковијанић, *Которски медаљони* (= Ковијанић, *Медаљони*), Београд 1976, 37-40.

⁶⁹ Р. Ковијанић, И. Стјепчевић, *Kulturni život staroga Kotora (XIV-XVIII vijek)*, *Gospa od Škrpjela*, Perast 2003², 87-127; Р. Ковијанић, *Vita Kotoranin, neimar Dečana*, Београд 1967; Ковијанић, *Медаљони*, 71-78.

⁷⁰ Ковијанић, *Медаљони*, 43-48.

Котора, чији су се становници у свакодневном животу обилато користили предметима израђеним од квалитетног сребра, док су се по црквама налазили многи заветни дарови и мошти у сребрним оковима, које су завојевачи беспошtedно приграбили и однели у град на лагунама.⁷¹

Осим тога, управо у првој половини и средином 14. столећа на најзначајнијим которским црквама вршене су многе преправке и доградње. У периоду од око 1326. до 1332. године оба звоника катедралне цркве Св. Трипуна прекривена су оловом трудом мајстора Јована Лавекје и његовог сина Николе, док су грчки сликари Никола, Манојло и Георгије фрескама украсили читаву унутрашњост катедрале.⁷² Према Данијелу Фарлатију, главни олтар обновљен је 1362. године у време епископа Домнија II.⁷³ Тада је начињен и један од најзначајнијих уметничких споменика романо-готичког стила на источној јадранској обали. У питању је циборијум которске катедрале на коме се налазе представе из живота св. Трифуна.⁷⁴ Између 1334. и 1368. године извршени су знатнији грађевински радови на Светом Луки, након чега је Домније II цркву поново осветио.⁷⁵ Око 1300. године осликана је унутрашњост цркве Свете Марије од Ријеке, што је захтевало и мање грађевинске интервенције, да би 1337. године ова сакрална грађевина била прекривена оловом.⁷⁶ Поред тога, уз цркву Свете Марије „*de Gurgite*“ пучани су око 1360. године за своје кћери саградили црквицу Свете Луције.⁷⁷ По свему судећи, извесне преправке рађене су и на цркви Св. Михаила почев од 1389. године.⁷⁸

⁷¹ Божић, *Которско-млетачки спорови*, 28-29.

⁷² I. Stjepčević, *Katedrala sv. Tripuna u Kotoru* (= Stjepčević, *Katedrala sv. Tripuna*), Arhivska istraživanja Boke Kotorske, 17-19; C. Fisković, *O umjetničkim spomenicima grada Kotora* (= Fisković, *Spomenici Kotora*), Споменик САН 103 (1953), 73-79; J. Martinović, *Graditeljska djelatnost u Kotoru prve polovine XIV vijeka*, Godišnjak Pomorskog muzeja u Kotoru 31-32 (1983-1984), 28-30; M. Milošević, *Kotorska katedrala* (= Milošević, *Katedrala*), Pomorski trgovci, ratnici i meceni. Studije o Boki Kotorskoj XV-XIX stoljeća, Equilibrium-CID, Beograd-Podgorica 2003, 385-387.

⁷³ Farlati, *Illyric. sacr. VI*, 451.

⁷⁴ Stjepčević, *Katedrala sv. Tripuna*, 26-27; Fisković, *Spomenici Kotora*, 74-75; J. Стојановић-Максимовић, *О средњовековној скулптури Боке Которске*, Споменик САН 103 (1953), 112; Eadem, *Скулптура у Котору. Њени уметнички извори и њен значај за нашу средњовековну скулптуру*, Старине Црне Горе 3-4 (1965-1966), 40-42; Milošević, *Katedrala*, 375-381.

⁷⁵ М. Чанак-Медић, *Свети Лука у Котору*, Архитектура Немањиног доба II, Београд 1989, 119-120; М. Милошевић, *Кључни документи о цркви Св. Луке у Котору од краја XII до краја XVIII вијека*, Црква Светог Луке кроз вјекове, 167-169.

⁷⁶ М. Чанак-Медић, *Света Марија у Котору*, Архитектура Немањиног доба II, 205.

⁷⁷ G. Gelcich, *Memorie storiche sulle Bocche di Cattaro* (= Gelcich, *Memorie storiche*), Zara 1880, 148 n. 3.

⁷⁸ „Ego Dompnus Thomas Cherezemani, Rector Ecclesiae Sancti Michaelis de Catharo, volens dictam Ecclesiam renovare etc.“, *Altari e chiese*, 34t.

У Которском статуту постоје одредбе које показују да су комуналне власти водиле рачуна о заштити црквене имовине. Дана 10. фебруара 1334. донета је статутарна одредба која је забрањивала продају и давање у залог и закуп поседа и драгоцености Св. Трипуна и других цркава у граду и дистрикту. Прекршилац је био дужан да штету надокнади од властитих средстава, макар он био судија, већник или неко треће лице.⁷⁹ Исто тако, 1370. године донета је одредба која је забрањивала да на положаје ректора цркава у граду и дистрикту долазе странци, чиме се избегавало да они управљају црквеном имовином.⁸⁰ Ипак, которске цркве у то време нису уживале велике приходе са својих имања.⁸¹

Међутим, которски епископи друге половине 14. столећа су по свој прилици плаћали *servitium commune*, мада сигурни подаци постоје тек за Бартоломеја II. Нема показатеља да је њихов материјални положај био бољи него у случају њихових претходника. Штавише, после смрти цара Душана крајем 1355. године и постепеног слабљења централне власти у српској држави за Котор су наступили тешки дани, будући да је град из године у годину све више страдао услед самовоље локалних господара, у првом реду Балшића, те био суочен са непријатељством суседног Дубровника и незадрживим опадањем привреде. Осим тога, Котор се нашао у вртлогу збивања од много ширег значаја, као што је био рат који су Угарска и Ђенова водиле против Млетачке републике (1377-1381), којом приликом је град освојен, опљачкан и спаљен у августу 1378. године. Све ово довело је до подизања социјалних тензија између племства, које је грчевито настојало да сачува свој политички и привредни положај, и пучана који су тежили економској, друштвеној и политичкој афирмацији. Захваљујући солидној материјалној основи и разгранатим пословима поједини представници грађанског сталежа, попут Марина Друшка, Луке Паутино и неколико припадника породице Палташић, успели су да се временом обогате и стекну поверење и углед код млетачких власти. Истовремено, на хоризонту су се већ јасно могли видети обриси нове опасности која је из године у годину постајала све стварнија. У питању је била турска претња.⁸² Све ово морало се одразити како на духовне тако и на материјалне прилике у которској цркви.

⁷⁹ *Statuta et leges civitatis Cathari* (= *Statuta Cathari*), Venetiis 1616, 145-146 (cap. 260)

⁸⁰ *Ibid.*, 78-79 (cap. 124)

⁸¹ Сфр. Марица Маловић-Ђукић, *Посебни приходи цркве Светог Луке у Котору у средњем веку*, Црква Светог Луке кроз вјекове, 139-146.

⁸² О приликама у Котору и Зети у периоду 1355-1420. в. Р. Butorac, *Kotor za samovlade (1355.-1420.)*, Gospra od Škrpjela, Perast 1999; *Историја Црне Горе II/2* (= ИЦГ II/2), Титоград 1970, 3-171, 187-232, 277-347 (С. Ђирковић, И. Божић)

У таквој ситуацији власти у Котору су спас виделе у пристајању уз Млетачку републику. После више од две деценије узалудних напора и упорних преговора Котор је коначно потпао под млетачку власт у јулу 1420. године.⁸³ Овај догађај представља велику прекретницу у историји древног града, будући да је он од тог тренутка делио судбину Прејасне републике све до њеног коначног слома 1797. године. У деведесето-годишњем периоду (1423-1513) на челу которске дијецезе налазили су се епископи Млечани, који су у мањој или већој мери били одани заступници интереса Серенисима у Зетском приморју. Током више од сто година, почевши од знаменитог сабора у Граду (1297), млетачка већа су сукцесивно доносила законе који су цркву потчинио световним властима, што се посебно огледало у јачању компетенција државних судова над свештеним лицима. Од посебног значаја је закон из 1412. године који строго забрањује отуђивање црквених поседа.⁸⁴ Оваква политика метрополе одразила се и на црквене прилике на тзв. *Dominio da mar*.

Између осталог, млетачке власти у Котору настојале су да заведу ред у погледу црквене имовине. Још пре преласка под млетачку власт, Велико веће града Котора издало је 31. маја 1404. године наредбу свештеним и монашким лицима на челу цркава у граду и дистрику да у року од наредних шест месеци доставе исправе којима ће доказати права над поседима дотичних цркава. У ту сврху формирана је посебна комисија од четири члана која је требало да прегледа исправе у присуству канцелара и нотара. Они који нису поседовали ваљану документацију, били су обавезни да пред градским судијама своја права доказују на други начин.⁸⁵ У присуству *часног у Христу оца господина Антонија опата* 28. фебруара 1405. године Велико веће донело је одлуку о забрани отуђивања поседа манастира Св. Ђорђа под претњом казне од 100 ипепера.⁸⁶ У вези са оваквим настојањима је и одлука донета 23. априла 1416. године,

⁸³ *Statuta Cathari*, 334-339; Cornelio, *Catharus*, 26-28; Gelcich, *Memorie storiche*, 140-144; Dabinović, *Kotor pod Mlecima*, 12-15; ИЦГ II/2, 125-126 (И. Божић); М. Милошевић, *Которске понуде Венецији за преузимање власти (1396-1420)*, Гласник цетињских музеја 6 (1973), 5-21; *Историја српског народа II*, Београд 1982, 97-98, 195-196 (Ј. Калић, М. Спремић).

⁸⁴ E. Bacchetti, *Clero e detenzione nella Venezia del XIV secolo*, Studi veneziani n. s. 30 (1995), 35-53. Cfr. G. Del Torre, *Stato regionale e benefici ecclesiastici: vescovadi e canonicati nella terraferma veneziana all'inizio dell'età moderna*, Atti dell'Istituto Veneto di Scienze, Lettere e Arti, Classe di scienze morali, lettere ed arti (1992-1993), 1171-1236; A. Rigon, *I problemi religiosi* (=Rigon, *I problemi religiosi*), Storia di Venezia II, Roma 1995, 933-952.

⁸⁵ *Statuta Cathari*, 101-102 (cap. 169)

⁸⁶ *Ibid.*, 254-255 (cap. 434); Cfr. P. Butorac, *Opatija sv. Jurja kod Perasta*, Gospa do Škrpjela, Perast 1999², 23-24.

касније више пута поновљена, о увођењу таксе од 3% на имовину стечену опоручним завештањима у корист катедралне цркве Св. Трипуна.⁸⁷

Такве мере постале су још ригорозније после 1420. године. Дана 30. новембра 1424. которска већа донела су одлуку о образовању комисије коју би чинили тројица *подобних* и *добрих* племића и тројица каноника. Њихов задатак био је да после Ђурђевдана обиђу све цркве и њихове поседе у граду и дистрикту и о томе саставе извештај. Поседи за које буде установљено да су запустели због небриге одговорних црквених лица, биће одузети од истих и додељени которској општини, која ће их онда дати у наполицу („*ad medietatem*“) или под закуп („*ad affectum*“), а тако прикупљена средства послужиће за обнову и умножавање дотичних имања.⁸⁸ По свему судећи, већ истог дана донета је и допунска одредба која је епископу, каноникима, ректорима и презвитерима у граду и дистрикту забрањивала да црквене поседе дају у закуп било ком лицу и под било којим условима, трајно („*perpetualiter*“) или на одређени рок („*ad tempus*“), изузев у наполицу („*excepto quam ad medietatem*“).⁸⁹ Ова одредба представљала је покушај да се имовина которске цркве заштити од самовоље епископа Франћеска Павонија и његових присталица у црквеним редовима и структурама световне власти. За разлику од свог претходника, Секундо Нани је неуморно трагао за старим правима и изгубљеном имовином которске цркве по исправама које су му у датом тренутку стајале на располагању. Епископ је био толико приљежан да су му млетачке власти у једном тренутку наложиле да заћути,⁹⁰ будући да је у својим настојањима одлазио предалеко и тиме претио да наруши политичке интересе Венеције.

Млетачке власти су на плану сређивања материјалних прилика у которској цркви највише постигле за време Марина Контарена. Током 1431. године которска већа донела су већи број одлука. Најпре је 28.

⁸⁷ *Statuta Cathari*, 351 (cap. 7; Partes captae sub Dominio Venetiarum). Плаћања таксе од 3% били су ослобођени само директни наследници и повериоци који су потраживања намиривали из покојникове заоставштине. У Венецији је наплаћивана тзв. *decima mortuaria*, тј. такса која је износила 10 % од вредности имовине завештане тестаментом. У време велике куге 1348-1349. скрупулозно наплаћивање ове таксе од стране црквених власти изазвало је оштре полемике, Rigon, *I problemi religiosi*, 941.

⁸⁸ *Statuta Cathari*, 263-266 (cap. 437)

⁸⁹ *Ibid.*, 267-268 (cap. 438); Cfr. М. Антоновић, *Град и жупа у Зетском приморју и северној Албанији у XIV и XV веку*, Историјски институт. Посебна издања књ. 39, Београд 2003, 186-189 где се о проблему говори у склопу разматрања процеса приватизације јавног добра.

⁹⁰ „Imponere silentium predicto domino episcopo“, G. Čremošnik, *Kotorski dukali i druge listine*, Glasnik Zemaljskog muzeja BiH 33 (1921), 130.

фебруара прокураторима свих цркава у граду и дистрику наложено да под претњом казне од 25 иперпера поведу бригу о приходима богомоља које су им поверене на старање, како би прикупљени новац био употребљен за изградњу, поправку и опрему самих цркава.⁹¹ Већ 5. марта исте године Мало и тајно веће под председништвом кнеза Николе Пизанија наредило је ректорима и опатима, почевши од епископа и катедралне цркве, да саставе и у градску канцеларију доставе попис свих некретнина, тј. винограда, поља и кућа са свим правима, међама и уживаоцима, као и извештај о покретој имовини (свете сасуде, књиге, одежде), дужницима и свим завештањима учињеним дотичним црквама. Наложено је да читав посао буде завршен до 23. априла исте године, тј. до Ђурђевдана. Предвиђено је да се овај *catasticum et inventarium generale* чува у градској канцеларији, заједно са другим пописима которске општине. Сутрадан, 6. марта 1431. одлука је прихваћена и у Великом већу.⁹² Осим тога, Марину Контарену је пошло за руком да упркос статутарној одредби према којој црквена лица нису смела да поседују карате у Грбљу,⁹³ стекне деонице земље на брду Мирац.⁹⁴

Неколико деценија касније у самој римској курији повело се рачуна о материјалном положају которског епископа. Папа Каликст III сматрао је недостојним да свештенство при катедралним црквама трпи оскудицу. Имајући у виду сиромаштво Которске епископије, чији годишњи приходи према општој процени не прелазе 200 златних форинти, због чега је епископ једва успевао да сачува достојанство свог положаја, папа је писмом од 18. априла 1459. године наложио дубровачком канонику Марину Рањини да цркве Свете Марије и Светог Николе на Превлаци, у том тренутку лишене душебрижништва, припоји которској епископској мензи заједно са њиховим поседима и приходима који износе 24 златне форинте.⁹⁵

Изнети подаци упућују на следећи закључак. Пре свега, приходи епископске мензе не зависе од богатства једног града, као што

⁹¹ *Statuta Cathari*, 367-368 (cap. 2; Tempore Domini Nicolai Pisani); Farlati, *Illyric. sacr.* VI, 460.

⁹² *Statuta Cathari*, 368-369 (cap. 3; Tempore Domini Nicolai Pisani); Farlati, *Illyric. sacr.* VI, 461. Црквени катастик из 1431. године објавила је L. Blehova, *Hrišćanstvo u Boki*, 468-533.

⁹³ *Statuta Cathari*, 232-235 (cap. 412 De facto divisionis Zoppe de Gherbili). Прву поделу Грбља на *ждребове*, који су потом дељени на мање честице тзв. *карате* Которани су извршили у периоду између 1316. и 1339. године, Cfr. Синдик, *Комунално уређење*, 28, n. 65.

⁹⁴ I. Stjepčević, *Kotor i Grbalj*, Arhivska istraživanja Boke Kotorske, 267, n. 112, 113, 114. У старије време Мирац је припадао жупи Грбаль, да би тек касније овај удаљени локалитет на падинама Ловћена био прикључен Његушима.

⁹⁵ A. Theiner, *Vetera monumenta Slavorum Meridionalium I*, Romae 1863, 447; Stjepčević, *Prevlaka*, 155-156; Cfr. Stjepčević, *Prevlaka*, 119, 134-135.

замашни рестаураторски и уметнички радови предузети на сакралним грађевинама не значе да црква располаже значајним материјалним средствима. У средњем веку о благостању и изгледу цркава бринули су се њихови патрони и херeditари, најчешће припадници једне породице, који су били потомци оснивача дотичне цркве. Пружање материјалне подршке црквама патронима је омогућавало да бирају личности које су долазиле на положаје ректора, што је црквене власти често доводило у неприлику будући да су зависиле од одлука световних лица.⁹⁶ У средњовековном Котору ситуација се није разликовала, о чему сведочи сачувана документација. Развијена градитељска делатност у првој половини и средином 14. века резултат је богатства комуне у целини и појединих породица, а не одраз материјалног положаја цркве. Уз то, подаци из каснијег периода сведоче да црквене власти нису биле марљиве у погледу прихода и расхода епископске мензе и појединачних цркава. Ово нарочито важи за 14. столеће када се на положају которског епископа у краћем временском раздобљу променио већи број личности. Осим тога, треба имати у виду да српски владари, будући православни, нису водили много рачуна о обавезама, нарочито финансијским, католичких прелата својих поданика према Светој столици.

Од времена Бартоломеја II (1388-1408?) которски епископи су показивали много више бриге за добробит дијецезе, а у складу са тим ишло је и благовремено измиревање обавеза према курији. После 1420. године млетачке власти су успоставиле потпуну контролу над свим сегментима комуналног живота, тако да су имале увид и у материјални положај которске цркве. У временима политичких тензија и велике несигурности изазване опасношћу од османлијског продора, на подручју Млетачке Албаније успостављано је *природно и судбинско* савезништво између млетачке државе и католичке цркве.⁹⁷ У складу са таквим тенденцијама, млетачке власти, како у метрополи тако и у провинцији, водиле су рачуна о измирењу финансијских обавеза према Светој столици. Заједнички напор световних и црквених власти напослетку је дао резултата. Од времена Марина Контарена которски епископи су редовно плаћали таксу за своју инвестиру као и пет малих служби. За време Петра Брутија и Јована Кјерегатија, последњих млетачких епископа, приходи которске цркве су се повећали, тако да је висина *servitii communis* износила 50 златних форинти.

⁹⁶ Cfr. L. Blehova-Čelebić, *Posljedice ekonomske krize po katoličku crkvu u Kotoru krajem srednjeg vijeka: historia calamitatum*, *Croatica christiana periodica* 56 (2005), 2, 5 са референтном литературом.

⁹⁷ O. Schmitt, *Das venezianische Albanien (1392-1479)*, München 2001, 583-588.

Katarina MITROVIĆ

**SERVITIUM COMMUNE IN THE KOTOR EPISCOPATE
IN THE 14TH AND 15TH CENTURIES**

Summary

In the mid-13th century, the Pope established the rule according to which all the newly named bishops and abbots had to pay during their investiture a certain tax, the so-called *servitium commune*, as well as five *servitia minuta*. Establishing the amount of the tax and care of its fulfillment was within the competency of the Apostolic Chamber. Its documentation points that the Kotor bishops Sergije II, a dominus B., electus Catharrensis, Toma of Ulcinj, Segije III, and Adam, who headed the Kotor Church between 1328 and 1352, were exempt from this tax due to poverty. This means that in this period the revenue of the Kotor Church did not exceed one hundred gold forints. From the end of the 14th century, after the establishment of Venetian sovereignty in Kotor (in 1420), bishops regularly paid to the Apostolic Chamber a tax of 33 and one third gold forints. In the beginning, they paid this tax in two installments, although they were sometimes late, or third parties offered guarantees for them. From the time of Marin Kontaren, bishops paid the money on the same day that they were elected. At the end of the 15th century, the Kotor Church revenue increased, as did the tax, to fifty gold forints.

Despite the fact that in the first half and in mid-14th century Kotor had considerable material wealth, due to the privileged position it had in the Nemanjić state, and in the city itself great care was devoted to the appearance and decoration of the churches, this does not mean that the diocese was rich. The church administration did not care very much about the property or the income of individual churches, which was reflected onto the overall position of the bishopric treasury, and the Orthodox Serbian kings did not care too much about servicing the financial obligations that their subjects, Catholic prelates, had towards the Curia. After 1420, the Venetian authorities established firm control over the material conditions in the diocese, which resulted in the increased income of the Kotor treasury and regular payment of the *servitium commune*.

Ђуро ТОШИЋ
Историјски институт
Београд

СУДСКИ ПРОЦЕС ПРОТИВ ДВОЈИЦЕ МАРТОЛОСА 1477. ГОДИНЕ

У XVI књизи Нотарско-судских списа Которског архива забиљежен је процес против двојице мартолоса, вођен 1477. пред судом у Котору.¹ Текст тога историјско-правног споменика писан је врло рђавом готичком минускулом, уз стилизацију испод сваке научне критике, и велики број нечитљивих мјеста која произлазе из мноштва нејасних скраћеница и временом насталих оштећења у њему. Међутим, он није остао, и поред тога, незапажен у историјској науци. Прије готово пет и по деценија објавио га је Павао Буторац у I свесци Анала Хисторијског института у Дубровнику (1952), под насловом: „*Proces o martolozima 1477. godine u Kotoru*“.² Суочен са свим набројаним недостацима овог по много чему нејасног, али занимљивог, списка, аутору наведеног прилога омакле су се извјесне палеографске грешке приликом транскрипције (замјена назива мјеста: Сеница умјесто Церница, Аугустино умјесто Ангоште; замјена имена људи: Бузак умјесто Бујак; замјена имена људи са њиховим звањима: Соланус умјесто *slavus*, итд), што се, разумије се, морало одразити и на погрешну интерпретацију његовог садржаја. Имајући све то у виду и узимајући у обзир неку у међувремену објављену, са тим извором хронолошки комплементарну архивску грађу, турске провенијенције, сматрамо да би било корисно поново у цјелини реконструисати овај судски процес, почев од подношења тужбе против виновника, преко истражног поступка, па до изрицања коначне, у овом случају ослобађајуће, пресуде.

¹ Istorijски arhiv Kotor (IAK): Sudsko-notarski spisi (SN) XVI, 360-367, 10. VII 1477; 14. VII 1477; 12. VII 1477; 14. VII 1477; 2. VIII 1477; 11. VIII 1477; 23. VIII 1477.

² P. Butorac, *Proces o martolozima 1477. godine u Kotoru*, Anali Historijskog instituta u Dubrovniku, I, Dubrovnik 1952, 133-144.

*
* *

Пред уваженим господином кнезом и капетаном града Котора изјавили су 10. јула 1477. године Стјепко, зет Радмана Белоша из Пераста, ковач Дабижив и многи други Пераштани да су сазнали преко неког Радича Брајковића и Јураја Радича Гојковића како су у кућу Стефана Милорадовића из Јошице, у дистрикту херцега Влатка, пристигла двојица мартоласа и људи рђавог понашања, који су негдје заробили Радича Младеновића из села Стрп, у истом дистрикту.³ Дошли су ради договора са Радичевом женом Станом да им да једну од својих кћери, а они њој врате мужа. Тако је ова сирота жена дала своју средњу кћер поменутом Стефану Милорадовићу да је преда мартоласима. Када су сазнали за то, Стјепко, Дабижив и други Пераштани одлучили су да оду до Милорадовићеве куће и откупе речену дјевојку да не би пала у ропство. Одмах су се укрцали у двије барке и пошли према Бијелој и прије него што су пристали, у међусобном разговору су закључили да неће добро и паметно учинити уколико оду код неког од оних (из Бијеле) и замоле их да похватају ове мартоласе. Умјесто тога, усидрили су се прије зоре код обале, а неки сишли и на копно. Чекајући тамо, видјели су у зору да долази према Бијелој један од оних мартоласа на коњу, а у барци се налазио Стефан Милорадовић, у којој бијаше речена дјевојка, као и други мартолас покривен неком пјевом. Тако су, једног на мору другог на копну ухватили под Бијелом, одвели у Котор, претукли их, и за казну стрпали у затвор, а дјевојку вратили мајци.⁴ Наоко ситна нелогичност да се процес водио у млетачком граду Котору у вези са инцидентом који се десио у дистрикту херцега Влатка, могла би се објаснити чињеницом да су главни иницијатори његовог покретања, поменути Пераштани, били управо млетачки поданици. Настали акти о спору осликавају судску праксу у

³ IAK: SN. XVI, 360, 10. VII 1477.

О мартоласима као припадницима посебне установе у Османској империји, наслијеђене из предтурског доба, којом је био обухваћен дио хришћанског становништва освојених земаља југоисточне Европе и укључен у важне службе османске државе, те као посебном војном реду у пограничним областима и полицији у служби власти одређених административно-територијалних јединица (нахија, кадилука и санџака) и органа сеоске власти (кнезова и примићура) види сјајну монографију покојног академика Милана Васића, *Мартоласи у југословенским земљама под турском влашћу*, Завод за уџбенике и наставна средства, Источно Сарајево 2005, стр. 491.

⁴ IAK: SN. XVI, 360, 10. VII 1477.

Котору у коме се, ради локалне аутономије, судило по домаћем градском Статуту, чија је већина одредаба била донешена још прије успостављања млетачке власти 1420. године.⁵

Набројаним Пераштанима придружио се истог дана (10. јула) и Радослав Брајковић, становник Ангоште (на подручју данашње Ластве) са својом тужбом против ухапшених мартолосо, говорећи да се, док је лутао копном, нашао код жене оног Стефана Милорадовића, своје крштене куме. Ту се одједном обрео неки Радивој Радуловић из Цернице (а не Сенице, како је то својевремено прочитао П. Буторац), са својим слугом Обрадом, који га је ухватио за главу и рекао „ко ће спријечити, ако те хоћу одвести са собом“ (quis obstaret, si vellem ducere te mecum), на шта му је речени Стефан смјело одбрусио да га ослободи, јер му је кум и да неће дозволити да га одведе „док му глава стоји на њему“ (donec caput meum staret super me).⁶

Послије примања и усвајања поднешених тужби против осумњичених мартолосо, которски кнез и капетан (Zuan Donado) је, у присуству градског судије Dabra de Bezantis и канцелара Ivana de Augustino, почео да у истражном поступку испитује у горњој сали палате, а каткад и у соби за мучење, она лица за која је претпостављао да знају нешто више о овом случају: почев од његових главних актера Обрада Добрановића и Радивоја Радуловића, преко Стане, жене Радича Младеновића, па до хапшених и злостављаних Јурашина Младеновића из Пераста и Радича Младеновића из Стрпа.

Обраду Добрановићу од Малешевића (власи Малешевци!) из Рудина, кога су Пераштани стрпали у которски затвор, одговарао је, без сумње, Обрад, син Доброг, пописан у херцеговачком Поименичном дефтеру, заједно с братом Радојем, 1475/77. године у цемату Паскашевог сина Алексија у нахији Рудине.⁷ На постављено питање ко га је довео у ове крајеве и зашто је дошао, Обрад је одговорио кнезу да је „плаћени слуга“ (famulum salariatum) Радивоја Радуловића из Цернице.⁸ Идентитет Радивоја Радуловића откривамо у личности Радивоја, сина Радуловог, пописаног исте године у Церници која је припадала Гацку,⁹ а потомство

⁵ О судском поступку вођеном обично „на тргу св. Трипуна“ (in platea s. Triphonis), или, пак, као у овом случају, „под ложом на марини“ (sub logia marina) види И. Синдик, *Комунално уређење града Котора од друге половине XII до почетка XV столећа*, Београд 1950, 109-121.

⁶ IAK: SN. XVI, 360, 10. VII 1477.

⁷ А. Аличић, *Poimenični popis Sandžaka vilajeta Hercegovine (Poimenični popis)*, Sarajevo 1985, 99.

⁸ IAK: SN. XVI, 361, 10. VII 1477.

⁹ А. Аличић, *Poimenični popis*, 122.

у личности Радослава Радивојевог Радуловића, неспорно његовог сина.¹⁰ Док се Радивој налазио у родном мјесту, неки мартолови су ухапсили негдје Радича Младеновића из Стрпа, који је био доведен у Церницу и продан извјесном субаши, по имену Скендер, који га је предао поменутом Радуловићу на чување. Више пута га је молио и „божијом љубави“ (amore dei) заклињао да оде његовој жени и да му она да једну њихову кћер, односно средњу кћи, да је уда у његово име и не дозволи да падне у турско ропство. И, на крају, понијет осјећањима узео је неко писмо које је Радич написао својој жени и са дотичним Обрадом отишао кући извјесног Стефана Милорадовића. Када се нашао тамо замолио је Стефана да оде до Радичеве жене и преда јој речено писмо, након чега је она, са двојема својим кћерима, дошла до Милорадовићеве куће и поразговарала са Радивојем. Договорили су се, наиме, да Радивој узме средњу Радичеву кћерку и одведе је поменутом Скендеру, и ако му се она свиди да је узме и врати Радича жени, а ако му се не допадне, да је Радивој врати мајци. На то је Стефан Милорадовић обећао да ће је одвести до Новог и „у присуству господина херцега Влатка“ (in presentia domini ducis Vlatci) предати Радивоју. И већ „пред зору“ (ante auroram) Стефан је казао Радивоју да ће дјевојку „кришом“ (furtivim) одвести до Новог и смјестити је на барку, а он да „узјаше његовог коња“ (astrades super meum equum), док ће се Стефан и Радивојев слуга Обрад, заједно са њом укрцати на барку. И када се барка отиснула ка Новом, изненада су им се испријечили неки Пераштани и напали их, капетана (Стефана Милорадовића) су погодили каменом у бок, и ушли у барку. Тако су Обрада ухватили речени Пераштани у барци, а Радивој који јажаше такође бијаше ухапшен, па су заједно одведени у Котор и бачени за казну у затвор. Пошто је напријед речени узвишени господин кнез чуо шта је Обрад изјавио, наредио је да га поново врате у затвор.¹¹

Заједно са испитиваним Обрадом Добрановићем нашао се, дакле, пред уваженим которским кнезом и капетаном и други турски поданик и један од поменутих мартолоса, Радивој Радуловић из Цернице. Када га је овај упитао да ли зна зашто је доведен у Котор, осумњичени је одговорио

¹⁰ Н. Мандић Студо, *Земља звана Гацко*, Гацко 1995, 519.

¹¹ IAK: SN. XVI, 361, 10. VII 1477.

Није далеко од памети помисао да је поменути субаша Скендер, за кога Б. Храбак тврди да је послјије укидања самосталности преосталог дијела Влаткове Херцеговине, падом Херцег Новог у турске руке почетком 1482, дошао из Хумске земље и, као полицијско-управни фактор, управљао овом територијом, с тим што се још и средином 1474, помиње као „субаша Мостара“ (subassa de Mostar). Б. Храбак, *Челници сточарских заједница у источној Херцеговини у XIII и XIV веку*, Из старије прошлости Босне и Херцеговине, II, Београд 2003, 69 и М. Динић, *Српске земље у средњем веку*, Београд 1978, 263, нап. 344.

да су једном извјесног Радича из Стрпа, у тамошњем дистрику, ухватили „неки морлаци из Зубаца“ (*aliquos murlachos de Subci*) и довели у Церницу, гдје су га продали неком субаши Скендеру, настањеном у овом мјесту.¹² Овај га је потом дао на чување Радивоју кога је док је боравио у његовој кући, у име свевршњег Бога, заклињао да оде до његове жене Стане која ће му дати једну од њихових кћери, односно средњу кћерку, да је уда умјесто њега. Даљи Радивојеви искази пред судом често се подударају, а понекад су и истовјетни са исказима његовог слуге Обрада, па их стога нећемо ни наводити.¹³ Упитан, на крају, с којим је „разлогом и намјером“ ставио руку на главу Радослава Брајковића, који се затекао код Стефана Милорадовића, неуубједљиво је одговорио да је то учинио да би га утјешио, а не из неке зле намјере, и рекао му када би хтио да га одведе ко би могао да га спријечи у томе и потом га одмах пустио. Пошто је тако завршио с испитивањем главног виновника оптужбе, уважени господин кнез је наложио да га врате у затвор.¹⁴

Након ислијеђивања притворених Обрада Добрановића и Радивоја Радуловића, которски кнез и капетан је, заједно са поменутиим судијом и канцеларом, испитивао 12. јула исте године и Стану, жену заробљеног Радича Младеновића из Стрпа. Разлог своје „посјете“ граду св. Трипуна она је објаснила чињеницом да су јој мужа ухватили мартолоси, одвели у Церницу и продали неком субаши по имену Скендер. Сутрадан потом код ње је дошао извјесни Стефан Милорадовић из Јошице „поданик пресвијетлог господина Влатка“ (*subditus Illustrissimi domini Vlatci*) и рекао јој да га је неки Радивој Радуловић из Цернице, који јој држи мужа у затвору, послао код ње са једним писмом. Тада је изненађена и неукa жена отишла код извјесног Радоње из Пераста да јој прочита писмо у коме је стајало шта јој је чинити. Схвативши мужевљево поруку, повела је двије своје кћери, односно средњу и млађу, и укрцала се у барку реченог Стефана и са њим је отишла до његове куће, гдје је затекла

¹² Дубровчани те исте 1477. године помињу не Зупце него Морлаке у Зупцима. Б. Храбак, *Зупци*, Из старије прошлости Босне и Херцеговине, II, 184.

¹³ Била је то, углавном, она уобичајена прича како је Радивој, из сажаљења према Радичу, узео једно писмо које је, преко Влатковог поданика Стефана Милорадовића, доставио његовој жени Стани да, заједно са њим и његовим слугом Обрадом, пошаље њихову средњу кћерку субаши Скендеру у Церницу, када су их на путу пресрели неки Пераштани, премлатили, заробили, одвели у Котор и тамо затворили.

¹⁴ IAK: SN. XVI, 362, 10. VII 1477.

Напоменимо и то да се четири дана послеје обављеног испитивања, Радивој нашао по други пут пред судским колегијем када га је кнез (14. јула) поново питао да ли има нешто да каже о нападу дотичних Пераштана, на шта је одговорио да нема да каже ништа више од оног што је већ рекао. IAK: SN. XVI, 362, 14. VII 1477.

поменутог Радивоја с његовим слугом Обрадом. Из разговора са њим сазнала је слједеће појединости: да јој овај држи мужа у кући након што га је примио од субаше Скендера, те да се окумио с њим и дошао, обузет сажалењем, пошто га је заточеник више пута заклињао Богом и самим собом да то учини, у намјери да му Стана да њихову средњу кћер да је одведе Скендеру и потом врати мужа кући. Тако је ојађена супруга и још несрећнија мајка, немајући другог избора, предала средњу кћерку Радивоју и Обраду да је удају за овог невјерника, и док јој се, вјероватно, срце цијепало од бола, вратила се са млађом кћерком кући и ту остала. Сумњајући можда у искреност Радивојеве одвећ емотиве приче, кнез је приупитао ову несрећницу која је за само неколико дана остала без готово половине породице, да ли вјерује да је поменути Радивој Радловић из Цернице дошао са својим слугом Обрадом са рђавим намјерама и је ли чула од неког да је он мартолош и човјек лошег понашања, на шта је, без трунке двоумљења, одговорила да је дошао по задатку и да није никад чула да је човјек криминалног понашања, нити је шта друго чула и сазнала осим оног што је горе рекла о њему.¹⁵

Послије сакупљених Станиних исказа, на реду су се нашли у истражном поступку и двојица Младеновића (Јурашин из Пераста и Радич из Стрпа), који су у читавој ствари приписали себи „ореол жртве“ поменутих мартолоша и влаха Зубаца. Речени Јурашин Младеновић из Пераста је изјавио, у ствари, пред судским колегијем да су у вријеме уваженог которског кнеза и капетана Хонорија Габријела (око 1476), он са још четворо Пераштана, међу којима и нека његова рођака, били ухапшени у мјесту Церници и из Цернице одведени у неко друго мјесто и тамо продани. Тако је Јурашин за свој откуп морао да прода цијело своје имање, оставши на тај начин без пара и крова над главом и немогавши нормално да настави живот. И њега су, како каже, ова двојица људи из Цернице заробили и држали у затвору и да је један од њих довео неку дјевојку из села Стрп у свој крај, односно у Церницу, за коју тврди да је бачена у затвор, те да им је овај „злотвор“ давао нешто и да поједу. Јурашин је у међувремену отишао у затвор и видио напријед реченог човјека, кога је, наводно, препознао као једног од оних који су га отели и одвели у Церницу и задржали га два или три дана док није био продат другима, наглашавајући да га је држао у некој штали уз своју кућу, која је била направљена од прућа. Да би дјеловао што убједљивије, говорио је да ће пристати да га осуде на смрт или на било коју казну, ако то није тачно, на шта му је кнез скренуо пажњу да пази шта говори, јер ће у противном

¹⁵ IAK: SN. XVI, 363, 12. VII 1477.

починити највећи гријех ако „невин човјек претрпи неко зло“ (*homo innocens pateretur aliquod malum*). Иако, каже, потпуно свјестан тога, поновио је нека буде подвргнут „мучењу и смртној казни“ (*pene Torture et etiam Capittalli*), уколико то не буде један од оних који су га отели и довели до Цернице. Када су стражари, по налогу суда, извели заточеника пред Јурашина, кнез га је упитао да ли је то заиста онај човјек који га је отео и довео у Церницу, а Јурашин му је, чим га је угледао, потврдно одговорио и додао да овај има неку рупу на глави и један мали ожиљак на средини између обрва. Чувши све то, кнез се обратио утамниченом Церничанину питањем, да ли познаје поменутог Јурашина, на шта му је несрећни сужањ одговорио да га „никад није видио, нити га познаје“ (*nunquam vidisse nec cognovisse eum*). Када му је кнез објаснио да га Јурашин оптужује да је мартолос и да га је отео са још четворо људи из Пераста и довео их у Церницу, прије годину дана, овај је одсјечно негирао: „Ово није истина нити сам икад слично радио“ (*hoc non esse verum nec unquam simile operasse*). Да би привео истрагу крају и могао изрећи коначну пресуду, кнез је наложио канцелару *ser Ivanu de Augustino* да заједно прегледају тога Церничанина: има ли рупу и ожиљак на лицу, као што је Јурашин раније тврдио. Иако је „визита“ показала да оптужени није имао никаквог биљега на лицу, Јурашин је, ипак, остао чврсто при ранијем ставу да је то један од његових отмичара. Увидјевши да је лагао о свему што је говорио, кнез је заједно са Радивојем пошао према справама за мучење не би ли како изнудио истину, говорећи Јурашину да ће оптуженом дати за казну толико батина колико он каже да је право, али, ако се нешто њему догоди приликом мучења, а он испадне невин у овој ствари, Јурашин ће починити „велики гријех и заслужити тешку казну“ (*peccatum magnum et mereris magnum punitionem*). Подстакнут озбиљношћу кнежевог упозорења, он је промијенио дотадашњи став и почео с невјерицом и чуђењем да гледа оног Церничанина, уз нешто другачије ријечи од оних раније изговорених пред судом да му се само чинило да је то тај човјек. Потом је сасвим неочекивано наставио да не жели да затвореник буде стављен на мучење и због тога носи гријех на души, тврдећи, насупрот ранијим изјавама, да „тај човјек није један од оних који су га отели нити га је икад видио“ (*iste homo non est de illis qui subrapuit me ... nec unquam ipsum vidi*). Очито изненађен тиме, кнез га је питао зашто га је онда оптужио да је мартолос и да га је отео. Није га, вјероватно, мање запрепастио ни Јурашинов одговор да су га једном мартолоси отели и да је за своју слободу морао да плати отприлике четрдесет дуката, па је хтио да покуша надокнадити од тога човјека

поменуте дукате које је потрошио. Зато га је кнез оштро изгрдио и укорио да је лоше учинио и наложио да се позову Пераштани, а понајприје они који су довели поменуте људе из Цернице у затвор, да пред њима призна и исприча све као што је горе изложио.¹⁶

Истога дана, после Пераштанина Јурашина Младеновића, био је саслушан у горњој дворани палате, можда његов рођак Радич Младеновић из сусједног села Стрп, некада заробљен од Турака. На постављено питање како се то десило и ко га је одвео он је одговорио кнезу да су војници уваженог херцега Влатка ишли у Рисан, док је пролазио неки војвода Бујак који је био „капетан зубачког збора“, (*capitaneus conventus Subci*), прогонећи туда Влаткове ратнике.¹⁷ Из ове почетне Радичеве изјаве сазнајемо неколико појединости. Дио подручја Влаткове „државине“ обухватао је тада херцеговски и рисански крај са сједиштем у Новом (што потврђују и малочас помињана села Јошица и Стрп), који је био толико узак као неки појас уз сјеверну страну Которског залива.¹⁸ Влаткова власт није захватала више ни Зупце, иако се зна преко неког „Радише човјека херцега Влатка“ (*Radissa ... homo Vlatchi*), да се она само годину и по раније (15. јануара 1476) ширила тамо.¹⁹ Можда је и био у праву покојни Иван Божић када је наслућивао да би овај прогон Влаткове војске до Рисна могао да стоји у вези с његовим покушајем повратка земаља одузетих од стране Турака.²⁰ Поменути војвода Бујак, „капетан зубачког збора“, није био нико други до онај Бојак, син Ђурађев, који је стајао на челу цемата у влашкој нахији Зупци.²¹ Тешко је објаснити његову окићеност

¹⁶ IAK: SN. XVI, 364-365, 14. VII 1477.

¹⁷ IAK: SN. XVI, 364, 14. VII 1477.

Међутим, помен „субаше Врсиња“ – *subassa de Versigne* – (у априлу 1476) и попис нахије Зупци у Поименичном херцеговачком дефтеру (завршеном до краја фебруара 1477) свједоче да су Зупци после тога постали самостални дио турске територије са својим управно-административним положајем. М. Динић, *Српске земље у средњем веку*, 262, нап. 339 и А. Аличић, *Poimенични popis*, 122-124.

¹⁸ Границу Влаткове „државине“ у херцеговском крају, са сједиштем у Новом, као уски појас уз сјеверну страну Которског залива најпрецизније је визуелно приказао В. Атанасовски (у својој књизи: *Пад Херцеговине*, Београд 1979, стр. 195) на историјској карти која се односи на херцегове посједе до 1478. године, а најдетаљније описао М. Динић, (*Српске земље у средњем веку*, 262-263).

¹⁹ Historijski arhiv Dubrovnik (HAD): *Diversa Notariae* (Div. Not.) LIX fol. 187, 15. I 1476.

Упор. В. Атанасовски, *Пад Херцеговине*, 117, нап. 31 и Р. Вукашиновић, *Зупци под Орјеном у Херцеговини*, Београд 2006, 89.

²⁰ И. Божић, *Млечани према наследницима херцега Стевана*, Зборник Филозофског факултета, VI-2, Београд 1962, 125, нап. 57.

²¹ П. Буторац (*Proces o martolozima 1477. godine u Kotoru*, 134) је погрешно, умјесто имена Бујак, прочитао име овог влашког челника из Зубака као Бузак, кога је пописивач херце-

титулама (војвода и капетан), ако можда титулу војводе није носио испред имена у својству старјешине поменутог катуна, а титулом капетана (иза имена) се дичио као војнички заповједник у „зубачком збору“ (*conventus Subci*) који је повремено изводио, према потреби, дефанзивне или офанзивне војне подухвате на челу свога цемата.²² И док су зубачки „солдати“ пролазили туда, Радич је био на стражи, гдје су га спазили неки Радашин који га није познавао, док је други знао о коме се ради, а обојицу би лако препознао да их види, при чему је Радашин упитао свога капетана и војводу Бојака: „Хоћемо ли заробити овог човјека“ (*volumus hunc hominem capere*), на шта је војвода Бојак равнодушно одговорио: „Заробите (*capite*)“.²³ Ни поменути Радашин није умакао испред истине, пошто га је турски пописивач у Херцеговачком попису уписао у Бојаковом цемату, заједно са братом Новисавом, под именом Радашин, син Миловца.²⁴ Било би наравно пресмјело нагађати да ли је ратоборни Радашин могао бити иста личност с поменутим Влатковим човјеком Радисом.²⁵ Када су добили Бојаково одобрење, ова двојица Зубаца су ухватили Радича и предали га неком Турчину који га је одмах одвео у Церницу и дао субаши Скендеру који је тамо боравио. Скендер га је додијелио неком Церничанину, код кога је остао два дана, а пошто је у међувремену чуо да долази тамо неки турски склав, субаша се силно уплашио да тај не одведе Радича и смјеста га дао напријед помињаном Радивоју Радловићу да га пажљиво чува и крије.²⁶ То се у доброј мјери поклапа са већ истицаном Радивојево изјавом о Радичевом заробљавању од стране зубачких морлака.²⁷ И док је боравио код њега, Радич се окумио с Радивојем, који је веома добро поступао са њим, и више пута га молио да се, у име Божије љубави, постара да не пропадне и не падне у ропство Турцима. У повјерљивом међусобном разговору му је рекао да има кћери и да би дао једну у замјену за себе, ако би се то допало субаши. Тако је Радич дао да се напише једно писмо његовој жени Стани да у замјену за њега даде њихову средњу кћерку, које је писмо предао реченом

говачког Поименичног пописа забиљежио као Бојак, син Ђурађев, на челу цемата зубачке нахије, састављеног од 108 домаћинстава, међу којима је уписан и Бојаков брат Радосав (А. Аличић, *Poimenični popis*, 122-124).

²² Занимљиво је да П. Буторац (*Proces o martolozima 1477. godine u Kotoru*, 134) Бојаку, као војводи, приписује оне функције које је, како нам се чини, обављао у својству „капетана зубачког збора“.

²³ IAK: NS. XVI, 366, 14. VII 1477.

²⁴ А. Аличић, *Poimenični popis*, 123.

²⁵ Види нап. 19.

²⁶ IAK: SN. XVI, 366, 14. VII 1477.

²⁷ Види нап. 12.

Радивоју, а он се из велике „самилости и љубави“ (*pietatem et amorem*), коју је осјећао према Радичу, понудио да оде код његове жене. Када је Радивој отишао, Радич је исте ноћи уз „Божију помоћ“ (*deo mediante*) побјегао из притвора. Он је толико хвалио Радивоја да је и у друштву оних који су га ухапсили могао да то отворено каже: додајући и говорећи судији Dabre de Bezantis како га је ковач Дабижив из Пераста непрестано молио да ником не говори да је поменути Радивој према њему у затвору добро већ лоше поступао, и да је мартолоос и човјек рђавог понашања, што нити би хтио нити могао да потврди.²⁸

Пошто је сазнао да су горе речени Радивој Радуловић из Цернице и његов слуга Обрад из Рудина задржани у затвору на инсистирање неколико Пераштана, који су их и стрпали у затвор, и док је пред њим био Дабижив ковач из Пераста, један од поменутих присутних, кнез је наредио канцелару Ivanu de Augustino, такође Пераштанину, да наложи реченом Дабиживу да у име своје и у име својих другова у парници докажу у року наредних осам дана (што ће рећи до 10. августа, пошто се тада навршавао мјесец дана од затварања) да су ови људи из Цернице мартолооси и криминалци, злих намјера и поступака, што и настоје да докажу, или ће, у противном, наступити оно што налаже и захтијева Божија правда.²⁹

Када су се окупили у горњој сали палате Стефан, зет Радмана Шилопа (у тужби уписан као Стјепко, зет Радмана Белоша), ковач Дабижив и многи други Пераштани, били су на његово инсистирање и без обзира што је истекао рок, упитани од стране господина кнеза да ли имају неки доказ за оно што су изнијели њихови другови да су притворени Церничани мартолооси или људи рђавог живота и намјера. Заједно су одговорили да ништа немају чиме би могли да „подупру ни докажу“ (*ad producendum nec ad probandum*) оно што су раније рекли и изнијели, додајући томе да је Радивој водио поменуту дјевојку у Церницу на њену молбу. Упитани како знају ово посљедње, рекли су да ју је њена мајка дала за откуп Радича, њеног оца, што су сазнали чак и онда када су је преузели из њихових руку.³⁰

Велможни и славни господин кнез и уважени капетан, сједећи „под ложом на марини“ (*sub logia marina*), у присуству судија и многих других, видио је и пажљиво испитао случај Радивоја Радуловића и његовог слуге Обрада, и имајући у виду да нису „криви ни за какву превару“ (*culpabilles nec in aliquo dolo*) и да „није правично нити

²⁸ IAK: NS. XVI, 366, 14. VII 1477.

²⁹ IAK: NS. XVI, 367, 2. VIII 1477.

³⁰ IAK: NS. XVI, 367, 11 VIII 1477.

пристојно да се нека особа из чиста мира малтретира“ (*non eset iustum neque condecens quod alia persona de bono ipsos lapidaret*), наредио је војницима да ослободе Радивоја и Обрада и да их у присуству горе речених (након 44 дана, од 10. јула до 23. августа) изведу из затвора.³¹

Ђуро TOŠIĆ

THE COURT CASE AGAINST THE TWO MARTOLOS IN 1477

Summary

Radivoj Raduković, from Cernica (near Gacko), and his servant, Obrad Dobranović, from Rudine, were arrested and brought before the Kotor court. They were accused of trying to take to Cernica one of the daughters of Radič Mladenović from the village of Strp, and hand her over to a sub-pasha Skender. On the other hand, a Jurašin Mladenović from Perast also complained about Radivoj, stating that he took part in his arrest and handing over to the aforementioned Skender. However, the investigation established, through the statements of witnesses and the accused, that Radič's daughter willingly accepted to go to the Cernica sub-pasha, so that he free her father from captivity, while Jurašin admitted that Radivoj did not take part in his arrest and handing over. Therefore, the court decided that the arrested Radivoj and Obrad be freed, after 44 days spent in the solitary confinement (between 10 July and 23 August 1477).

³¹ IAK: NS. XVI, 367, 23. VIII 1477.

Невен ИСАИЛОВИЋ
истраживач-стипендиста Министарства науке Републике Србије
Историјски институт
Београд

ОМИШ ПОД ВЛАШЋУ ХРВОЈА ВУКЧИЋА И БОРБА ЗА ЊЕГОВО НАСЛЕЂЕ

Град Омиш на ушћу реке Цетине био је, током највећег дела средњег века, познато гусарско упориште и место на коме су се дуго дотицале границе балканских држава. Због изузетно повољног природног положаја, у ували и на стрмим обронцима планине Мосор, ту се налазио утврђени град из кога су се лако могли угрожавати суседни Сплит и Клис, а градска лука штитила је пиратске бродове који су нападали лађе других градова и држава.¹ У Омишу се комунални живот није у значајнијој мери развио пре коначног доласка града под власт Венеције (1444), тако да се није радило о великом трговачком средишту са сложеним уређењем, већ о месту са првенствено војно-стратешком улогом.² У сачуваним историјским изворима овај град се, током читавог средњовековног раздобља, помиње најпре у контексту жалби и акција против локалних гусара и у вези са покушајима разних политичких актера да се домогну града у немирним временима. У вези са тим је и неуједначеност у броју доступних извора за поједина раздобља што важи и за Хрвојев период.

Велики војвода босански Хрвоје Вукчић Хрватинић³ био је водећи великаш у Далмацији током првих петнаест година XV века. Своју моћ је

¹ Љ. Караман, *Далмација кроз вјекове у историји и умјетности*, Сплит 1934, 82-83. Не постоји свеобухватна монографија о средњовековном Омишу, већ само низ мањих историјских радова. Најсвежији је краћи прилог М. Анчића у публикацији ur. Žarka Domljana, *Omiš i Poljica*, Omiš – Zagreb 2006.

² М. Šunjić, *Dalmacija u XV vijeku*, Sarajevo 1967, 66-69; А. Cvitanić, *Prilog proučavanju srednjovjekovnog uređenja Omiša (Fragmenti Omiškog statuta)* Izdanje Historijskog arhiva u Splitu 7 (1969) 129-141.

³ О Хрвоју Вукчићу писано је више мањих прилога, али је до сада једина монографија F. Šišić, *Vojvoda Hrvoje Vukčić Hrvatinić i njegovo doba (1350-1416)*, Zagreb 1902. (даље: Šišić, *Hrvoje*)

стекао и одржавао делом освајањима, а делом стварањем рођачких веза са феудалцима и лавирањем између угарских претендената на престо у току сукоба на Балкану у којима су учествовале још и Босна, Венеција и друге италијанске државе. Хрвоје никада није могао да наступа самостално јер је његова власт над појединим областима морала формално да се потврди правним чином неке круне, односно неког краља који је Далмацијом или владао или претендовао да влада. Међутим, он је дуго био *de facto* владар Далмације или барем свемоћни регент свог суверена, био то краљ Остоја, Твртко II, Ладислав Напуљски или Жигмунд Луксембуршки. Могао је увек да наступа као моћнији партнер или надмоћни противник у односима са другим великашима који су имали поседе у Далмацији – Иванишом II Нелипчићем⁴, Сандаљем Хранићем и Радивојевићима. Одржавао је и активне контакте са Млечанима, Дубровчанима и далматинским комунама које су признавале угарску круну (било у лику Жигмунда Луксембуршког или у лику Ладислава Напуљског) и које нису биле под његовом непосредном влашћу. У периоду свог највећег успона (1403-1413) контролисао је читаво далматинско залеђе од Зрмање до Неретве, држећи непосредно град Сплит са титулом херцега, затим град Омиш и острва Брач, Хвар, Корчулу и Вис.

Тврдња Мавра Орбина да је Хрвоје Вукчић добио Омиш женидбом са Јеленом Нелипчић, пре јула 1401. године⁵, не може се одбацити, али ни без сумње прихватити. Град је 1397. у рукама кастелана Ивана Чемера, недвосмислено човека краља Жигмунда и бана Николе Горјанског.⁶ Чемер

⁴ Иваниш II Нелипчић (навођен често и као Иван Нелипић) био је изузетно значајна личност у Далмацији почетком XV века из редова хрватског племства, али о њему још увек нема свеобухватног историјског рада.

⁵ F. Šišić, *Nekoliko isprava iz početka XV stoljeća*, Starine JAZU 39 (1938) 170-171 (даље: Šišić, *Nekoliko isprava*). Хрвојева жена која се помиње јула 1401. свакако је Јелена Нелипчић, али је тачан датум њиховог венчања непознат. Д. Ловреновић сматра да се оно одиграло 1400/1401, а М. Анчић тврди да је то било још око 1392/93. Уп. М. Анчић, *Просопографске цртице о Хрватинићима и Косачама. Прилог повијести западног Балкана с краја XIV и почетка XV столећа*, Историјски часопис 33 (1986) 53-54 и Д. Ловреновић, *Да ли је Јелена Нелипчић била мајка Балше Херцеговића?*, Историјски зборник 7 (1986) 195 (даље: Ловреновић, *Да ли је Јелена Нелипчић*); D. Lovrenović, *Jelena Nelipčić, splitska vojvotkinja i bosanska kraljica*, Radovi Zavoda za hrvatsku povijest u Zagrebu 20 (1987) 183-193 (даље: Lovrenović, *Jelena Nelipčić*); J. Мргић-Радојчић, *Доњи Крају. Крајина средњовековне Босне*, Београд 2002, 94. (даље: J. Мргић-Радојчић, *Доњи Крају*)

⁶ T. Smičiklas etc., *Codex diplomaticus Regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae XVIII*, Zagreb 1990, 171, 176-187, 209-210, 212-213, 230-231, 235-236, 251-266. Ради се о низу докумената из периода фебруар-август 1397. када су вршене промене граница између поседов градова Сплита, Клиса и Омиша. У сваком од ових докумената, помиње се Иван Чемер као кастелан Омиша.

се помиње као племић у Славонији 1399. и није више на дужности кастелана.⁷ Пошто је извесни омишки кастелан средином 1399. саветовао Дубровчане да упуте посланство Жигмунду пре него покушају да са краљем измире Босанце оптужене да су пријатељи Турака, може се закључити да је Омиш тада још увек у рукама присталица луксембуршке династије.⁸ Не наводи се под чијом су непосредном влашћу били Омишани који учествују у коалицији са Клишанима и Трогиранима у рату између сплитских фракција крајем 1400. године, али је у исто време Ладислав Напуљски поклонио Омиш и многа далматинска острва свом присталици Luce de Gallis de Peochya из Фиренце, иако ниједан од тих поседа тада још увек није контролисао.⁹

Везе Хрвоја и Иваниша II Нелипчића биле су интензивне и током 90-их година XIV века, а од 1398. они дејствују у тесној коалицији напредујући из залеђа према далматинској обали, и пресудно утичући на прилике у средњој Далмацији. Иван Лучић у својим *Memorie di Traù*¹⁰ каже да је Хрвоје дошао до Омиша спретно искористивши повољне околности у време сукоба Жигмунда и Задрана због Пага, односно у време када је краљ био заточен, што би значило у пролеће 1401. године.¹¹ Хрвоје је, изгледа, као значајнији великаш, узео за себе једино утврђење на мору које је освојио заједно са својим шураком Нелипчићем – Омиш. Сплићани, предвођени кнезом Маркулом већ су августа или септембра 1401, преотели Омиш и предали га угарској посади која се ту одржала више од годину дана. Хрвоје је тражио савезнике за поновно освајање града, али су га одбили и Дубровчани (у октобру) и Млечани (у децембру 1401. године).¹²

Након што је протерана посада верна Жигмунду, најкасније јануара 1403, Омиш је припао непосредно краљу Остоји, који га је чак нудио Млечанима као трговачки центар.¹³ Док су Млечани разматрали

⁷ Исто, 510-513.

⁸ С. Ћирковић, *Историја средњовековне босанске државе*, Београд 1964, 193-194. (даље: Ћирковић, *Историја Босне*)

⁹ G. Novak, *Povijest Splita I*, Split 1978², 212-215. (даље: Novak, *Povijest Splita*); В. Макушев, Итальянские архивы и хранящиеся въ нихъ матеріалы для славянской исторіи. Неаполь и Палермо, 49.

¹⁰ Пуни наслов овог дела је – G. Lucio, *Memorie istoriche di Tragurio ora detto Traù*, Venetia 1673. Превод Јакова Стипишића на хрватски: I. Lucić, *Povijesna svjedočanstva o Trogiru I-II*, Split 1979. (даље: Lucić, *Trogir*).

¹¹ Lucić, *Trogir II*, 825-826, 831.

¹² М. Пуцић, *Споменици српски I*, Београд 1858, 35-36 (даље: Пуцић, *Споменици I*); *Listine o odnošajih između južnoga Slavenstva i Mletačke republike* (dalje: *Listine*) IV, Zagreb 1874, 451; Lucić, *Trogir II*, 822-823, 825-826.

¹³ Пуцић, *Споменици I*, 44; *Listine V*, Zagreb 1875, 14, 20-22, 36-38.

понуду, имајући одређене резерве према њој, долази до Остојиног пада маја 1404. године. Тиме је Хрвоје поново стекао потпуну и самосталну контролу над градом, а легитимитет му и није морала потврдити босанска круна пошто је нешто раније постао главни заступник угарског претендента, краља Ладислава Напуљског, у Далмацији.¹⁴ Млечани су у јулу 1404. примили захтев великог војводе да се даље не мешају у питање Омиша, на шта су му они одговорили да желе само слободу трговине.¹⁵ Тада је створена Хрвојева област у средњој Далмацији која је обухватала Сплит, Омиш, Крајину између Цетине и Неретве и острва Брач, Хвар, Корчулу и Вис која Дубровчани нису успели да добију за себе и поред демонстрације силе према Омишу децембра 1403.¹⁶ Пољица и читаво залеђе признавали су његову врховну власт, а тиме, посредно, и власт Ладислава Напуљског. Том облашћу је, са изузетком Сплита, у периоду око 1405-1410 управљао Хрвојев син Балша.¹⁷

Уочи Жигмундовог напада на Босну Млечани марта 1408. упућују своје посланике у омишки крај да тамо пронађу војводе Хрвоја и Сандаља, па можемо претпоставити да је у околини Омиша тада одржан скуп босанских великаша.¹⁸ Читава 1408. прошла је у ишчекивању слома напуљско-босанске власти у Далмацији под притиском војне офанзиве краља Жигмунда. Краљ је, заиста, тешко поразио Босну, па су се Дубровчани понадали да ће добити управу над средњодалматинским острвима.¹⁹ Међутим, Нелипчић и Хрвоје су, крајем 1408. године, успели да промене страну и помире се са Жигмундом, након чега су им потврђени поседи.²⁰

¹⁴ Šišić, *Hrvoje*, 165-167; V. Klaić, *Povijest Hrvata od najstarijih vremena do svršetka XIX stoljeća II*, Zagreb 1980, 361-362, 374 (даље: Klaić, *Povijest Hrvata*); *Poviest hrvatskih zemalja Bosne i Hercegovine od najstarijih vremena do godine 1463*, Sarajevo 1942, 390 (даље: *Napretkova Poviest BiH*); Ћирковић, *Историја Босне*, 194-197; Novak, *Povijest Splita I*, 217-219. Ладислав Напуљски је 3. октобра 1403. даровао Брач, Хвар, Корчулу и Вис племићима Гвидону и Алојзију de Metafaris, али је ускоро Хрвоје постао господар тих острва. Видети: Šišić, *Nekoliko isprava*, 220; D. Vrsalović, *Povijest otoka Brača*, Supetar 1968, 85. (dalje: Vrsalović, *Povijest Brača*)

¹⁵ *Listine V*, 45-47.

¹⁶ J. Радонић, *Дубровачка акта и повеље I/I*, Београд 1934, 213-215. (даље: Радонић, *Акта I/I*)

¹⁷ Državni arhiv u Dubrovniku (=DAD), Miscellanea III, kutija III, f. 5, 24. I 1407. Видети и: J. Мрغيћ-Радојчић, *Доњи Краји*, 109, нап. 141. Напомена – Сва коришћена документа из Дубровачког архива добили смо љубазношћу проф. Симе Ћирковића који нам је уступио своје исписе на чему смо му дубоко захвални.

¹⁸ *Listine V*, 111-114.

¹⁹ Gelchich – L. Thalloczy, *Diplomatarium relationum Reipublicae Ragusanae cum regno Hungariae*, Budapest 1887, 177-178 (даље: *Dipl. Rag.*); В. Ћоровић, *Хисторија Босне. Прва књига*, Београд 1940, 399 (даље: Ћоровић, *Хисторија Босне*); Ћирковић, *Историја Босне*, 210.

²⁰ I. Lucius, *De regno Dalmatiae et Croatiae libri sex*, Vindobonae 1758, 253 (даље: Lucius, *De regno*); Šišić, *Hrvoje*, 204-205.

Хрвојев утицај у Далмацији је, после тога, у извесној мери ослабио, пошто он није имао одрешене руке као у време док је био регент Ладислава Напуљског и док је на босанском престолу седео Твртко II, али је његова непосредна област остала неокрњена. Стога ни повеља краља Остоје спорне аутентичности којом децембра 1408. браћи Радивојевићима дарује, између осталог, и Омиш са Крајином, није имала практичног значаја јер је Хрвоје чврсто држао град и чак је прелазио у контра-офанзиву.²¹

Жигмунд Луксембуршки је, пре априла 1410, потврдио Хрвоју и његовим наследницима право да држе Сплит, Омиш, Неретву, Крајину и острва Брач, Хвар и Корчулу.²² Од тог времена се у актима далматинских комуна више не помиње његов син Балша, већ непосредно Хрвоје или, као његови викари, Михаило Кабужић (протовестијар и кнез Омиша) и Цвитко Толихнић (кнез Сплита). Када су се крајем 1411. краљ Остоја и Сандаљ Хранић споразумели са Жигмундом, Хрвојев положај водећег угарског присталице у Босни био је угрожен. Већ крајем 1412. чинило се да ће доћи до сукоба босанске властеле, и то уз учешће краља Жигмунда на страни Хрвојевих противника.²³

Није сасвим разјашњена позадина Хрвојевог напада на земље Сандаља Хранића у време док је Хранић ратовао са Турцима, као ни мотиви актера велике акције против Хрвоја која је уследила. Његову власт 4. јуна 1413. године одбацује Сплит, а са њиме се разилази и краљ Жигмунд који га отворено проглашава одметником²⁴ и наређује угарским и босанским великашима да га нападно. Вукчићева област убрзано се крунила – острва је краљ дао на управу Дубровчанима 17. јуна 1413,²⁵ Сплит се вратио под директну надлежност круне, а поседи у Славонији и далматинском залеђу додељени су мађарским, односно хрватским великашима.²⁶

²¹ О спornoј повељи којом Остоја даје Омиш Радивојевићима 1408. године видети: E. Fer-mendžin, *Acta Bosnae potissimum ecclesiastica cum insertis editorum documentorum regestis ab anno 925 usque ad annum 1752*, Zagreb 1892, 87-89; Lucić, *Trogir II*, 851-852; M. Динић, *Вести Еберхарда Виндекеа о Босни*, Југословенски историјски часопис 1 (1935) 352-367; P. Anđelić, *Srednjovjekovna župa Večenike – Večerić i postanak Mostara u: Studije o teritorij-alnopolitičkoj organizaciji srednjovjekovne Bosne*, Sarajevo 1982, 123-129.

²² *Listine VI*, Zagreb 1878, 78-82.

²³ Ћоровић, *Хисторија Босне*, 406-409.

²⁴ Lucius, *De regno*, 258-259; G. Fejer, *Codex Diplomaticus Hungariae Ecclesiasticus ac Civilis XV (1410-1417)*, Budae 1842, 404-411.

²⁵ *Listine VII*, Zagreb 1882, 123-125. Жигмунд такву одлуку потврђује и 25-26. јуна 1414.

²⁶ V. Klaić, *Poviest Bosne do propasti kraljevstva*, Zagreb 1882, 245-249 (даље: Klaić, *Poviest Bosne*); Ћоровић, *Хисторија Босне*, 410-412; Napretkova *Poviest BiH*, 437-441; Ћирковић,

Када су Дубровчани преузели власт на острвима дошло је до разарања управне целине коју су до тада, поред острва, чинили Омиш и Крајина које је Хрвоје успео да задржи. Још у априлу 1413, Дубровник се жали на пиратерију, а још неколико аката упућује на закључак да су Дубровчани страховали од напада са Хрвојевих територија.²⁷ Упркос томе, прихватили су Жигмундову доделу острва актима од 3. јула 1413. године.²⁸ Краљ им је, након њихових жалби на мешање хрватског бана, изнова потврдио право да управљају Брачком, Хваром и Корчулом у његово име.²⁹ Сплит, који је збацио Хрвојеву власт, такође је хтео да дође у посед острва, али је остао празних руку.³⁰

Хрвоје се, очито изненађен ширином поменутих акција, обраћао Жигмунду, његовој супрузи и Венецији. Тек онда се, одбијен од свих, отворено обратио Турцима, иако су оптужбе да је сарађивао са Османлијама искоришћене као повод за напад на његове земље неколико месеци раније. Не знамо тачно колико је област некадашњег сплитског херцега и господара Доњих Краја била умањена нападима хрватског бана Петра Албена и босанског војводе Сандаља Хранића³¹ до тренутка када су јој у помоћ притекли Турци, први пут маја 1414. године.³² Извесно је, међутим, да је Хрвоју у далматинском приморју остао још само град Омиш. У децембру 1414. Сплићани се жале Венецији како је капетан једног млетачког брода најпре носио оружје и намирнице за Омиш, а затим убеђивао Сплићане да се немају разлога штитити од својих суседа Омишана, али да су их ови свеједно напали и нанели им знатну штету, отевши 4 брода и 10 људи.³³ Вероватно је да је Хрвоје већ почео да тражи помоћ из млетачких упоришта у Далмацији како би повратио Сплит. Турски напади на Босну и Хрватску маја/јуна 1414. и фебруара/марта 1415. године изазвали су низ

Историја Босне, 240-242; Šišić, *Hrvoje*, 224-233; Novak, *Povijest Splita I*, 234-244; D. Lovrenović, *Balkanske zemlje prema mletačko-ugarskim ratovima početkom XV stoljeća* (magistarski rad u rukopisu), Beograd 1985, 80-87 (даље: Lovrenović, *Balkanske zemlje*); J. Мргрић-Радојчић, *Доњи Крају*, 92-93.

²⁷ DAD, Reformationes, XXXIV, f. 194', 10. VI 1413.

²⁸ DAD, Reformationes, XXXIV, f. 197, 198, 198', 199, 200, 3. VII 1413.

²⁹ DAD, Reformationes, XXXIV, f. 212', 8. I 1414; Listine VII, 153-154, 158-159.

³⁰ Novak, *Povijest Splita I*, 240; F. Bulić, *Note cronologiche e documenti raccolti da Giovanni Lucio Traguriense*, *Bulletino di Archeologia e Storia Dalmata* 4 (1881) 173. (даље: Bulić, *Note*). Сплићани су тражили и потврду граница према Омишу.

³¹ Klaić, *Povijest Hrvata III*, Zagreb 1980, 79-87.

³² Најдетаљнија расправа о турским упадима и ситуацији у Босни 1414/1415. године је – С. Ђирковић, *Две године босанске историје (1414 и 1415)*, *Историјски гласник* 3-4 (1953) 29-42.

³³ Listine VII, 193-194.

промена у односима босанских великаша и Босна је, након тога, престала да помаже краља Жигмунда. Хрвоје је уз помоћ Турака отклонио опасност од Угара који су доживели тежак пораз у Лашви почетком јула 1415. године.³⁴

Под утицајем кризе се, после дуже паузе, поново бележи пораст омишког гусарења, које је Хрвоје вероватно допустио, будући да су мете биле непријатељске територије – Жигмунду верни Сплит и острва под управом Дубровника. Осим поменутог сплитског извештаја од 18. децембра 1414. године, постоји и наредба дубровачких власти од 1. фебруара 1415. да се пошаље наоружана лађа ради демонстрације силе против Омишана и Крајињана који су плачкали Брач и остала места под дубровачком управом и да се од преступника затражи повраћај отетог и уздржавање од даљих напада.³⁵ У фебруару и марту 1415. у току је била широка акција Жигмундових поданика да се преотме војводином последње упориште на далматинској обали – Омиш са Крајином.³⁶ Активности Дубровчана су неспорне, али су притисци можда долазили и од хрватског бана и од феудалаца окупљених око Франкопана којима је поверен највећи део далматинског залеђа. У то време се одвијају и војне акције Иваниша Нелипчића, Хрвојевог шурака, који се 1411. ородио са Франкопанима и коме је краљ Жигмунд новембра 1412. године потврдио поседе, укључујући у њих и Омиш са тврђавом Висући које тада несумњиво држи Хрвоје.³⁷ Нелипчић је у залеђу Шибеника и Задра ратовао са Млечанима, али није забележена ниједна његова активност уперена против Вукчића.

Млетачка влада пише поморском капетану 26. марта 1415. да по доласку у Шибеник заједно са градским кнезом испита ситуацију у којој се налази Омиш и да тамошњем кастелану понуди помоћ како град не би пао у руке непријатеља (мисли се свакако на поданике угарског краља, вероватно Дубровчане).³⁸ Капетан је био дужан да издејствује предају града Млечанима у случају да кастелан устврди да га не може одбранити. Дубровчани су се 25. марта правдали Хрвоју да не спремају никакву

³⁴ Ed. N. Nodilo, *Chronica Ragusina Junii Restii (ab origine urbis usque ad annum 1451) item Joannis Gundulae (1451-1484)*, Zagreb 1893, 213-214; Šišić, *Hrvoje*, 234-235; Ћирковић, *Историја Босне*, 242-243. Новија истраживања о борби Турака и Мађара на простору Босне су: С. Ћирковић, *О једном посредовању деспота Стефана између Угарске и Турске*, Истраживања 16, Нови Сад 2005, 229-240 и D. Lovrenović, *Bitka u Lašvi 1415. godine*, u: Raukarov zbornik. Zbornik u čast Tomislava Raukara, Zagreb 2005, 275-295.

³⁵ *Dipl. Rag.*, 738.

³⁶ F. Rački, *Notae Joannis Lucii*, *Starine JAZU* 13 (1881) 265. (даље: Rački, *Notae*)

³⁷ V. Klaić, *Krčki knezovi Frankopani. Knjiga prva. Od najstarijih vremena do gubitka otoka Krka od god. 1118. do god. 1480.*, Zagreb 1901, 200-204. (даље: Klaić, *Frankopani*)

³⁸ *Listine VII*, 196-200.

војску за напад на његов Омиш и да је криво обавештен.³⁹ Он је, међутим, та обавештења узимао за озбиљно. По свему судећи на његов позив, Турци су поново провалили у Босну и већ 26. марта Дубровчани дају наредбу Брачанима, Хваранима и Корчуланима да се наоружају у случају да дође до напада на њихова острва, будући да су се Турци појавили око Шибеника и Омиша и у Крајини.⁴⁰ Турска провала у потпуности је пресекла све активности против Вукчића. Чак су се и Франкопани обраћали Млечанима да посредују код Хрвоја да се зауставе турски напади, што говори о томе да су он и Турци најтешње повезивани у очима савременика.⁴¹

Још пре коначног обрачуна са Жигмундовим племством у западној Босни, Хрвоје је настојао да уз помоћ Млечана поврати Сплит. Упоредо са сопственим војним припремама, на располагању је имао и омишке гусаре на које, међутим, није могао да рачуна када је већи поморски поход стављен на дневни ред. Почетком маја 1415. године Хрвојев посланик је од Млечана затражио помоћ у шалитри, конопцима и другој опреми, али и лађе којима би његов господар пошао у рат против Сплићана.⁴² У замену за те услуге понуђен је сам град Омиш, што сведочи о значају Сплита.⁴³ Хрвоје је молио Венецију да посредује за њега код напуљске краљице Ђоване II, сестре и наследнице Ладислава Напуљског, и да буде укључен у евентуални мировни споразум са краљем Жигмундом. Они су му, у одговору од 10. маја, одобрили само помоћ у опреми, али не и у лађама и одбили су да приме Омиш, који тада нису сматрали корисним за себе уколико остане у пријатељским, Хрвојевим рукама.⁴⁴ Током јуна и јула, могу се пратити активности Сплита и Трогира који се удружују против све интензивнијих напада Омишана и наоружавају своје лађе против њих.⁴⁵ Да ли је до окршаја дошло и да ли је акција имала ефекта, није познато.

Дубровчани 19. октобра дају овлашћење кнезу и Малом већу да пишу Хрвоју, али и краљу Жигмунду, поводом петиције хварског посланика да се ослободи *ser Johannes Fumatus* кога су заробили Омишани.⁴⁶ Деветог

³⁹ Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма* (даље: *ССПП*) I/1, Београд – Сремски Карловци 1929, 474.

⁴⁰ Радонић, *Акта I/1*, 245.

⁴¹ *Listine VII*, 212-213.

⁴² *Исмо*, 200-201.

⁴³ D. Lovrenović, *Hrvoje Vukčić Hrvatinić i Splitska komuna 1403-1413*, Prilozi Instituta za istoriju u Sarajevu (=Prilozi) 23 (1987) 37-45; Novak, *Povijest Splita I*, 231-244.

⁴⁴ *Listine VII*, 200-201. Између Млечана и Угарског краљевства владало је, још од априла 1413. године, несигурно примирје, што објашњава уздржаност Венеције према Хрвоју.

⁴⁵ Lucić, *Trogir II*, 885-886; Pavao Andreis, *Povijest grada Trogira I*, Split 1977, 147; Rački, *Notae*, 265; Lucius, *De Regno*, 260.

⁴⁶ DAD, Acta Consilii Rogatorum (dalje: Cons. Rog.), I, f. 27, 19. X 1415.

новембра 1415. дубровачка већа разматрају да ли да се умешају и да ли да пошаљу једног свог племића у Омиш како би издејствовао да се дубровачке територије заштите од пирата и испитао став кастелана.⁴⁷ По свему судећи, ни месецима након упућене молбе, Хрвоје није добио тражену помоћ из Венеције и јужне Италије којом би повратио далматинске поседе. Његова област није у целости обновљена не зато што му се положај погоршао, већ зато што је ратовао и на другим фронтовима и зато што му је понестајало средстава и времена. Последње Хрвојеве активности одвијале су се на територији западне Босне коју је бранио од угарских продора, будући да је после турске најезде био у миру са краљем Остојом и Сандаљем Хранићем.⁴⁸ Сигурно је да се о његовој болести знало већ крајем 1415. или почетком 1416. године, будући да је, што се наслеђује из поменутих активности Дубровчана, борба за његову далматинску оставштину, односно за Омиш, започела још пре него што је крајем марта или почетком априла 1416. умро у Доњим Крајима, вероватно у граду Котору.

Током кризе 1413/1416. омишко гусарење је обновљено и било је озбиљан проблем за сва пловила у приобаљу и на пучини средње Далмације. Нестабилне прилике погодиле су смањењу контроле над Омишанима склоним гусарењу, али се, свакако, делом радило и о свесном допуштању кастелана града да се пиратерија спроводи против бродова непријатељских комуна и држава. У прилог тезе да је пиратерија била бар делимично контролисана сведочи и чињеница да, у периоду Хрвојевог настојања да их придобије за савезнике, Млечани нису били изложени нападу. Након затишја до кога је у Омишу, на политичком плану, дошло средином 1416, даље дубровачке оптужбе против гусара морају се схватити и као извесно претеривање пошто су у то време пропали последњи покушаји Дубровчана да се одрже као важни чиниоци у средњој Далмацији, будући да је краљ Жигмунд нашао друге заштитнике својих интереса у тим областима.⁴⁹

У вези са питањем наслеђа Омиша до превирања је дошло већ крајем 1415. и почетком 1416. године. Наиме, 25. јануара 1416. Венеција, страхујући да ће град пасти у руке непријатеља, наређује кнезу Шибеника да се потруди да град пређе у млетачке руке и поручује му да сме обећати кастелану до 3000 дуката ако преда утврђење.⁵⁰ Како наводи Ф. Шишић,

⁴⁷ *Dipl. Rag.*, 740-741.

⁴⁸ Ћоровић, *Историја Босне*, 413-416; Ћирковић, *Историја Босне*, 242-243.

⁴⁹ О последњој години дубровачке власти над острвима Брачком, Хваром и Корчулом (април 1416-март 1417) видети серију докумената објављених у: Радонић, *Акта I/1*, 250-273.

⁵⁰ *Listine VII*, 214.

настала је права јагма за власт над Омишом.⁵¹ Све заинтересоване стране – Хрвојеви наследници, Венеција, Нелипчић, Дубровчани, Сплићани, краљ Остоја – имале су или оправдане разлоге за контранапад на гусаре или претензије на поседовање града. Дубровчани, Сплићани и Трогирани били су изложени интензивним плачкашким нападима Омишана, а Република св. Влаха је, уз то, дуго гајила амбиције према средњодалматинским острвима. Венеција је од 1409. године сматрала да је легитимни поседник читаве Далмације, а обзири према Хрвоју окончани су његовом смрћу. Омиш је за краља Жигмунда представљао посед угарске круне⁵², а своја права је истицао и босански краљ Остоја као примарни Вукчићев суверен и некадашњи непосредни господар Омиша (1403-1404).⁵³

Најкасније до краја марта 1416. године, јасно је да Омиш контролише Хрвојева удовица, Јелена Нелипчић.⁵⁴ Зашто баш она, а не његов син Балша (ако је још био жив), Балшине ћерке⁵⁵ или Хрвојев синовац Јурај Војсалић?⁵⁶ Преко овог питања се олако прелазило у досадашњим историјским радовима. Очито је Орбинова реченица да је Вукчић добио град Омиш преко жене Јелице (Јелене)⁵⁷, уз још неколико непотпуних обавештења из докумената који говоре о Хрвојевом венчању са Јеленом, била довољна да настане тумачење по коме је Омиш баштина Нелипчића коју је Хрвоје добио као мираз, и то по угарском праву јер мираз није

⁵¹ Šišić, *Hrvoje*, 235-236; Klaić, *Povijest Hrvata III*, 104.

⁵² В. Клаић је у својем делу о Франкопанима (Klaić, *Frankopani*, 204) цитирао регест повеље краља Жигмунда кнезу Иванишу Нелипчићу од 28.11.1412. која садржи списак области које му краљ потврђује (укључив и Омиш са Висућим) и које кнез после смрти може пренети на своју ћерку Катарину, тада вереницу, а касније супругу Ивана VI Франкопана. Уп. R. Lopašić, *Spomenici tržaćkih Frankopana. Popis poviestnih dokumenata porodice Frankopanske nalazećih se u gradu Porpettu kod Vidma u Italiji*, *Starine JAZU* 25 (1892), 322 (даље: Lopašić, *Porpetska regesta*); F. Šišić, *Iz arkiva u Željeznom*, *Vjesnik Kraljevskog hrvatsko-slavonsko-dalmatinskoga zemaljskog arkiva* 7 (1905) 170 (даље: Šišić, *Iz arkiva u Željeznom*) и L. Thalloczy – S. Barabas, *Codex diplomaticus comitum de Frangepanibus I (1133-1453)*, *Monumenta Hungariae Historica, Diplomataria XXXV*, Budapest 1910, 161-169, 189-191.

⁵³ Пуцић, *Споменици I*, 44; M. Šunjić, *Bosna i Venecija (odnosi u XIV. i XV. st.)*, Sarajevo 1996, 96-99, 164, 167. (даље: Šunjić, *Bosna i Venecija*)

⁵⁴ DAD, Cons. Rog., I, f. 41, l. IV 1416.

⁵⁵ О наследницима Балше Херцеговића видети: Ловреновић, *Да ли је Јелена Нелипчић*, 197-198; P. Čošković, *Veliki knez bosanski Tvrtko Borovinić*, *Croatia Christiana Periodica* 37 (1996) 57-81.

⁵⁶ *ССП I/1*, 510-511; *ССП I/2*, Београд – Сремски Карловци 1934, 4-5; J. Мргич-Радочић, *Доњи Краји*, 108-121.

⁵⁷ ... *hebbela terra d'Olmisa permezo della sua moglie Ielizza*. M. Orbini, *Il Regno degli Slavi hoggi corrottamente detti Schiavoni*, Pesaro 1601, 364. Такође у преводу: М. Орбин, *Краљевство Словена*, Београд 1968, 158.

забележен у босанском праву.⁵⁸ Из тих разлога, град би, после Хрвојеове смрти, припао Јелени, а не Балши коме она није могла бити мајка.⁵⁹ Овакво тумачење, иако није сасвим неосновано, није једино могуће.

Не постоји ниједан сачувани акт, пре 1412. године, којим је неки владар даровао или потврдио Нелипчићима Омиш. Талоцијеве тврдње да је Хрвоје браком са Јеленом добио више кастела ничим нису поткрепљене, а називи кастела нису дати.⁶⁰ Град је до средине XIV века припадао Шубићима Брибирским, а од септембра 1355. краљу Угарске који је преко банова и подбанова (бановаца) директно постављао кастелане.⁶¹ Након краткотрајне босанске власти над градом 1387-1394⁶², током које су га једно време, а можда и све време, држали чланови породице Хорват, наставила се пракса из периода 1355-1387, све док Хрвоје није узео Омиш. Лучић је као извор детаљнији и поузданији од Орбина и његово тумачење, иако недовољно прецизно, упућује на то да је Хрвоје Омиш стекао освајањем, а не миразом. Нелипчић је био у коалицији са Хрвојем, помажући му крајем 1401. да поврати омишку тврђаву коју су Сплићани предали Жигмундовим присталицама, све док се 1408. године и сам није трајно вратио у верност луксембуршкој династији.⁶³ Краљ Жигмунд му је повељом из 1412.⁶⁴ дозволио да своје поседе после смрти остави ћерки Катарини и

⁵⁸ Lovrenović, *Jelena Nelipčić*, 184. Више о миразу у Хрватској и Босни видети: А. Dabino-
vić, *Hrvatska državna i pravna povijest*, Zagreb 1940, 362-366; S. Ćirković, *Bosanska crkva u
bosanskoj državi*, u: *Prilozi za istoriju Bosne i Hercegovine I. Društvo i privreda srednjovjekovne
bosanske države*, Sarajevo 1987, 241-242.

⁵⁹ Ловреновић, *Да ли је Јелена Нелипчић*, 195-198.

⁶⁰ L. Thalloczy, *Povijest banovine, grada i varoši Jajca (1450-1527)*, Zagreb 1916, 34. Талоци
се у критичком апарату позива на Дипломатар Франкопана I, стр. 116. Ради се очито о
погрешном цитирању, јер се Нелипчићи помињу на стр. 161, и то у контексту односа
Иваниша Нелипчића и Франкопана 1411. године, а не у контексту Јелене Нелипчић. Омиш
ту уопште није поменут. Грешка у фусноти постоји и у мађарском издању *Povijesti Jajca*
– L. Thalloczy, *Jajca (bansag, var es varos) története 1450-1527*, Budapest 1915, 48.

⁶¹ Klaić, *Povijest Hrvata II*, 139-150.

⁶² Најпотпунији историографски приказ босанске власти над Далмацијом је магистарски
рад М. Анчића у рукопису: М. Ančić, *Bosanska vlast u Hrvatskoj i Dalmaciji 1387-1394*,
Beograd 1985.

⁶³ Šišić, *Iz arhiva u Željeznom*, 167-169; Lopašić, *Porpetska regesta*, 321; Klaić, *Povijest Hrvata
II*, 389.

⁶⁴ Видети нап. 52 и R. Lopašić, *Hrvatski urbari I*, Zagreb 1894, 4-5. У то време, 1412, почео
је дуготрајни сукоб Венеције и Нелипчића. Кнез Иваниш је постао штит угарских
интереса у Далмацији и краљ му се морао одужити за такву верност. Могуће је да се
крајем 1412. у круговима око краља Жигмунда већ спремала акција против Хрвоја и да је
Нелипчићу, као верном краљевом присталици чији поседи готово потпуно окружују
Омиш, дат и овај град. О томе да је он породична баштина Нелипчића, нема ни речи. С
друге стране, нема превише простора за сумњу да се ради о 1412, а не о некој другој години,

њеном веренику Ивану VI (Анжу) Франкопану кога је посинио.⁶⁵ Али док се у уговорима између Франкопана и Нелипчића из 1411. као Иванишови поседи јасно набрајају: цетинска и рамска кнежина, Петрово Поље, као и тврђаве Клис, Чачвина, Прозор, Кључ, Звониград, Травник, Сињ и Камичац, нигде нема ни помена Омиша и Висућег. Они се помињу искључиво у Жигмундовој повељи кнезу Иванишу из новембра 1412. године, из чега следи да Нелипчићи никада пре тога нису били господари или баштинници Омиша.⁶⁶

Да ли је Јелена Нелипчић, Хрвојева жена, узела Омиш из руку супругових кастелана пре него што је он умро? На ово питање се не може дати прецизан одговор. Ако узмемо за тачан тренутно у историографији прихваћен, оквирни, датум војводине смрти⁶⁷, можемо бити сигурни да није могло проћи више од неколико дана до њеног преузимања контроле над градом. Хрвојева смрт се, по свему судећи, очекивала већ почетком 1416. године, имајући у виду да није било отпора Јеленином преузимању Омиша. Изгледа да је она успела да се наметне као важна и утицајна личност, односно да је сопственом иницијативом успела да постави своје људе на чело омишке посаде. О њеној самосталној делатности у политици постоје бројна сведочанства.⁶⁸ У историографији је било тумачења да је можда постојао и договор између Јелене и других Хрвојевих наследника о сукцесији, и да је подразумевао да њој припадне Омиш као враћен мираз⁶⁹,

пошто су три различита преписа повеље навела 1412. годину. Међутим, треба оставити и минималну могућност погрешног датовања, јер су нпр. Шишићеви регести од редакције часописа *Vjesnik Zemaljskog arkiva* (видети: Šišić, *Iz arkiva u Željeznom*, 177) оцењени као лоше састављени и датовани.

⁶⁵ Klaić, *Frankopani*, 200-201, 206; Bulić, *Note*, 87.

⁶⁶ Иваниш II Нелипчић се у интитулацијама у свим документима пре 1416. наводи као кнез Цетине и Клиса, понекад и Раме, али никада Омиша. У низу докумената које је Нелипчић размењивао са Франкопанима, он се као господар Омиша помиње тек од 1422. године.

⁶⁷ Хрвоје Вукчић је према расположивим подацима из извора умро крајем марта или почетком априла 1416. године. Никола Јорга устврдио је да један дубровачки документ који Пуцић датије у 1416, треба да се датије у 1415, што би значило да је Хрвоје умро раније него што се мисли, дакле можда чак и знатно пре 21. марта 1416. Дубровачки документ од 1. IV 1416. (видети нап. 54) могао би значити да је Хрвоје већ био мртав пре 1. априла јер се у њему војвоткиња Јелена наводи као жена „olim Chervoye“. Видети: Пуцић, *Споменици I*, XV; N. Jorga, *Notes et Extraits pour servir a l'histoire des croisades au XV siecle II*, Paris 1899, 152.

⁶⁸ О значајној улози војвоткиње Јелене у историји Далмације и Босне почетком XV века детаљно је писао је Дубравко Ловреновић. Видети: Lovrenović, *Jelena Nelipčić*, 183-193.

⁶⁹ *Napretkova Povest BiH*, 449; Klaić, *Povijest Hrvata III*, 93; Ловреновић, *Да ли је Јелена Нелипчић*, 197-198; Ј. Мргић-Радојчић, *Доњи Краји*, 108. Хрвоје је, да би јој се одужио за

али је могуће да се заправо радило о њеном једностраном чину. Да ли је она од почетка намеравала да град преда брату или је размишљала да га однесе у мираз будућем мужу, краљу Остоји? Догађаји су се одвијали исувише брзо да би се могло расправљати о мотивима. Јелена није сама боравила у Омишу, већ њен кастелан који је заменио Хрвојеве кастелане који су са породицама и посадом отишли у Босну, након што је једног од њих тамо већ био задржао Дубровчанин Микације, кастелан града Бистрице.⁷⁰

Овде се треба запитати ко је Микације и која је овлашћења имао. Ради се, заправо, о Михаилу Кабужићу (*Micotio de Caboga*), Хрвојевом човеку од поверења и протовестијару који је у његовој служби, а касније у служби краљева Остоје и Стефана Остојића провео много година. Ова контроверзна личност, обављала је за Хрвоја многе дужности, а сматра се одговорном и за довођење Турака у Босну и Хрватску 1414/1415. године. Занимљиво је да је он имао крупна задужења у средњој Далмацији, као Хрвојев викар за управну целину коју су чинили Омиш, Крајина и острва. У серији сплитских ректора, сазнајемо да је 13. августа 1411. у својству викара сплитског херцега и кнеза Омиша, заједно са сплитским кнезом Цвитком Толихнићем водио суђење у спору неких Брачана и Хварана.⁷¹ Постао је, заједно са Толихнићем, сплитски племић 1412. године.⁷² Можда је и 1416. био на положају кнеза Омиша надлежног за Хрвојеве далматинске послове, са седиштем у Бистрици. То што се наводи као кастелан не значи да је деградиран у звању. У чије је име наступао и шта је пренео кастелану Билославу није познато, али је одмах затим дошло до замене Хрвојевих кастелана Јелениним. Да ли су кастелани опозвани или су својевољно напустили Омиш у време када је умро Хрвоје? Билослав је можда у Бистрици сазнао за војводину смрт, па је договорена смена посаде након што је Јелена на непознат начин издејствовала преузимање града.⁷³ Друга могућност је да је она у својству Хрвојеве супруге, без

новчану позајмицу, завештао Јелени своје поседе у Сланском приморју, кућу у Дубровнику и жупу Врбању са градом Котором априла 1412, али нигде не постоји запис да је исто учинио са Омишом. Видети: *ССП I/1*, 549-551. Повеља којом јој оставља Омиш или никада није ни постојала, или није сачувана, као ни било какав други акт о подели Хрвојевихседа.

⁷⁰ Град Бистрица (Хливно), данас Ливно, у руке Хрвоја Вукчића доспева на прелазу из XIV у XV век. Више о Бистричком граду видети: Ј. Мргић-Радојчић, *Доњи Краји*, према регистру.

⁷¹ F. Bulić, *Serie dei Reggitori di Spalato*, *Bulletino di Archeologia e Storia Dalmata* 13 (1890) 47-48.

⁷² *Исто*, 48; Ј. Мргић-Радојчић, *Доњи Краји*, 97-98.

⁷³ Šunjić, *Bosna i Venecija*, 128-129. М. Шуњић је сматрао да је Микације задржао кастелана Билосава у Хливноу као представник војвоткиње Јелене и да су Билослав и Остоја тада опозвани.

икаквог договора, једноставно послала своје људе да преузму тврђаву када је сазнала за одлазак кастелана Остоје и Билослава. Извори нам не пружају јасан одговор ни јасну хронологију збивања.

Морамо се начас дотаћи и претпоставке да је Михаило деловао у њено име и у њену корист. Такав закључак би се могао наметнути, ако бисмо усвојили хипотезу да се радило о договореној смени, а не о упаду Јеленине посаде у Омиш. Међутим, ако су у том тренутку Кабужић и Јелена и били у добрим односима, то ће се драстично изменити кроз неколико година. Из дубровачких судских записника са суђења Михаилу оптуженом да је наносио штету свом родном граду (1419) сазнајемо да је дубровачко посланство код краља Стефана Остојића било 1418. изложено жестоким протестима Кабужића који је замерао Дубровчанима што су Хрвојеве поседе 1416. предали Јелени Нелипчић, а не краљу Босне као његовом легитимном наследнику.⁷⁴ Војвода Павле Радивојевић истакао је да је Михаило имао огроман утицај на краља и да га је убеђивао да нападне Дубровник.⁷⁵ Не може се, дакле, искључити ни могућност да је Јелена од почетка деловала самостално или у садејству са братом како би Омиш остао у Угарској.⁷⁶ Уз то, Хрвојеви кастелани су већ били показали спремност да предају град Млечанима, што никако није могло ићи у корист Нелипчићима.

Којим је правом Јелена држала град и којим га је правом предала брату? Чини се да је она до Омиша дошла искористивши повољан тренутак, а да је оправдање за преузимање власти над градом налазила у чињеници да је била Хрвојева жена и представница хрватског племства. Ако бисмо се водили Орбиновом тврдњом, која се не сме *a priori* одбацити, она је Омиш узела назад, као своју породичну баштину, као део Угарског краљевства под чијом је круном била и породица Нелипчића чији су се бројни и компактни поседи налазили у непосредном суседству Омиша. Ако је то био случај, она је слободно располагала градом и могла је одлучити да га не донесе у мираз будућем мужу, босанском краљу Остоји, већ да га преда свом брату Иванишу Нелипчићу.⁷⁷ Па опет, могуће

⁷⁴ О бројним Јелениним проблемима у вези са наследством Хрвојевих поседа видети: ССПП I/1, 551-552; Lovrenović, *Jelena Nelipčić*, 188-192 и Ј. Мргић-Радочић, *Доњи Крају*, 115.

⁷⁵ DAD, Lamenti politici, II, f. 326-327', 14. и 21. IV 1419. Видети и: В. Крекић, *Cirkulacija informacija između Dubrovnika i Bosne u prvoj polovini XV vijeka*, *Godišnjak društva istoričara BiH* 39 (1988) 55; М. Анчић, *Politička struktura kasnosrednjovjekovne Bosne u: Na rubu Zapada. Tri stoljeća srednjovjekovne Bosne*, Zagreb 2001, 77, nap. 189.

⁷⁶ Klaić, *Povijest Hrvata III*, 93.

⁷⁷ Ћоровић, *Хисторија Босне*, 419; Šunjić, *Bosna i Venecija*, 144; Д. Ловреновић, *Цетински кнез Иваниш Нелипчић у политичким превирањима у Далмацији крајем XIV и током првих деценија XV стољећа*, Прилози 22 (1986) 215. (даље: Ловреновић, *Иваниш Нелипчић*)

је и да је постојала Хрвојева повеља којом је супрузи завештао Омиш, али таква исправа није сачувана, нити се помиње у другим савременим или познијим исправама. Прави господар града у рано пролеће 1416. године била је, *de facto*, Јелена, мада о основама њене власти, и да ли су оне биле и *de iure* не можемо дати коначан закључак јер доминирају аргументи *e silentio*.

Најкасније крајем марта 1416. године, Дубровчани су сазнали да Јелена контролише Омиш и стога јој се 1. априла обраћају у вези са „питањем Омишана“. Радило се о дубровачким акцијама против гусара које су биле у току, и за које је упутство капетану галеота било дато 7. марта 1416.⁷⁸ Млетачки архив нам пружа више обавештења, између осталог и о обнови пиратерије против поданика Републике св. Марка. Трећег априла Венеција налаже поморском капетану да провери жалбе Задрана у вези са гусарским нападима из Омиша, Крајине или Трогира и да спречи такве активности уколико су тачне.⁷⁹ Три дана касније, 6. априла, Веће умољених пише млетачком кнезу Шибеника, Блажу Делфину, поводом његовог обавештења од 18. марта да су Дубровчани са три брода дошли пред Омиш да траже град од кастелана који је тај захтев одбио.⁸⁰ Хрвојева област се убрзано распадала. Кнез наводи да су кастелани, угрожени од Дубровника, били крајње расположени према Млечанима. Република одобрава Делфину средства за помоћ у одбрани Омиша и наређује да се поморски капетан Пјетро Лоредано, по могућству, задржи у Шибенику у вези са омишким питањем. Истог дана, 6. априла, послате су детаљније инструкције и самом Лоредану. Из њих се сазнаје да је кнез Делфино преговарао са босанским кастеланима у Омишу и да су они вољни предати град Венецији, када се један од двојице врати из Босне где је отишао да одведе породицу. Република је свесна могућности дубровачког напада на град и предлаже да се кастелани помогну средствима и људством, а у случају да се град преда Млечанима штитили би га Шибенчани, уз напомену да се млетачка застава не ставља преурањено на утврђење.⁸¹ У свом акту од 13. априла Дубровчани, пак, бодре лигу Хварана и Брачана против Омишана и Крајињана, дајући им подршку за хватање пирата, али не обећавајући додатну помоћ.⁸²

Из млетачке инструкције од 27. априла сазнајемо да је до смене кастелана у Омишу дошло између краја марта и 15. априла. Тада су

⁷⁸ DAD, Acta Consilii Minoris, I, f. 73, 7. III 1416.

⁷⁹ Listine VII, 218-219. Трогирске пирате помиње и Лучић августа 1412. Видети: Bulić, Note, 173.

⁸⁰ Listine VII, 219-220.

⁸¹ Исто, 220-221.

⁸² Dipl. Rag., 741.

Хрвојеви кастелани Остоја и Билослав трајно напустили Омиш са породицама и посадом и вратили се у Босну. Уместо њих дошао је неименовани кастелан са 30 пратилаца у име војвоткиње Јелене Нелипчић.⁸³ Млетачка влада гледа на све то као на онеспокојавајуће вести и пише Блажу Делфину у Шибеник да се потруди да непријатељи не заузму Омиш, а ако се то деси да се са војвоткињом или краљем Остојом преговара о евентуалној предаји или продаји града за суму до 5000 дуката.⁸⁴ Ово пре значи да су до Венеције стигле вести о планираној удаји Јелене за Остоју, него да су се босанском краљу хтели обратити као Хрвојевом суверену под чијом се круном налазио Омиш. Сам краљ вероватно је био заинтересован за град и планирао је да женидбом дође до њега, па је тешко веровати да би га у том тренутку дао Млечанима.⁸⁵

Вести су путовале споро, па је Венеција до краја маја покушавала да за себе добије Омиш. Међутим, војвоткиња Јелена је, пре удаје за Остоју, прекинула изгледе за даљи продужетак кризе тиме што је у априлу поклонила град свом брату Иванишу Нелипчићу који је 3. маја у Клису, заједно са женом Елизабетом, потврдио сва права Омишанима који су „много трпели у овим немирним временима“, називајући се притом хрватским баном и по први пут кнезом цетинским, рамским, клишким и *омишким*.⁸⁶ Млетачка влада која са овим још увек није била упозната, 7. маја одговара на писмо кнеза Блажа Делфина из друге половине априла у коме је он саопштио да је нови кастелан Омиша вољан да преда град Венецији за 3000 дуката и заштиту. Кнезу се пише да занемари претходна упутства јер још увек није закључен брак Јелене и Остоје и да проба да све уговори директно са поменутиим кастеланом.⁸⁷ Јасно је да је Венеција сматрала Јелену господарицом Омиша, али та чињеница не објашњава порекло њене власти. Тек 29. маја 1416. године млетачка већа констатују да је град прешао у руке војвоткињиног брата Иваниша, цетинског кнеза и поданика угарског краља. Венеција доноси одлуку да се у питање Омиша више не меша, сем ако га Иваниш не жели сам предати. Блажу Делфину се наређује да занемари ранију понуду кастелана сер Сарацена

⁸³ Klaić, *Povijest Hrvata III*, 93; Lovrenović, *Jelena Nelipčić*, 187-188.

⁸⁴ *Listine VII*, 222.

⁸⁵ D. Lovrenović, *Balkanske zemlje*, 88-89.

⁸⁶ F. Miklosich, *Monumenta Serbica spectancia historiam Serbiae, Bosnae, Ragusii, Vindobonae* 1858, 279-280. О спорној титули бана којом се именује Иваниш Нелипчић, иако ту дужност у периоду од 1414 до 1419 врши Иван Албен од Медведграда, видети: Klaić, *Povijest Hrvata III*, 105; V. Klaić, *Rodoslovlje knezova Nelipića od plemena Svačić*, *Vjesnik hrvatskog arheološkog društva* (nova serija) 3 (1898) 14; Ловреновић, *Иваниш Нелипчић*, 215-216.

⁸⁷ *Listine VII*, 223.

Козе, човека из шибенског краја, који је раније изразио спремност да преда град Млечанима.⁸⁸ Биће да је сер Сарацен Коза дошао на место кастелана Омиша одмах по смени Хрвојевих људи као човек војвоткиње Јелене и вероватно је да је он тај кастелан који је нудио предају града за 3000 дуката. У несигурним временима такви примери нелојалности нису били зачуђујући.

Чини се да је почетком августа 1416. ситуација на средњем Јадрану и даље била веома узбуркана, о чему сведоче два дубровачка акта. Први, од 3. августа, упућен је бану Ивану, односно Иванишу Нелипчићу, као жалба на поморске препаде његових поданика. Наиме, истиче се да су од доласка на власт банове сестре Јелене, и њених кастелана опљачкани неки дубровачки племићи који су у Омиш дошли као посланство свог града, а у јуну су Омишани напали и једну дубровачку лађу и отели робу. Од бана и његове жене, којој је послато писмо истоветног садржаја, тражи се да утичу на своје поданике да више не нападају суседе и да живе у миру са њима.⁸⁹ Следећег дана, 4. августа, Дубровчани пишу и кнезу Гргуру Дражетићу, који је, изгледа, био Нелипчићев кастелан Омиша, да су Омишани отели један њихов бригантин. Дражетић се наводи као банов подложник, а бан је, као и Дубровник, слуга краља Жигмунда и стога Омишани не треба да нападају Дубровчане. Тражи се од овог властелина да спроведе у дело жељу свог господара да се издејствује мир и да се не понове инциденти попут крађе тканине код острва Шолте.⁹⁰

Нелипчић се није превише обазирао на апеле, па је Дубровник 12. октобра 1416. одлучио да пише директно краљу Жигмунду да Иваниш Цетински држи град Омиш са својим кастеланима у краљево име, а да истовремено његови службеници и омишки гусари нападају и пљачкају поседе краљевих поданика, у градовима и на острвима. Жигмунд се обавештава да су Дубровчани принуђени да опреме, наоружају и пошаљу један бригантин да ухвати пирате и задовољи правду. Краљ се моли да утиче на Иваниша да прекине непријатељства и обезбеди мир на мору, пошто пирати долазе са угарске територије.⁹¹ Дубровачких жалби било је и касније, али знатно мање, пошто су њихове амбиције доживеле тежак ударац када им је краљ Жигмунд одузео острва Брач, Хвар и Корчулу 21. септембра 1416. године и предао их, на предлог хварских посланика, на управу Ладиславу Јакши од Кушаља.⁹² Дубровчани су, изгледа, пре тога

⁸⁸ Исто, 224.

⁸⁹ *Dipl. Rag.*, 259-260.

⁹⁰ Пуцић, *Споменици I*, 135-136; *ССП I/1*, 545-546.

⁹¹ *Dipl. Rag.*, 260-262.

⁹² *Listine VII*, 228.

настојали да им краљ додели Омиш, јер је у Нелипчићевим рукама извориште нереда, али таква активност није уродила плодом.⁹³

Нелипчић је задржао Омиш све до смрти 1434. године⁹⁴, а могућност његовог мешања у послове других приморских комуна окончана је млетачким преузимањем највећег дела далматинских градова и острва 1420. Након краће владавине хрватских феудалаца Франкопана и Таловаца (1434-1440)⁹⁵, Омиш је прешао у руке босанског великог војводе Стефана Вукчића Косаче (1440-1444), а затим у руке Млечана (1444)⁹⁶ који ће га, уз прекиде периодима турске власти, држати све до краја XVIII века и пропасти Републике св. Марка.

Док су синтезе историје Босне, Хрвата и Далмације само посредно дотакле питања доласка Омиша у руке Хрвоја Вукчића и преласка града у руке Иваниша Нелипчића⁹⁷, уже и детаљније студије и расправе сагледавале су их једнострано као да се не ради о спорној ствари. Закључак који ћемо ми понудити је да је Омиш *de facto* и недвосмислено био део

⁹³ Радонић, *Акта I/1*, 250-273; Klaić, *Povijest Hrvata III*, 104-105; Vrsalović, *Povijest Brača*, 87-88.

⁹⁴ Klaić, *Frankopani*, 223-225. У архивима Франкопана сачувало се мноштво повеља Иваниша II Нелипчића из периода 1410-1434, а највећи број је објављен у: L. Thaloczy – S. Barabas, *Codex diplomaticus comitum de Frangepanibus I*, Budapest 1910.

⁹⁵ Klaić, *Frankopani*, 225-228.

⁹⁶ Ћоровић, *Историја Босне*, 457-458, 470; Ћирковић, *Историја Босне*, 274, 277; С. М. Ћирковић, *Херцег Стефан Вукчић-Косача и његово доба*, Београд 1964, 41-43, 73-74; Klaić, *Povijest Hrvata III*, 237-241; М. Šunjić, *Pomjeranje mletačkih granica u Dalmaciji sa susjedima tokom XV stoljeća*, *Godišnjak Društva istoričara BiH* 15 (1966) 50-51.

⁹⁷ Већина аутора синтеза само је констатовала да је Јелена Нелипчић пре удаје за Остоју предала град брату, не објашњавајући како је град првобитно дошао у Хрвојеве руке: „Хрвојева удовица предала је сама својој нелипчићкој породици тврди Омиш, (Ћоровић, *Историја Босне*, 419); „Balša je...nasledio sve [Hrvojeve] oblasti u Bosni, dočim su se za one u Hrvatskoj i Dalmaciji otimali Mlečani, Dubrovčani, Splićani i kralj Ostoja. Kralj je osobito htio dobiti u ruke Omiš, na koji su i Mlečani bili bacili oko... Nadao se Ostoja da će po njoj [Jeleni] dobiti Omiš i još koje druge gradove u Hrvatskoj, ali Jelena darova Omiš bratu Ivanišu Nelipiću.“ (*Napretkova Poviest Bosne*, 449); „краљ Остоја је ... преко ње [Јелене] добио већи део Хрвојеве области... Омиш је Хрвојева удовица још пре друге удаје дала своме брату Иванишу Нелипчићу. Босански краљеви су доцније много пута потезали право на овај град вероватно као део Хрвојеве баштине.“ (Ћирковић, *Историја Босне*, 245). Једино В. Клаић помиње Јелену као „баштаницу Омиша,, али нигде не тврдећи да јој град припада по било ком основу мимо брака са Хрвојем и истичући да је утврду *предала* брату (Klaić, *Poviest Bosne*, 256). Хрвојев биограф Ф. Шишић кратко наводи „За Омиш и susjednu Krajinu наста сада права јагма...no njima zavlada konačno knez Ivaniš Nelipić, brat Hrvojeve udovice.“ (Šišić, *Hrvoje*, 235-236). Л. Талоци је први, на недовољно јасан начин, у својој *Povijesti Jajca* (видети нап. 60) истакао став да је Вукчић добио „*znatan broj kaštela*,, браком са Јеленом Нелипчић, а касније су тај став усвојили и покушали да разраде и образложе и други истраживачи који су се бавили Хрвојевим временом.

области Хрвоја Вукчића у периоду пролеће-лето 1401, а затим поново од 1404. до 1416. године. До њега није дошао браком са Јеленом Нелипчић већ освајањем које се десило после 1399, а најкасније до пролећа 1401. После збацивања краља Остоје 1404, задржао је град као регент краља Ладислава Напуљског, а затим и као присталица краља Жигмунда до 1413. Последње три године живота бранио га је као лични посед, као обласни господар не стојећи иза било које круне, па ни иза своје матичне босанске.

Омиш је био предмет интересовања свих учесника у политичком животу западног Балкана најпре као војно утврђење и стратешки важно лучко упориште, а јага око града после смрти војводе Хрвоја 1416. године настала је услед његовог тадашњег нејасног статуса и чињенице да је ту било легло гусара који су угрожавали широко окружење, било да су деловали самостално или као помоћ обласном господару против његових непријатеља на мору. Међутим, Омиш није био богато трговачко средиште, те је био интересантан само у периоду док је деловао као лак и користан плен (првенствено за Венецију и локалне феудалце), као истурена тачка једног ђудљивог обласног господара коју ваља елиминисати (првенствено за Угарску) или као извор озбиљних недаћа који треба зауставити (првенствено за приморске градове и острва).

Борба за Хрвојево наслеђе завршила се преласком Омиша у руке Иваниша Нелипчића који је изашао као коначни победник. Предаја града Нелипчићима била је својеволјни и лични чин војвоткиње Јелене у корист брата, чин који је у Угарској имао утемељење у повељи краља Жигмунда из 1412, а у Босни и Венецији ни у каквом признатом правном акту. Да ли су свршен чин и политичка домишљатост, нека изгубљена даровна повеља или договор о сукцесији Хрвојевих поседа учиниле Јелену господарицом Омиша крајем марта 1416. немогуће је утврдити. Венеција је наставила да град теоријски присваја позивајући се на куповину права на Далмацију 1409. године, а Босна је, након краћег затишја, повратком Твртка II на власт, обновила своје претензије на некада Хрвојев Омиш управо у савезу са Млечанима.⁹⁸

⁹⁸ Стефан Остоја и Стефан Остојић нису поново покушавали да узму Омиш. Такве акције ће предузети прво краљ Твртко II у савезу са Млечанима (почетком 20-их година XV века), а касније Стефан Вукчић Косача (1440). Потоњи је био успешан и завладао је градом, да би га трајно изгубио од Млечана (1444), што је утврђено и мировним уговором (1445). Његови дипломатски покушаји да поврати град могу се пратити у дугом периоду од 1449-1463. Видети: *Listine IX*, Zagreb 1890, 310-311, 345-346, 411-412, 455-456; *Listine X*, Zagreb 1891, 2-3, 69-75, 283-288.

Neven Isailović

**HRVOJE VUKČIĆ'S RULE IN OMIŠ
AND THE STRUGGLE FOR HIS SUCCESSION**

Summary

According to the available sources, Great Duke of Bosnia Hrvoje Vukčić Hrvatinić initially came into possession of Omiš by conquest sometime between 1399 and the spring of 1401, gained full control of it in 1404 after the deposal of King Ostoja and held it until his death, early in 1416. Most of the time he recognized supremacy of one of the two contending kings of Hungary – first of Ladislaus of Naples (1401-1408) and then of Sigismund of Luxemburg (1408-1413), but he usually acted on his own. During the last three years of his life he defended the town as an independent lord. There is no proof that he acquired Omiš through his marriage with Jelena, the sister of the count Ivaniš II Nelipčić.

The beginning of Hrvoje's rule was marked by his efforts to organize a virtually independent territory consisting of the coast between the rivers of Cetina and Neretva (the area known as Omiš and Krajina) together with the islands of Brač, Hvar and Korčula, acting as the representative of the pretender Ladislaus of Naples. Following the attack of King Sigismund on Bosnia in 1408, Hrvoje changed sides and was confirmed in his possessions by the king, although his power was slightly diminished.

Hrvoje's territories were imperiled after he had fallen out with King Sigismund in the spring of 1413, following the charges of Duke's cooperation with the Turks. As his only possession in Dalmatia remained the fortress of Omiš, it became the center of his activities for regaining the lost territories in the region. Many political players entered the fight for Dalmatia. The great interest in Omiš was primarily the consequence of the intention of involved political parties to unite, under their rule, the areas of Omiš, Krajina and the Islands, whereby they would gain an important strategic spot with a harbour and long coastline. The Kingdom of Hungary tried to reunite Dalmatia under its rule once again. The Republic of Venice strived to take over the territories it had bought for a great amount of money from Ladislaus of Naples. The coastal cities – Split, Trogir and Dubrovnik were endangered by the piracy of the citizens of Omiš and therefore their counterattack was a natural reaction. Croatian nobles in Dalmatia also tried to expand their power and authority to Omiš.

After Hrvoje's death and since none of the parties engaged in the struggle gained the upper hand, the circumstances and her ability made Hrvoje's widow Jelena the lord of Omiš, whereas her act of giving it away to her brother, which silently ended the crisis, seems to have been arbitrary and not a result of some agreement of succession of Hrvoje's lands and possessions. Hungary made no complaint, as Nelipčić was its loyal subject, but Bosnia and Venice soon after (in the early 1420's) renewed their demands for Omiš.

Тамара СТОИЛОВА
Институт по история – БАН
София, Бългaрия

РУСИЈА И ДУБРОВНИК ПОЧЕТКОМ XVIII ВЕКА

Налазећи се на источној јадранској обали, Дубровачка република није пропустила могућност да искористи географски положај, и да се претвори у један од већих трговачких центара како на Јадрану, тако и на целом Средоземљу. Њен стратешки положај између Турске, Хабзбуршке монархије и Млетачке републике чинио ју је и политички значајном, и у великој мери утицао на релативно независтан положај. Основни принципи на основу којих се организовала управа и политика Дубровника, под заштитом најмоћнијег суседа, Османског царства, били су прокламована неутралност, добра обавештеност и коришћење информација, што је захтевало неопходно постојање добро развијене дипломатске службе. Мноштво дубровачких представника у Средоземљу и у свим значајним центрима европске политике, сакупљало је и прослеђивало информације неопходне за развој трговине и поморства, који су били темељ економије и политике Дубровачке републике. На првом месту, интереси су јој диктирани везама са Османским царством и Римом, а затим и са Француском.¹ Интереси, али и могућности Дубровника, нису укључивали и тежњу за контактима са Русијом. Међутим, активна политика Москве/Санкт Петербурга крајем XVII и током целог XVIII века, укључује је у његову сферу деловања. Као поморски центар, са положајем до османске територије, Дубровник је пружао добре могућности за развитак трговачке делатности, али и за надгледање суседних територија. Заинтересоване европске државе због тога у њему отварају конзулате, који немају само трговачку функцију. Током осамдесетих година XVIII века конзулат у Дубровнику отвара и Русија.

¹ B. Pavlović, *Diplomacija Dubrovačke Republike uoči njezina pada i diplomatsko konzularni prijem austrijskog predstavnika Ivana Timonija*, Povijesni prilozi, t. 25, Zagreb 2003, 282-283.

Интерес Русије за Јадран и Средоземље, као дела целокупног политичког система који обухвата Европу и Османско царство, формира се споро. Политичка, друштвена и економска историја Русије од времена Петра I и током целог XVIII века показује трајну и одлучну оријентацију ка Европи. При том, Русија није запоставила ни исток, где је имала политичке и економске интересе, и где се налазило много од корена њених традиција и обичаја. Занимљиво је да и том правцу руске политике свој допринос дају и неки Дубровчани.

Ово истраживање обухвата везе Русије с представницима Дубровачке републике у првим деценијама XVIII века, као део њених покушаја да значајније учествује у политичком животу Европе. У то време, Османско царство и његови европски поседи, као и цело Средоземље, посматрани су као јединствена политичка целина, састављена од различитих, испреплетаних интереса и проблема. Дубровник је у томе био учесник, али и објект који све чешће привлачи пажњу Русије. Односи између огромне евроазијске империје и мале јадранске републике могу се мерити са помоћу које су поједине дубровачке личности указивале руској дипломатији у Цариграду. Неки од њих имали су важан допринос у изградњи и остваривању руске политике у Средоземљу, као и Османском царству и хришћанима у његовим европским деловима.

Старе интересе и везе са Јадраном и целим Средоземљем имала је и Хабзбуршка монархија. Њен резидент у Дубровнику, Доменико Коррадино, имао је нарочите заслуге за добру информисаност у Бечу током Великог бечког рата 1683-1699. године, када су Хабзбуршка монархија, Млетачка република, Пољска и Русија били уједињени у Свету лигу против Османског царства. Основне информације које је Коррадино слао у Беч тичале су се војних дејстава и могућности за склапање мира, затим стања у Османском царству и збивања у областима које су се налазиле близу ратишта. Део информација које је Доменико Коррадино слао цару Леополду I односи се и на Дубровник, као и на жеље становника околних области да прихвате хабзбуршку власт и покровитељство. Коррадино пише и о покушајима Млетачке републике да маргинализује Дубровник, свог трговачког и поморског супарника. Из различитих извора потичу и информације о стању на османским територијама и о антитурским покретима међу балканским народима. Међу њима су и оне које је у Цариград донео дубровачки конзул Лука Барка.²

² I. Schwarcz, St. Spevak, E. Večeva, *Hoffnung auf Befreiung. Dokumente aus Österreichischen Archiven zur Geschichte Bulgariens (1687-1690)*, Miscelanea Bulgarica 15, Wien 2004, 15-46, 51-55, 60-62, 66-68, 71-75, 79-80, 84-87, 97-99, 105-109, 111-113, 123-136, 140-149, 151-154, 174-177, 224, 239-245.

Односи између Хабзбуршке монархије и Дубровника током XVIII века били су обострано и редовно одржавани, а у ратним временима међу њима се све чешће јавља и Русија. Објашњење за то је јасно: на истом простору преплићу се интереси три империје, а Дубровник је био тачка пресека од изузетног стратешког значаја. Још раније, у центру руског интереса за Средоземље била је Млетачка република. Током 1582/1583. године, детаљно су је описали руски посланици Мовлињанов и Васиљев, а 1656. и посланик Чемоданов. Град Венеција оставио је на њих јак утисак, али акценат у њиховим извештајима био је на привредном животу, производњи и трговини.³ Неколико десетина година касније, 1698, у Пераст, на источној јадранској обали, на обуку у поморску школу Марка Мартиновића послато је 17 младих руских дворјана. Сем конкретног циља обуке, Мартиновићеви руски ученици постигли су успех и на ширем плану, који потпуно одговара реформским идејама спровођеним у Русији: у време практичне обуке, они су посетили Дубровник, Бар, Херцег Нови и Рим, и упознали се са историјом и културним споменицима Јадрана и једног дела Средоземља.⁴

Руско присуство у Јадрану пробудило је интересовање словенског становништва за Русију. У то време у Перасту и Боки Которској пронела се и слава Петра I. Као ослободиоца од Турака славе га и дубровачки књижевници, језуита Игњације Градић, и католички свештеник Стијепо Русић. О популарности Петра I сведоче и песме анонимног дубровачког песника с почетка XVIII века.

На Карловачкој мировној конференцији почетком 1699 године, руски представник Прокопије Возњицин (иначе посланик у Бечу) користио је као преводиоце српске архијереје и свештенике, међу којима су били и патријарх Арсеније III Црнојевић и монах Григорије. По повратку из Карловаца Возњицин је послао Григорија цариградском патријарху Доситеју, да сазна колико би Русија могла да рачуна на помоћ православног становништва у Османском царству у случају рата против њега. Одговор патријарха Доситеја вероватно је био охрабрујући, чим је Возњицин уверавао Петра I да ће руска војска бити подржана од целог православног становништва ако се појави на Дунаву.⁵

³ „Око всей великой России”. Об истории русской дипломатической службы XVI-XVII веков, Москва 1989, 41, 45.

⁴ А. П. Бажова, *Русско-югославянские отношения во второй половине XVIII в.*, Москва 1982, 184-188.

⁵ М. Костић, *Култ Петра Великог међу Русима, Србима и Хрватима у XVIII веку*, Историјски часопис САН, књ. VIII, 1958, Београд 1959, 87, 96-97, 99-100.

Током 1698. у Венецији је боравио пратилац Петра, I Петар Андрејевич Толстој. Циљ његовог путовања у Европу, као и осталих руских дворјана, био је јасно одређен: да се обучава у „новој војној вештини и дисциплини”. Упоредо с тим Толстој је требало да опише све што види. Резултат тог савесно обављеног задатка је сведочанство о успешно завршеном морнаричком курсу у школи Марка Мартиновића, и велика књига с путничким белешкама о природним и културним знаменитостима, политичким и економским везама држава и градова које је посетио. Неколико година касније, већ као руски посланик при Порти, П. А. Толстој описује Османско царство и његове поданике. Целокупна дипломатска активност подређена је идеји о ширењу руског утицаја у политичким односима међу европским државама, и интензивирању руске политике према Османском царству. Упознавање са територијама које се граниче с њим био је први успешан корак који је Толстој направио у време путовања од Венеције до Дубровника током 1698. године.⁶

* * *

П. А. Толстој је одређен за руског посланика у Цариграду указом Петра I од 2. априла 1702. године. У османској престоници он је имао могућности да изблиза оствари увид у живот царства, да се оријентише када се ради о односима европских држава према њему, да прима информације о стању у целом средоземном региону, укључујући и Дубровачку републику. Стално дипломатско представништво у Цариграду увећало је могућности Русије да надледа султанове православне поданике, и да успоставља и одржава контакте с њима. Информације које је почетком XVIII века слао из Цариграда су доста поуздане, детаљне и добро сређене.⁷

⁶ *Путешествие стольника П. А. Толстого по Европе 1697-1699*, Москва 1992.

⁷ Знања П. А. Толстоја о Османском царству и њему потчињеним народима заслужују пажњу и за данашње истраживање тог проблема. Она су део европског упознавања Источне Европе и Оријента почетком XVIII века. Осим личног интересовања према Османском царству у време боравка у Цариграду, Толстој је имао и раније информације, добијене у време путовања по пограничним територијама током 1698, али и услед доброг познавања путописне и специјализоване литературе о њему. Сем познатог дела „Стање народа у Турској 1703.”, П. А. Толстој превео је и руским читаоцима учинио доступним дела страних аутора, међу којима су географски „Опис Црног мора”, за који се претпоставља да је превод с италијанског, али са од Толстоја провереним основним чињеницама, као и током XVIII века у Европи популарну књигу Пола Рикoa „Садашње стање Османске империје”. П. А. Толстој је међу руским дипломатама с краја XVII – почетка XVIII века

У време своје дипломатске мисије у Цариграду, П. А. Толстој користио је услуге патријарха Доситеја, али и неких Дубровчана, који су се у то време налазили у османској престоници, и били су добро упознати са приликама, обичајима и навикама у царству. Из извештаја посланика јасно је да он координира активност својих помоћника, контролише информације, пореди и анализира примљене податке, прави изводе и уопштавања, и не пропушта да се захвали подређенима за добро обављен посао подвлачећи корист од тога.⁸

Један од сарадника П. А. Толстоја био је и Лука Барка, драгоман дубровачких представника, који су пристигли у османску престоницу с харачем, плаћаним сваке три године.⁹ Он је први дубровачки конзул у Цариграду након установљавања те дужности током 1688.¹⁰

Пре свега, Лука Барка био је трговац, са давно успостављеним везама у Цариграду, али и у другим градовима Османског царства. Та чињеница објашњава и његову готово искључиву окренутост ка збивањима у империји и на њеним границама током осамдесетих и деведесетих година XVII века, када је рат Свете лиге против Османског царства покренуо становништво и у неким унутрашњим областима Балканског полуострва.¹¹ Након склапања Карловачког мира 1699. године,

који имају допринос и новој језичкој политици у руској држави. Л. А. Ольшевская, С. Н. Травников. „Умнейшая голова в России...”, Путешествие стольника П. А. Толстого по Европе, 287; *Русский посол в Стамбуле. Петр Андреевич Толстой и его описание Османской империи начала XVIII века*, Москва 1985; Т. К. Крылова, *Статейные списки петровских дипломатов (1700-1714 гг.)*, Проблемы источниковедения, т. IX, Москва 1961, 163-168; Л. С. Андреева, *Рукописное наследие предков Л. Н. Толстого как памятник русского литературного языка первой половины XVIII века*, www.kcn.ru/tatru/universitet/miku/konf_tolstoi/s12.htm.

⁸ Л. С. Андреева, *op. cit.*

⁹ Дубровачки драгомани обично нису разумевали ситуацију, и нису били посебно корисни изасланицима у Цариграду. Изузетак међу њима је Лука Барка, кога сви изасланици спомињу са захвалношћу – V. Miović, *Dubrovačka diplomacija u Istanbulu*, Zagreb-Dubrovnik 2003, 158.

¹⁰ *Ibid.*, 190-195; В. Винавер, *Дубровник и Турска у XVIII веку*, Београд 1960, 7, 11, 37, 63.

¹¹ У време 1688/1689, Лука Барка је саопштио властима у Дубровнику вести о промени у управној структури Османског царства и о покушајима Порте да успостави дипломатске контакте с Француском, Енглеском и Холандијом, о стању османске флоте и страху Порте од млетачког напада, о бројности и саставу османске војске послате против хабзбуршке армије и њеној маршрути, о неслагањима међу појединим османским првацима, о Ћипровском устанку и судбини устаника... Информације добијене од Луке Барке слате су у Беч преко хабзбуршког представника у Дубровнику Доменика Корадина. I. Schwarcz, St. Sprevak, E. Večeva, *op. cit.*, 62-65, 149; П. Петров, *Лука Барка – дубровнички трговец и разузнавач*, Известия на държавните архиви, т. 76, София 1998, 219, 224-226; В. Г. Воловников, *По дорогам Востока и времени (Введение)*, Посланник Петра I на Востоке. Посольство Флорио Беневени в Персию и Бухару в 1718-1725 годах, Москва 1986, 13, 142.

основни задатак Луке Барке, као дубровачког конзула у Цариграду, био је да поново установи стари положај Дубровника и статус привилеговане трговачке земље. Предлози Луке Барке предвиђали су трговачко посредништво Дубровника за увоз и извоз посебно важних производа у највећим трговачким центрима Османског царства, као и предлог да се у Цариграду тргује и са производима транспортованим преко Црног мора. Истовремено, Лука Барка водио је и преговоре с Портом о висини харача, који јој је Дубровачка република плаћала.¹²

Познати „Опис турскога народа”, у коме П. А. Толстој даје богату слику Османског царства и у народа који га настанују, настао је уз активну помоћ Луке Барке. Сем тога, Баркини трговачки послови омогућили су Толстоју да направи скицу о могућности трговања у Црноморском басену. Обавештеност Луке Барке у политичким, војним и поморским питањима, као и по питању унутрашњег уређења и стања Османског царства, била је од кључне важности за састављање тачне слике о томе, с корисним информацијама за руску владу.¹³

Јула 20. 1709 године П. А. Толстој известио је из османске престонице о смрти Луке Барке, и истовремено навео као заменика његовог синовца Луку Кирика.¹⁴ Поред тога што је био наследник на конзулском положају, Лука Кирико био је и преводилац у британском посланству у Цариграду.¹⁵ П. А. Толстој је тврдио да је нови дубровачки конзул рођени брат Николаја Барке, преводиоца код канцелара Г. И. Головкина. Њему је Толстој проследио следећу молбу: „Сава Владиславић да пише поменутом Луки да ради за руског цара, онако како је радио његов покојни стриц Лука”, и објаснио повод да затражи интервенцију Рагузинског: „... сви они су примили Саву Владиславића за свог патрона”. Захваљујући њему, руски посланик у Цариграду повезао се с људима „који су брзо могли да разумеју тајне Порте” и да му их саопште.¹⁶ Тако се показало да су сви

¹² Као дубровачки дипломатски представник у османској престоници, Лука Барка држао је и конзулате на Кипру, Каиру и у Александрији. П. Петров, *op. cit.*, 216-217; В. Винавер, *op. cit.*, 7, 63.

¹³ Т. К. Крылова, *op. cit.*, 170-173.

¹⁴ У руској дипломатској кореспонденцији он се најчешће помиње као Лука Барка, и то понављање имена повремено ствара проблем у истраживању дипломатских радњи у Цариграду током првих деценија XVIII века. Видети: С. Ф. Орешкова. *Русско-турецкие отношения в начале XVIII в.*, Москва 1971; Т. К. Крылова. *op. cit.*, 176.

¹⁵ Касније је успешно радио на закључивању мировног уговора у Пожаревцу (1718) и Београду (1739). Имао је заслуга и за дубровачко морепловство на Леванту. Умро је децембра 1749 године. В. Винавер, *op. cit.*, 11; V. Miović, *op. cit.*, 115; Z. Šundrica, *Obavještajna služba Dubrovačke republike u 18. stoljeću (Epizoda austrijsko-turskog rata 1737.-1739.)*, *Analī Dubrovnik* 37 (1999), 161.

¹⁶ *Письма и бумаги императора Петра Великого*, т. 9, вып. II, Москва-Ленинград 1952, 1001; С. М. Соловьев. *Сочинения*, т. 15, Москва 1993, 64.

важнији дубровачки представници, који су имали везе са руском дипломатијом у време Петра I, били повезани међу собом, при чему су признавали водећу улогу Саве Рагузинског.

* * *

Сава Лукић Владиславић, рођен у старој српској породици у Попову, у Херцеговини, познат пре свега по презимену, напушта родно место и живи у релативно слободним областима на обали Јадранског мора. Током 1687. био је у Дубровнику, одакле га је трговина одвела у Француску, Шпанију, Венецију и Цариград. Тамо се сreo са дипломатским представницима Русије, и примио од Д. М. Голицина „проезжий лист”¹⁷ (26. септембра 1701 године). Новембра 6. 1701. стигао је са робом у Азов¹⁸ заједно са Грком у руској служби, грофом Николајем Мандрикаријем. Затим је продужио за Москву, где је стигао 26. марта 1703, и изјавио „да је стигао како својим трговачким пословима, тако и да види Москву, а највише да прође пут од Црног мора до Москве”. У време боравка у Москви примао је и плату (50 копејки дневно)¹⁹, што говори о добром пријему и разумевању значаја активности које је предлагао. Петар I одмах је проценио могућност да искористи познанства и везе Саве Владиславића Рагузинског, који се добро сналазио не само у трговини, већ и у најситнијим детаљима политике вођене од великих држава у Европи и Азији. У Русији је Владиславић наставио да се бави трговином, али и да прихвата немале политичке одговорности и учествује у дипломатским мисијама.

За име Саве Владиславића Рагузинског везан је и један од првих покушаја Русије да покаже своју намеру да стави под покровитељство православно становништво Балкана. Петар I послао је молбу дубровачком сенату да Рагузинском дозволи да у свом дому сагради православну цркву.

¹⁷ *Проезжий лист*, једнократна путна исправа којом се дозвољава путовање по руским земљама.

¹⁸ По аутору књиге „Соратници Петра”, описане од Јевгенија Попова, брод на коме је Сава Владиславић Рагузински путовао од Цариграда до Азова, био је под заставом св. Влаха, заштитника Дубровника. Видети: Е. Попов, *Предка Пушкина в Россию привез серб*, Парламентская газета, № 29 (908) 07 февраля 02 года. – <http://www.pnp.ru/archive/09083022.html>

¹⁹ Н. Н. Бантыш-Каменский, *Обзор внешних сношений России (по 1800 год.)*, ч. 2, Москва 1896, 242; Документи о путовању Саве Владиславића Рагузинског до Москве и обратно са задацима за руског посланика у Цариграду, П. А. Толстоја, као и документи о његовој трговачкој делатности, о коришћењу привилегија и преписци с руским државницима налазе се у ЦГАДА, IV. Коллекции посольского приказа из МГАМИД, Дела по сношениям России с иностранными государствами, ф. 59 (Сношения России с Рагузой) – <http://guides.rusarchives.ru/browse/guidebook.html?bid=147&sid=289574>

То писмо је прво сведочанство о постојању веза између Русије и Дубровника. Дубровачки сенат препознао је политички циљ ка сличном покровитељству, и да не би допустио руски утицај у држави, а можда се консултујући и с Портом као вазал, одбацио је молбу Петра I. Преговори су се продужили све до седамдесетих година XVIII века, и завршени су дозволом за изградњу православног параклиса.²⁰

Трговачке операције Саве Рагузинског биле су тесно повезане с руском владом и пре 1708, када се коначно преселио у Русију. Грамата издата 2. априла 1705. дозвољава му да слободно тргује по Русији. Рагузински набавља за руску армију сукно, и користи привилегије у трговини преко Архангелска производима од стратешког значаја. Његови трговачки агенти и извршиоци трговачких операција пролазе без сувишног чекања на руској граници.²¹ Трговачки партнер Рагузинског био је енглески конзул у Русији, Чарлс Гутвел, с којим је откупио права на трговину дуваном, поташом, смолом, црвеним бакром, а имао је улогу и у градњи бродова.²² Рагузински је откупио и право да узима царину за уношење разних производа у Украјину. У тој активности учествовао је и Дубровчанин Петар Лупиш.²³

Трговачка активност и везе које је Рагузински имао с османским земљама и Средоземним морем, чиниле су га корисним и као финансијског посредника. Посебне заслуге у томе имао је његов однос са П. А. Толстојем. Тако је на време прибављена сума од Саве Владиславића Рагузинског

²⁰ А. П. Бажова, *Русско-югославянские отношения...*, с. 54. Дозвола је реализована након што је у Дубровнику отворен руски конзулат. О мотивима Дубровника да то одбије, као и о току самих преговора видети: В. Винавер, *op. cit.*, 137, 150-151, 153. Русија је покушавала и на друге начине да се наметне као покровитељ православних. Крајем 1710, Петар I је послао грамату венецијанском дужду са захтевом да буду сачуване вековне привилегије православне цркве Светог Ђорђа у Венецији. Пре тога, током 1700. и 1709. године поставила је питање светих места у Палестини пред Портом, тражећи да буду враћена Грцима. Током 1698, руски посланици у Бечу Головин и Возницин одазвали су се молби српског патријарха Арсенија III Црнојевића, и zaloжили су се за Србе у Хабзбуршкој монархији. Резултата није било, али тај покушај постао је преседан за следеће покушаје. Хабзбуршки цар, међутим, није уложио званичан протест, којим би ставио до знања да се ради о мешању у унутрашње ствари његове државе. *Писма и бумаги...*, т. 10, Москва 1956, 759.

²¹ *Писма и бумаги...*, т. 10, 230, 411, 422, 655; т. 12, вып. I, Москва 1975, 368, 390; *Политические и культурные отношения России с югославянскими землями в XVIII в.* Сборник документов, Москва 1984, 27; Рагузински наставља да води трговачку делатност између Далмације и Русије. А. П. Бажова. *Русско-югославянские отношения...*, 163; С. М. Соловьев. *op. cit.*, т. 16, Москва 1993, 467.

²² *Писма и бумаги...*, т. 12, вып. I, 123, 390; вып. II, Москва 1977, 425.

²³ *Ibid*, т. 10, 359-360, 727; т. 12, вып. I, 390.

решила проблем недостатка новца у руском посланству, који се појавио крајем 1708. године, и смирила ситуацију у османској престоници.²⁴ Када није био у прилици да помогне лично, он је тражио и налазио друга решења.²⁵ Као искусан трговац Рагузински је био користан и у прикупљању скупоцених кожа, које је руска влада слала као дарове у Цариград.²⁶

Крајем 1710. године, „за верну и усрдну службу” Сава Рагузински је произведен у „дворског саветника за послове на православном истоку”. Добио је и три села у Украјини: Тополу, Вишењку и Парфењовку.²⁷

Сведочанство о високом положају Рагузинског види се и у неким, на први поглед, неважним чињеницама. На пример, кућа у Петербургу била му је у центру, међу кућама високо ранжираних државних чиновника.²⁸

По снази свог положаја, а највише због познавања стања у Османском царству, он је учествовао у решавању дипломатских и политичких питања повезаних с њим, а остваривао је и везу између Петра I и Посолског приказа, док је Приказ још увек био у Москви.²⁹

У време рата између Русије и Османског царства 1711 г., Рагузински је послат код команданта руске армије, фелдмаршала Б. П. Шереметјева, у својству „министра и саветника”.³⁰ Али, активности повезане са предстојећим ратом започеле су још раније. Крајем 1710, или почетком 1711, када је рат објављен а руски посланик П. А. Толстој затворен у тврђаву Једикуле, Сава Рагузински прави своје предлоге за војне и дипломатске кораке, који би Русији обезбедили успех. По њему, требало је да се искористи могућност да папски нунције у османској

²⁴ *Ibid*, т. 8, вып. I, Москва-Ленинград 1946, 270; т. 9, вып. I, Москва-Ленинград 1950, 90; вып. II, 692; т. 11, вып. II, Москва 1964, 277, 590.

²⁵ Током фебруара 1709, Сава Владиславић Рагузински одговорио је Петру I да нема свог новца у Цариграду, и да не може да пошаље Толстоју полису на 10 хиљада рубаља или 20 хиљада левки. Али, брзо је нашао излаз. Предложио је да сума буде послата у чехима (чех – литванска монета, једнака једној московској копејки) из заплењене благајне хетмана Мазепе, који је пребегао Швеђанима. Тако је и било. *Письма и бумаги...*, т. 9, вып. I, 54, 99; вып. II, 635-636, 711-712.

²⁶ *Письма и бумаги...*, т. 12, вып. II, 181, 438.

²⁷ *Ibid*, т. 10, 655; т. 11, вып. I, 347.

²⁸ *Ibid*, т. 12, вып. I, 249.

²⁹ *Ibid*, т. 12, вып. I, 151, 209, 249, 264, 481; С. М. Соловьев. *op. cit.*, т. 17, Москва 1993, 321. Као курир, обавезан да извршава различите задатке, укључујући и оне од Петра I, у кореспонденцији из 1710, помиње се синовац Саве Владиславића Рагузинског, Јефрем Ивановић Рагузински (умро 1749. године). Посебну пажњу заслужује писмо цара капетану-поручнику Г. Г. Скорнякову-Писареву од 25 маја 1710, којим наређује Јефрему да не буде беспослен, већ да се обучава за „бомбардирство”. – *Письма и бумаги...*, т. 10, 149, 152, 160, 281, 598, 600, 606.

³⁰ *Письма и бумаги...*, т. 11, вып. I, 222, 451, 486, 492, 494-495.

престоници позове православне и католичке владике у Албанији и Македонији да дигну вернике на устанак „јер је дошло време за њихово избављање от турског поданства”. За остварење тог циља, нунције треба да хришћанима пошаље угледне и умне људе, али и царске грамате, којим им се обећава јака подршка Русије. Рагузински предлаже и конкретну личност – Матију Змајевића, рођеног у Перасту. У то време, Змајевић је био заточен у Једикуле, заједно са П. А. Толстојем.³¹ Рагузински предлаже да се пошаље и грамата у Дубровачку републику, затим српским кнезовима и другим утицајним особама, којима треба обећати велике привилегије. Такође је предложио да се грамате у Дубровник и осталим тамошњим хришћанским становницима пошаљу по суздаљском ђакону Петру „Сербенину”, који је био родом из тих области и познавао многе личности. Сем тога, предлагао је и да се по српском куриру, послатом у Русију од тамошњег (црногорског) митрополита, пошаље писмо с позивом на устанак, а у Млетачку републику да се пошаље човек који треба да разјасни какве су њене намере.³² Као саветник у Шереметјевљевом штабу, Рагузински је предлагао да се у помоћ позову и господари Молдавије и Влашке.³³ Сви предлози Рагузинског су испуњени.

Током септембра 1712 године, када су Русија и Османско царство поново били између рата и мира, Рагузински је послао Петру I услове, који по њему треба да буду испуњени да би се сачувао мир.³⁴ Активан рад Саве Владиславића Рагузинског у време рата добро је процењен не само од руске стране. Током преговора у јулу 1711, један од услова Порте била је и предаја „неког Саве, родом од Рагузе”.³⁵

Током 1713/1722 године, Сава Рагузински као трговински и финансијски агент Русије у Венецији, остварује везе са представницима европских држава, преговара с Римском куријом када је реч о дозволи

³¹ М. Змајевић је у руској служби у Цариграду при П. А. Толстој од 1710.. У Русију је стигао током 1712, и примио је службу у руској флоти – *Писма и бумаги...*, т. 11, вып. I, 339; т. 12, вып. II, 188, 445-446, 460; Заслуге М. Змајевића у време Северног рата су високо оцењене од Петра I. Видети: http://shiphistory.ru/people/08_10.htm

³² Ти предлози нису потписани, али истраживачи руско-турског рата 1711. са сигурношћу тврде да је Сава Владиславић Рагузински њихов аутор. *Писма и бумаги...*, т. 11, вып. I, 339.

³³ С. М. Соловјев. *op. cit.*, т. 16, 364, 368. Кореспонденција из времена рата сведочи и о корисној активности Саве Владиславића Рагузинског као посредника између руског цара и господара Дунавских кнежевина *Писма и бумаги...*, т. 11, вып. I, 298-300, 302-303; т. 12, вып. I, 424.

³⁴ *Писма и бумаги...*, т. 12, вып. II, 392.

³⁵ П. П. Шафиров успео је да убеди великог везира Балтади Мехмед-пашу да одустане од тог тражења *Писма и бумаги...*, т. 11, вып. I, 577.

делатности католичке цркве у Русији³⁶ и са сенатима Млетачке републике и Дубровника, поручује и купује за руског цара уметничке производе, које упоређује са сличнима у Версају, надгледа обучавање руских дворјана у Италији, и прави друштво цару приликом посете Француској 1717. Током 1727/1728 године, као изванредни и опуномоћени посланик води преговоре с Кином и потписује договор повољан по Русију.³⁷ О озбиљним везама Саве Рагузинског с руским владајућим круговима сведочи и његов утицај на фелдмаршала Б. П. Шереметјева и Ф. М. Апрашкина.³⁸ Током 1722, Сава Владиславић преводи по царској поручбини и књигу Дубровчанина Мавра Орбина „Краљевство Словена”³⁹, чиме је дао свој допринос остваривању нове језичке и издавачке политике у руској држави.

Сава Рагузински можда је најпознатији представник Дубровачке републике у историји Русије и њене источне политике. Његова је заслуга што је у Русију стигао и прадеда Александра Сергејевића Пушкина.⁴⁰ Још током седамдесетих година XVIII века руски политичари су делатност Рагузинског оцењивали не само као активност у корист Русије, већ и као утемељење обичаја да представници балканских народа улазе у руску службу: „Каријера коју је Рагузински направио код нас, јако је утицала на цели Левант,” сматрао је гроф Воронцов.⁴¹

³⁶ По наредби Петра I, Сава Владиславић Рагузински требао је да се повеже и с папом Климентом XI, и да га убеди о могућности да католички духовници, изузев језуита, посећују Русију, уз услов да се не мешају у политичка питања и не интересују се за страну кореспонденцију, недопустиве активности због којих су језуити и протерани из Русије. С. М. Соловьев, *op. cit.*, т. 18, Москва 1993, 405.

³⁷ С. М. Соловьев, *op. cit.*, т. 16, 526; Т. 17, Москва 1993, 254; *Посланник Петра I на Востоке...*, 141-142; А. П. Бажова, *Русско-югославянские отношения...*, 52-53; Е. Попов, *op. cit.*; И. Лещиловская, *Бог никому не остается должен (Пушкин и сербы)*. – Родина, 2000, № 4. – http://www.istrodina.com/rodina_articul.php?id=184&n=13

³⁸ Шереметјев и Апрашкин неправедно су оклеветани и нападани код цара и у његовој околини због наводних проневера и лошег вођења државних послова, али им је Рагузински помогао да се оправдају. А. И. Заозерский, *Фельдмаршал Б. П. Шереметев*, Москва 1989, 131, 227; *Письма и бумаги...*, т. 11, вып. I, 478.

³⁹ А. П. Бажова, *Источники для изучения культурных связей России с Сербией и Черногорией во второй половине XVIII в.*, Славянские культуры в эпоху формирования и развития славянских наций XVIII-XIX вв. Москва 1978, 278; С. М. Соловьев, *op. cit.*, т. 18, 484.

⁴⁰ Ту чињеницу у својој аутобиографији спомиње и А. П. Ханибал: „... током 1706. године кренуо сам за Русију из Цариграда заједно са грофом Савом Владиславићем, својом вољом, и доведен сам у Москву.” – Г. Леец, *Абрам Петрович Ганнибал. Биографическое исследование*, Таллин 1980, 11; И. Лещиловская, *op. cit.*; Е. Попов, *op. cit.* Брокгауз и Ефрон. *Энциклопедический словарь. Биографии*. Т. 3, Москва 1993 (Репринтное издание), 625.

⁴¹ Писмо грофа С. Р. Воронцова П. В. Завадовском, *Граф Моцениг. Записка графа С. Р. Воронцова*, Архив князя Воронцова, т. 16, Москва 1880, 165. Активна источна политика

* * *

Новембра 9. 1710. године Османско царство објављује Русији рат и П. А. Толстој је притворен у Цариграду.⁴² У новим приликама, мере предострожности предузео је и дубровачки конзул Лука Кирико Барка, сарадник Саве Рагузинског у османској престоници, као и папски нунције.⁴³ На почетку 1711. године нунције је информисао Петра I о спремности хришћана у Османском царству да подрже Русију у рату против Турака.⁴⁴ Фебруара 22. 1711. године, Петар I је потписао *Манифест* о почетку рата против Турске⁴⁵, који је објављен у Успенској саборној цркви три дана касније.⁴⁶

Две грамате, упућене млетачком дужду Ђованију Корнелију 7. децембра 1710, којима цар предлаже повољне услове за делатност млетачких трговаца у Русији, установљавају основу за активну руску политику према Венецији, у условима већ објављеног рата против Османског царства. Марта 2. 1711. године „патент” за руског конзула у Венецији примио је Далматинац Димитрије Боцис.⁴⁷ У опису његове дужности, упоредо са указивањем помоћи руским поданицима који тргују по млетачким областима, ушли су и одржавање веза с балканским народима, које је требао да подстиче на рат с Турцима.⁴⁸ Априла 1711, као руски агент у Венецији именован је Матија Карета, који је од 1703. до 1710. био тајни агент П. А. Толстоја у Цариграду. Именовање је обављено уз сагласност дужда Ђованија Корнелија, а званично објављен циљ био је да „учврсти пријатељство и пословне односе” између Русије и Млетачке

Русије, и повољни услови за пресељавање, које Петербург пружа током XVIII века, привлаче у руску службу и представнике других, непознатих дубровачких породица

⁴² *Письма и бумаги...*, т. 10, 442, 444, 445, 447, 768.

⁴³ *Ibid.*, т. 10, 771.

⁴⁴ *Ibid.*, т. 11, вып. I, 70, 380-381.

⁴⁵ *Ibid.*, т. 11, вып. I, 74-84, 85-86.

⁴⁶ *Ibid.*, т. 11, вып. I, 386. Церемонија је била грандиозна. Пред црквом су била постројена два гардијска пука, који нису носили уобичајене беле заставе, већ црвене с натписом: „У име Исуса Христа и хришћанства”. Над натписом је имао крст с текстом: „Овим знаком побеђујем”. Цар је учествовао у церемонији као пуковник Преображенског гардијског пука. Видети: Ю. Юль, *Записки датского посланника в России при Петре Великом*, Лавры Полтавы, Москва 2001, 248.

⁴⁷ Д. Боцис, брат И. Боциса, руски контра-адмирал, „чија је знања и лично достојанство Петар I веома поштовао” – Брокгауз и Ефрон. *op. cit.*, т. 2, Москва 1992, 463-464.

⁴⁸ *Письма и бумаги...*, т. 11, вып. I, 422-423.

републике.⁴⁹ У моменту именовања, међутим, основни политички задатак му је био да приволи италијанске државе на учешће у рату против Османског царства, да одржава везе са хришћанима у њему, те да их снабдева парама и оружјем, као и да их на сваки начин подстиче на борбу с Турцима.⁵⁰

Грамате упућене народима под султановом влашћу, које је Петар I потписао током пролећа 1711, адресиране на црногорски народ, затим „беј Авраму” у Варни, у Молдавију и Влашку, у суштини су позив свим православним и католицима да подрже Русију „ради своје части и славе, и своје слободе”.⁵¹ Грамата упућена Сенату Дубровачке републике од средине априла 1711, је веома конкретна, и послата је држави, а не султану потчињеним народима. Руски цар захвалио се на грамати с којом је Сенат поздравио његову победу на Полтави, и изразио наду да ће у новом рату, објављеном од Османског царства, „уништити не само турску гордост, већ и ослободити много хришћана од варварске тираније”. При том је нагласио да је, „ради користи за цело хришћанство“, важно да томе свој допринос да сваки хришћанин.⁵²

* * *

У време рата током 1711, када је цело руско дипломатско представништво било притворено, заслуге за добру информисаност руске владе о приликама у Цариграду и стању османске армије, имао је дубровачки конзул Лука Кирико.⁵³ Одмах по објави рата он је саопштио о незадовољству у значајном делу османских управних кругова у престоници: „... султан се са својим министрима налази у веома конфузном положају...”. Нарушавање мира будило је, по њему, опасност

⁴⁹ *Ibid*, т. 11, вып. I, 169. Карета преговаря и с Генуа о трговачким односима с Русијом. – Н. Н. Бантыш-Каменский. *op. cit.*, 220.

⁵⁰ *Письма и бумаги...*, т. 11, вып. I, 460; <http://www.mid.ru/ns-arch.nsf> Д. Боцис и М. Карета остварују везе и са устаничким одредима Михаила Милорадовића, који током лета 1711. јавља о спремности хришћана у Румелији, Македонији и Грчкој, у случају да руска војска пређе Дунав „да устану да буде протеран заједнички непријатељ хришћанства”. – *Письма и бумаги...*, т. 11, вып. I, 423, 424; т. 12, вып. I, 422.

⁵¹ *Письма и бумаги...*, т. 11, вып. I, 117-119, 153, 225, 246.

⁵² *Ibid*, т. 11, вып. I, 185-186. У ЦГАДА, ф. 59 (Сношения России с Рагузой) налазе се две грамате Дубровачке републике Петру I от 1709 и 1711 г., које су у описима наведене као грамате о размени посланстава (<http://guides.rusarchives.ru/browse/guidebook.html?bid=147&sid=289574>) и сведочанство о двосмерним везама између Русије и Дубровника.

⁵³ С. Ф. Орешкова, *op. cit.*, 16.

од гнева московског цара, „од кога је турска војска могла да страда исто тако као под Бечом”.⁵⁴ Током рата Лука Кирико шаље информације о врло лошем стању и неспособности турске армије да води победоносан рат, али и о неодговарајућим дејствима руске команде у бици на реци Прут.⁵⁵ Корисна за руску владу била је и информација како о промени у мотивацији и односу Порте према већ започетом рату, тако и о главним османским савезницима – шведском краљу и кримском хану.⁵⁶

У депеши од 29. маја 1711, британски дипломата Сетон саопштава да Порта нема намеру да ратује за шведске интересе, и да јој је основни циљ да ослободи границе кримских Татара од блокаде руских тврђава, као и да затвори руски излаз на Црно море. Не мање обавештен био је и Лука Кирико, који је 3. јула 1711, саопштио канцелару Головкину: „Министри више не говоре да су започели рат за рушење новосаграђеног града⁵⁷ и за уништење московске флоте, већ и да руска војска напусти Пољску и да се омогући слободан пролаз шведском краљу.”⁵⁸

Лука Кирико је добро обавештен и информише руску страну о свему што се дешава, истовремено коментаришући чињенице. Поводом смене великог везира Балтаци Мехмед-паше с јаничар-агом Јусуф-пашом (8. новембра 1711 г.)⁵⁹, он пише: „... султан је решио у Једрену да је добро да смени старог везира Мехмед-пашу, и на његово место постави јаничар-агу, што је био промишљен потез да раздели једног од другог, јер би они заједно могли да проузрокују бунт у коме би страдао и он сам. А они су били истомишљеници, рачунали су један на другог, и са собом су имали велику војску и Мухамедово знамење.” Повод да везир буде смењен био је тај што је дуго боравио у Једрену, и није журио у Цариград у очекивању да прими и донесе кључеве од Азова и да их уручи султану, због чега се и задржао, јер без кључева није смео ни да стане пред султана. У међувремену, Швеђани су за њега тврдили да је узео много пара од султана, и да га је обмануо јер није узео довољне гаранције од Руса, а дозволио је руском цару и целој његовој војсци да се много брзо повуче. У томе је учествовао и кримски хан, који је у том тренутку био у великој милости на османском двору, на коме није било умног министра који би

⁵⁴ *Ibid*, 103.

⁵⁵ *Ibid*, 115, 126.

⁵⁶ *Ibid*, 117, 119, 126.

⁵⁷ Таганрог

⁵⁸ *Писъма и бумаги...*, т. 11, вып. I, 577.

⁵⁹ *Ibid*, т. 11, вып. II, 604-605.

⁶⁰ *Ibid*, т. 11, вып. II, 605-606.

га не само сменио, већ и погубио, и тако показао делотворну везирску власт, што и Мехмед-паша није учинио због колебања.⁶⁰

У извештајима Луке Кирика дате су и оцене о деловању руске стране, о преговорима о миру, о конфликту између Османског царства и Шведске, о стању у Цариграду у то време, као и оцене које су велики везири Балтаци Мехмед-паша и Јусуф-паша давали о постигнутом мировном споразуму. Да буде користан, а без страха да може да увреди руске властодршце, конзул је тачно пренео речи Јусуф-паше султану да је мир „дар од Бога због гордости и недовољног умећа Москова, а не због храбрости Турака”, те он може да буде сматран више као резултат среће, него војне надмоћи.⁶¹

За остваривање руске политике према Османском царству од значаја је делатност још једног представника дубровачке фамилије Барка, брата Луке Кирика, помињаног у руским хроникама као Николај Барка и Николај Кириков, односно са именима под којима се помињао и Лука Кирико. Никола Барка био је преводилац канцелара Головкина, а у време мировних преговора на Пруту јула 1711. и преводилац потканцелара, барона Шафирова. Да не би страдао ни он, ни његови рођаци у османској престоници, царским указом у време отпочињања преговора наређено је да се за њега користи име Чернишев.⁶² У време самих преговора, које је Шафиров водио с великим везиром у турском логору крај Прута, од три руска преводиоца присуствовао је само Никола Барка. Он је био и посредник преко кога су две стране размењивале информације о намерама и предлоге за основна спорна питања – присуство шведског краља у Османском царству и руске војске у Пољској, предаја Азова и испуњење других услова Прутског мира.⁶³

После Прутског мира, односи између Русије и Османског царства остали су затегнути, чему су допринеле и интриге против пољског краља Августа II и Пољске.⁶⁴ Гласови о поништавању мировног договора потврђени су званичном изјавом Порте пред руским посланицима 26. децембра 1711. Турска страна предлагала је нове преговоре, уз један од основних услова да руска војска изађе из Пољске, где више не би имала права да улази ни у каквом случају. Преговори су се одужили с променљивим успехом. Тим поводом, Лука Кирико гоборио је за турске

⁶¹ *Ibid*, т. 11, вып. I, 568; Орешкова, С. Ф. *op. cit.*, 150-159.

⁶² *Письма и бумаги...*, т. 11, вып. I, 580. На исти начин је Лука Кирико, на пример, познат и као Макарий Степанов.

⁶³ *Письма и бумаги...*, т. 11, вып. II, 360-361, 362, 368, 375; т. 12, вып. I, 293 и др.

⁶⁴ *Ibid*, т. 12, вып. I, 314, 319.

депутате да ће сутра да одрекну све оно о чему су се договорили претходног дана. Током априла у Једрену је закључен нов мировни договор, различит од Прутског, који је одражавао ново политичко стање.⁶⁵ Посредници у преговорима и у уговарању услова за размену ратификација били су браћа Барка.⁶⁶ Оцењено је да су добро обавили посао, уз предлог П. А. Толстоја и П. П. Шафирова да буду именовани у активну руску службу.⁶⁷

П. П. Шафиров предлагао је да Лука Кирико остане у Цариграду као руски резидент: „он познаје тамошњи двор, а и човек је уман, упознат и са свим нашим тајнама”. Првобитно, Лука Кирико се колебао, али Шафиров га је убедио да то прихвати.⁶⁸ Септембра 18. 1712. Лука Барка прима грамату и патент, којим је примљен у руску службу као резидент у османској престоници.⁶⁹

Мировни уговор из априла 1712. показао се исто тако кратко-трајним, као и Прутски. Током лета 1712. Шафиров упозорава Петра I на спремност Порте да поново наруши мир. У условима недовољне обавештености и немогућности нормалне кореспонденције, руски дипломати у Цариграду примали су информације углавном од Луке и Николе Барке, који су били и основни посредници у односима руских посланика с Портом. Информације о присуству великог мноштва руске војске у Пољској, односно непоштовање договора од стране Русије, били су повод за обнову рата крајем октобра 1712. Шафиров и Шереметјев, који су у османској престоници били гаранتي за испуњење мировних услова, притворени су.⁷⁰ За одржавање кореспонденције са Петром I они су рачунали на Луку Кирика. Његов коментар поводом одлуке Османског царства да обнови ратна дејства против Русије је уобичајен, и у духу нових идеја које се рађају у Европи: „Садашњи султан себе сматра за апсолутног владоца, који може да започиње рат без сагласности великог броја министара, а војска и остали му се потчињавају од страха”⁷¹

⁶⁵ *Ibid*, т. 12, вып. I, 324, 492. Подробан извештај о преговорима посланици П. П. Шафиров и М. Б. Шеремјетев (син фелдмаршал Б. П. Шереметјева) послали су 8. априла 1712 г. Петар I је ратификовао договор 20. маја 1712 г. – *Ibid*, т. 12, вып. I, 492, 493-502.

⁶⁶ *Ibid*, т. 12, вып. I, 372, 483, 500-501.

⁶⁷ *Ibid*, т. 12, вып. I, 570.

⁶⁸ *Ibid*, т. 12, вып. II, 395; С. М. Соловьев. *op. cit.*, т. 16, 383.

⁶⁹ *Письма и бумаги...*, т. 12, вып. II, 138, 139, 390, 395, 396.

⁷⁰ *Ibid*, т. 12, вып. II, 389, 441-444, 454, 456, 461-462, 473; О положају руске дипломатије у Цариграду у време Прутског рата видети Т. Стоилова, *Имунитет и пленничество на дипломатите. Турция. XVIII век*, Историческо бъдеше, 1-2, 2002, 128-129.

⁷¹ С. Ф. Орешкова, *op. cit.*, 179 и сл.

* * *

Међу најзаслужнијим сарадницима П. А. Толстоја је Дубровчанин Флорио Беневени, унук бискупа Беневенија, који је живео у Цариграду. Флорио Беневени стигао је у Русију током 1714, заједно са П. А. Толстојем, али је на служби код њега у Цариграду био већ од 1708. Вероватно је био изузетно користан са својим знањем источних језика – персијског, турског, татарског, као и италијанског, који је у то време био дипломатски језик Леванта. Тешко је да се потпуно истражи делатност Флорија Беневенија, јер су архив руске дипломатске мисије уништили Турци по објављивању рата новембра 1710. Вести о Беневенију недостају и у документацији коју је посланство слало у руску престоницу. Али, сам Беневени говори о свом боравку у Једикуле заједно с осталим члановима руског посланства: „...бисмо затворени годину и по...”. Ослобођен је 5. априла 1712, и по наређењу П. А. Толстоја постао је преводилац потканцелара П. П. Шафирова. После обнављања рата, Беневени је провео још шест месеци у затвору. У Русију је отишао заједно са П. А. Толстојем. Именован је за преводиоца Оријенталне експедиције при Спољној колегији (Министарство спољних послова), „с годишњом платом од 300 рубаља и са по 10 рубаља месечно за свакодневне потребе. Укупно годишње 429 рубаља.” Следеће две и по године провео је у релативно мирној служби. Али, када је током 1717. Петар I наредио П. А. Толстоју да се пронађе и врати у Русију царевих Алексеј, који је напустио земљу, Толстој није заборавио да са собом поведе и Флорија Беневенија, ценећи његова знања као преводиоца и вештог познаваоца дипломатских послова, који је доказао своју лојалност као службеник у његовој канцеларији. Јула 26. 1717, П. А. Толстој и А. И. Румјанцев, заједно са Флориом Беневенијем, стигли су у Беч, али царевих Алексеј је већ био у Напуљу, и изасланици Петра I кренули су за њим. Алексејев повратак у Русију неоспорна је заслуга П. А. Толстоја, и цар га је за то богато наградио. Без награде нису остали ни други учесници у проналажењу царевих. Флорио Беневени је унапређен од преводиоца у секретара, али није ни ступио на ту дужност⁷², јер му је одмах дат други задатак. Указом од 5. јула 1718, Беневени је именован за руског посланика у Бухари. Историја те мисије је део историје руских интереса према истоку, а његова писма, извештаји и

⁷² *Посланник Петра I на Востоке...*, 14-16.

дневници из тог времена су доказ његовог умећа да пронађе излаз из сложених ситуација и реши постављене му задатке.⁷³

Беневени се вратио у Русију током 1725, и убрзо после тога тражио је одмор и дозволу од Спољног колегија да посети родни град: „Док сам био толико далеко од моје отаџбине Дубровника, изгубио сам оца и мајку. Сем тога, примио сам вести да је у Дубровнику умро и мој деда, који је раније био бискуп у Цариграду... И како сам ја, поменути, најстарији наследник у породици, а браћа и остали рођаци су у неспоразуму, па изгубих дом и све остало, браћа траже моје присуство за извесно време, да видим наш дом и да га се присетим, а у међувремену да покушам да добијем макар и мало наследство, које је остало по смрти мог деде.”

Пред одлазак за Дубровник Флорио Беневени био је изложен понижавајућој процедури за наплату дугова, направљених у време путовања за Персију и Бухару, као и за одређену плату, и „за заслужену новчану награду за његове потчињене, пострадале заједно с њим” у време његове мисије. Преписка и заседања међу различитим службама и комисијама одужиле су се две године. На крају, Беневени је примио тражених 2.000,00 рубаља, неопходних за путовање у Дубровник. Сви који су му помагали у азијској мисији награђени су. Указом од 18. децембра 1727, „секретар Флорио Беневени добио је дозволу да путује у отаџбину и издат му је пасош, дата кочија одговарајућа његовом рангу, и новац за путне трошкове“. То је последњи извештај о Флорију Беневенију. Да ли је стигао до Дубровника и да ли се поново вратио у Русију за пола године, како је забележено у његовој молби за одмор, није познато.⁷⁴ Током две деценије у руској служби, Беневени је учествовао у дипломатским мисијама судбоносним за Русију, и постао важна личност руске дипломатије током прве четвртине XVIII века.

* * *

Крајем XVII века, Русија и Дубровник остварују контакте, али њихове међусобне везе током следећег века остале су површне, упркос наглашеним интересима у конкретним случајевима. Развој руске

⁷³ Тој мисији посвећена је књига „Посланник Петра I на Востоке...”; видети: Т. Стоилова, *В търсене на неизвестния Изток*, Проблемът Изток-Запад. Историческа перспектива, София 2003, 191-193.

⁷⁴ *Посланник Петра I на Востоке...*, 27-28.

политике према Османском царству и Средоземљу током XVIII века довео је до неопходности регулисања политичких и економских односа Русије са земљама Јужне Европе. Отварање руског конзулата у Дубровнику био је део тог процеса и могућност за развој обостраних веза, као и руске политике према суседним османским поседима. Развој догађаја у Француској, Европи и Средоземљу током деведесетих година XVIII века одредио је руском конзулу у Дубровнику значајно место у дипломатској служби његове земље. Наполеонови ратови крајем XVIII – почетком XIX века политички су променили простор Средоземља, у коме од 1806. године Дубровачка република више не постоји као самосталан политички субјект. Интерес Русије ка Јадрану и целом Средоземљу ипак опстаје, а руска политика према становништву тог подручја све више се развија.

Tamara STOILOVA

**RUSSIA AND DUBROVNIK
IN THE BEGINNING OF THE XVIII CENTURY**

Summary

The strategic location of Dubrovnik was the reason for the strongly expressed interest in it on the part of Turkey, Austria and Venice, and also, from the end of the XVII century, on the part of Russia. The ties with the Dubrovnik Republic in the first decades of the XVIII century were a part of Russia's attempts to play a significant role in the political life of Europe. During that time the Ottoman Empire and its European domains, as well as the Mediterranean, represented a knot of interests and problems to the backdrop of the entire political environment. Dubrovnik was a willing participant in the international affairs but it also started to ever so often attract Russia's attention as an object of its foreign policy. The relations between the enormous Eurasian empire and the small Adriatic republic were measured first of all by the assistance to the Russian delegation in Constantinople, which was provided by some individuals. Some of them made a significant contribution to the establishment and implementation of the Russian policy in the Mediterranean and towards the Ottoman Empire and the Christians in its European domains – the Dubrovnik consuls from the Barca family, Sava Ragusinski, Florio Beneveni and others. Each one of them took part in the solution to the complicated political and diplomatic problems, which had brought the two empires to a standstill on the brink of war. Ragusinski and Beneveni were credited also as Russian diplomats in Asia as well as with the solution of certain domestic issues. However, the relations between Russia and Dubrovnik remained generally superficial and only become active towards the end of the century as a result of events in Europe and the Mediterranean.

Недељко РАДОСАВЉЕВИЋ
Историјски институт
Београд

**ГЕРАСИМ ДОМНИН,
УЖИЧКО-ВАЉЕВСКИ МИТРОПОЛИТ (1816-1831)**

Још од Београдског мира 1739, и Друге велике сеобе Срба¹, у јерархијску структуру Пећке патријаршије отпочео је продор патријараха и епископа који су потицали из Васељенске патријаршије, што се на крају завршило и укидањем њене аутокефалности 1766.² Годину дана касније окончано је и постојање друге аутокефалне православне цркве на Балканском полуострву, Охридске архиепископије.³

Од тада, па све до стварања аутономне српске цркве у Кнежевини Србији 1831, на челу епархија у српским земљама углавном су били архијереји грчког порекла, који су већином имали звање митрополита. Њихово присуство није се прекидало ни када је, у време постојања српске устаничке државе, дошло до прекида присуства османске власти на једном делу тог простора, а настављено је и касније, након што је од 1815. године кнез Милош Обреновић отпочео стрпљиву дипломатску активност на стварању аутономне државе.

Под османском влашћу, и патријарх и епископи имали су статус лица која су формално уживала право путпуног закупа неког добра

¹ Београдским миром склопљеним 1739. између Османског царства и Хабзбуршке монархије, завршен је рат вођен од 1737, у који је Хабзбуршка монархија ушла неспремно, и изгубила северну Србију са Београдом. Како је врх Пећке патријаршије подржао припрему српског устанка, који је требало да олакша продор хабзбуршке војске, после првих османских успеха Срби су још 1737. кренули у Другу велику сеобу, предвођени патријархом Арсенијем IV Јовановићем Шакабентом. Рајко Л. Веселиновић, *Србија под аустријском влашћу 1718-1739*, Историја српског народа IV/1, 146-159; Ђоко Слијепчевић, *Историја Српске православне цркве I*, Београд 1991, 355-356.

² Ђоко Слијепчевић, *Укидање Пећке патријаршије 1766. године*, Богословље XIII, Београд 1938, 288.

³ Иван Снегаров, *История на Охридската архиепископия-патриаршия, од падането и под турците до неиното унищожение (1394-1767) II*, София 1995, 149.

(сербестијат), у овом случају појединих епархија.⁴ То право је, међутим, било само привидно, а епископи су морали да лојалност исказују како према Патријаршији као духовној, тако и према султану као световној власти.

И док је у духовном погледу ауторитет патријарха био несумњив, у практичним, свакодневним односима митрополита са верницима, утицај османских власти био је преовлађујући. Све оно што је по црквеним правилима у епархији припадало надлежном митрополиту, потврђивано је султановим указом, најчешће издаваном у форми берата, без кога није било могуће ни ступити на чело епархије, ни опстати на том месту приликом промене владара на престолу. Два чиниоца, дакле, Патријаршија и османска власт, имали су пресудну улогу у регулисању права и обавеза православних верника према архијерејима, и православној цркви као институцији уопште.⁵

Међутим, та ситуација почиње да се мења у време постојања српске устаничке државе, када су два митрополита, београдски и ужичко-ваљевски, стављени под чврсту контролу националних власти, док су многи, њима јерархијски подређени свештеници, имали већу моћ од њих, јер су постали устаничке старешине. Стари, вековима устаљени поредак, поново је заживео по слому Првог српског устанка 1813, али је такво стање трајало кратко, само до окончања Другог српског устанка 1815, и формирања првих српских националних институција власти.⁶

Митрополит Герасим Домнин дошао је на чело Ужичко-ваљевске митрополије⁷ у веома осетљивом тренутку. Околности у којима је требало да преузме управу над том епархијом биле су несталне, а за разлику од ранијег времена, када се тачно знало које су компетенције османских, а које виших духовних власти, трећи чинилац, српске националне власти које се постепено формирају, у почетку је довео до низа нејасноћа по том питању. Сама чињеница да је Герасимов претходник, Србин Мелентије

⁴ Право потпуног закупа (сербестијат), у османском законодавству изражавано је формулом *одложено перо и одсечена стопа*. Радмила Тричковић, *Српска црква средином XVII века*, Глас САНУ СССХХ, Београд 1980, 68-69.

⁵ Недељко Радосављевић, *Црква у Београдском пашалуку под управом Васељенске патријаршије 1766-1831*, докторска дисертација одбрањена на Филозофском факултету у Бањој Луци 12.07. 2004. године, у рукопису, 164-166.

⁶ Исто, 141.

⁷ Ужичко-ваљевска митрополија настала је у време између склапања Београдског мира 1739. и 1746, спајањем Ужичко-зворничке митрополије и највећег дела Ваљевске епископије, која је до тада била у саставу аутономне Београдско-карловачке митрополије у Хабзбуршкој монархији. Постојала је све до 1831. године. О настанку Ужичко-ваљевске митрополије опширније: Исти, *Ужичко-ваљевска митрополија 1739-1840*, Ваљево 2000, 28-30.

Никшић⁸, убијен по налогу кнеза Милоша, а да ни османске ни црквене власти то нису спречиле ни казнили, свакако је утицала на новог архијереја да од почетка води опрезну дипломатску политику.

Митрополит Герасим је у своју нову епархију највероватније стигао у касну јесен 1816, а сигурно пре Богојављења 6. (18) јануара 1817. године. До његовог доласка, Ужичко-ваљевском митрополијом је као администратор управљао поуздан човек кнеза Милоша, архимандрит манастира Никоље кабларско, Хаци Атанасије Радовановић.⁹

Титула коју је овај архијереј Васељенске патријаршије носио била је висока, и гласила је: *Православни архиепископ и митрополит ужички, ваљевски, шабачки. и височајшиј егзарх всеја Илирикији*. Архиепископска и митрополитска титула, као и помињање егзархата над *целим Илириком*, међутим, нису значили никакву практичну власт на ширем подручју ван поверене епархије, већ су били почасна звања. У то време, већина архијереја Васељенске патријаршије имала је митрополитско звање, док су викарни епископи имали обичан епископски чин. У случају митрополита Ужичко-ваљевске и Београдске митрополије није се, дакле, радило ни о каквим поглаварима аутономних или аутокефалних цркава (попут српске Карловачке митрополије у Хабзбуршкој монархији), већ о духовним лицима која су под својом управом имала једну епархију, која се, осим можда по броју верника, ни по чему није издвајала по статусу од осталих.¹⁰

Герасим Домнин се настанио у Шапцу, где се налазио владичански конак још од времена када је, у време последњег аустро-турског рата 1788-1791, спаљено старо владичанско средиште у ваљевској вароши.¹¹

⁸ Бартоломео Куниберт, лични лекар кнеза Милоша Обреновића, који је у тренутку убиства Мелентија Никшића имао само 16 година и још није био у Србији, његово убиство правда *државним разлогом*, истичући велику самовољу у понашању овог архијереја. Бартоломео Куниберт, *Српски устанак и прва владавина Милоша Обреновића*, Београд 1901, 160-165. Љубомир Н. Митровић, писац монографског дела о Мелентију Никшићу, сматрао је да он као епископ није успео да се докаже, већ да му је приоритет био својеврстан политички програм, који је подразумевао увођење тетрархије са елементима теократске власти, попут оне у Црној Гори. Љубомир Н. Митровић, *Мелентије Никшић, епископ шабачки*, Београд 1910, 69-77.

⁹ Недељко Радосављевић, *Црква у Београдском пашалуку под управом Васељенске патријаршије 1766-1831*, 143.

¹⁰ Исто, 353-354.

¹¹ Исти, *Ужичко-ваљевска митрополија 1739-1804*, 130-131. Митрополитски конак у Шапцу налазио се у близини старе варошке цркве, а у његовој близини је по окончању Другог српског устанка изграђена и зграда српског Шабачког магистрата (нахијског суда). Конак је имао спрат (чардак), где су се налазиле и просторије за пријем гостију. Јоаким Вујић, *Путешествије по Србији II*, Београд 1901, 97-98; Георгије Магарашевић, *Путовање по Србији у 1827. години*, Београд 1983, 132.

Први гласови о њему, који су допрли до Срба у Хабзбуршкој монархији, нису били нарочито повољни. На основу првих, непроверених вести, Лукијан Мушицки писао је Вуку Караџићу да је Герасим био *затуцани Грк* који је, поред матерњег, знао и турски језик, а са верницима се у почетку споразумевао уз помоћ тумача.¹² Оно што је сасвим сигурно је чињеница да је Герасим по народности био Грк, и да је по доласку на чело Ужичко-ваљевске митрополије већ имао архијерејски чин.¹³ У почетку, његово знање словенског језика свакако је било оскудно, јер пре тога није дуже боравио ни у српским, а вероватно ни у другим словенским областима. Због тога је и његова првобитна комуникација посредством тумача била сасвим уобичајена. А тумач, често и архијерејски заступник у епархији у звању протосинђела, у овом случају словенског порекла, могао је да обавља и неке од свештених обреда које је вршио епископ.¹⁴

Поменути наводи у сваком случају не могу значити потврду става о лошем Герасимовом образовању, које се, захваљујући чињеници о наводно лошем знању српског језика, укоренила у делу српске историографије. Напротив, савремени извори о томе говоре управо супротно. Герасимов савременик, каснији ужички епископ Јоаникије Нешковић, дао је у кратком шематизму српске цркве, саставном делу својих *Беседа*, знатно уравнотеженију слику о овом митрополиту и његовом знању. За Герасима, кога је и лично упознао, Нешковић тврди да је био образован човек, који се старао да достојно одговори својој духовној мисији, учећи хришћанским вредностима и свештенство и народ. Што се тиче његових слабости, Нешковић наводи да је прекомерно глобио народ и свештенике, што је опште место у опису понашања готово свих епископа тог времена.¹⁵

Говорећи о Герасиму Домнину, и Ђоко Слијепчевић, писац до сада најпотпуније историје Српске православне цркве, запада у противречности. Док на једном месту прихвата негативне ставове Лукијана Мушицког и

¹² У писму Вуку Караџићу, упућеном непосредно по првим вестима о доласку новог архијереја на чело Ужичко-ваљевске митрополије, Мушицки истиче да је новопридошли митрополит Герасим, кога је назвао *затуцаним Грком*, молио тумача, архимандрита Атанасија из Никопоља, ранијег протосинђела владике Мелентија Никшића, да га у цркви најави и препоручи верницима. Лукијан Мушицки Вуку Караџићу, *Вукова преписка I*, Београд 1988, 459-460. Поменути протосинђел Атанасије свакако је био словенског порекла.

¹³ Павле Швабић, *Герасим Домнин, митрополит шабачки 1816-1830*, Гласник Православне цркве у Краљевини Србији за 1906, Београд 1906, 267-269. Швабић је у свом делу објавио део преписке митрополита Герасима Домнина са кнезом Милошем. Исто, 69-70, 75-77, 160-161, 267-270, 366-368, 415-416.

¹⁴ *Протосинђел* (С. Е. Ш), *Енциклопедија православља III*, II-III, Београд 2002, 1577.

¹⁵ Јоаникије еп. Нешковић, *Беседе говорене епископомъ ужичкимъ Јоанникиемъ*, Београд 1868, 329.

Вука Караџића, засноване на првим, непровереним вестима добијеним из друге руке, на другом месту исти аутор указује на то да је митрополит Герасим, свестан лоших прилика у свештенству, упутио кнезу Милошу једно *Начертаније*, предлажући да се од угледнијих духовних лица формира тело које би сваких пола године расправљало о проблемима парохијског свештенства, спречавало злоупотребу наслеђивања парохија и њихову продају док би се, ради обезбеђења квалитетног свештеничког подмлатка, сваки свештеник обавезао да одреди наследника и упути га у богословску школу, коју би требало отворити.¹⁶ Тако свеобухватне мере свакако није могао предложити необразован човек, несвестан задатака који пред њим као митрополитом стоје. Зато се може претпоставити да је Герасим Домнин вероватно био ученик Патријаршијске академије у Цариграду или неке од других, такође квалитетних теолошких школа Васељенске патријаршије, а његово теолошко знање морало је било веома добро.¹⁷

О образовању и начину живота митрополита Герасима Домнина податке су оставили и други савременици. Јоаким Вујић, који је 1826. пропутовао кроз највећи део Београдског пашалука, у коме се све јаче учвршћивала власт кнеза Милоша, наводи да га је митрополит веома учтиво примио у просторији која је служила за пријем гостију, и да га је ту почастіо кафом, задржавши се дуго у разговору с њим.¹⁸ Само годину дана касније, други путописац српског порекла са простора Хабзбуршке монархије, Георгије Магарашевић, тврдио је да је пријем код митрополита Герасима био *по европејски*, и да су се дуго задржали у разговору о приликама у окружењу, али и о филозофским и научним темама. У Магарашевићевом казивању посебно је занимљиво то што истиче да му је митрополит описао живот и обичаје једне оазе Словена, која је

¹⁶ Ђоко Слијепчевић, *Историја Српске православне цркве II*, Београд 1991, 308-309.

¹⁷ Још у 18. веку грчки школски систем у Османском царству био је веома изграђен, а школе су имале разнолик наставни садржај. На њихову вредност указивали су и неки српски савременици, попут бившег пећког патријарха Василија Јовановића Бркића. Василије Јовановић-Бркић, *Опис турских области и у њима хришћанских народа, а нарочито народа српскога, састављен године 1771. српским патријархом Василијем Бркићем*, приопштио И. Руварац, Споменик СКА X, Београд 1891, 48. Са њим се знатно касније сложио и Стојан Новаковић. Стојан Новаковић *Цариградска патријаршија и православље у европској Турској*, Београд 1895, 15-22. У школама у Фанару, Смирни, Тесалији, на Крфу, на Светој гори и у другим местима су се, поред теологије, изучавали грчки књижевни језик, реторика, еуклидовски елементи, логика, физика. О томе опширније видети: Ђоко Слијепчевић, *Историја Српске православне цркве II*, 429-431; Исти, *Укидање Пећке патријаршије 1766*, 253. О утемељењу и структури целокупног грчког образовног система у Османском царству под окриљем Васељенске патријаршије опширније: St. Runceman, *The Great Church in Captivity*, Cambridge 1968, 208-211.

¹⁸ Јоаким Вујић, *наведено дело*, 98.

вековима живела у околини његовог родног града, Трапезунта.¹⁹ И Вујић и Магарашевић су, као поданици Хабзбуршке монархије из српског грађанског сталежа, добро знали како изгледа пристојна аудијенција, а митрополиту Герасиму по том питању у својим белешкама нису упутили ни једну замерку. Магарашевићево изричито навођење да је пријем код митрополита био у складу са европским обичајима тог времена чак је у делимичној супротности и са стањем у самој Васељенској патријаршији, у којој је крајем 18. века и у најближем патријарховом окружењу било пуно утицаја турског начина живота.²⁰

Још нешто је уочљиво у Магарашевићевом казивању: као човек који је био професор у најпрестижнијој српској школи, Карловачкој богословији, он би свакако приметио Герасимово недовољно образовање да је оно заиста било такво, и то би без сумње забележио. Насупрот томе, Магарашевић тврди да је Герасим Домнин знао више језика, и да је Службу божју у шабачкој цркви и другим местима вршио на српском (црквенословенском). Очигледно је овај митрополит савладао језик средине у којој је живео, како би лакше обављао своју духовну мисију међу верницима којима је грчки језик био готово потпуно непознат. На добро образовање Герасима Домнина указао је знатно касније и Жан Мусе, један од страних историчара који се истраживачки бавио историјом српске цркве.²¹

У почетку су из канцеларије митрополита Герасима Домнина синђелије о додели парохија свештеницима, или свидетелства (сведочанства) о рукоположењу кандидата у свештенички чин, издавана на грчком језику, али већ од 1820. године и на том плану преовладао је српски језик и црквенословенско писмо.²² Међутим, те дипломатичке исправе имају и

¹⁹ Георгије Магарашевић, *наведено дело*, 132-133.

²⁰ О аудијенцији код васељенског патријарха 1784. и патријаршијском окружењу, која се умногоме разликовала од пријема код митрополита Герасима Домнина четрдесет година касније, опширније Герасим Зелић, *Живот Герасима Зелића, архимандрита*, Панчево, б. г., 70-74.

²¹ Jean Mousset, *La Serbie et son Eglise (1830-1904)*, Paris 1938, 62. Митрополит Герасим у томе није био усамљен пример. И његов савременик, београдски митрополит Агатагел (1815-1825), који је након тога постао и васељенски патријарх, научио је српски језик, и чак 1817. постао пренумерант на *Новине сербске*, које су покренули Димитрије Фрушић и Димитрије Давидовић. Љубомир Дурковић-Јакшић, *Историја српских библиотека 1801-1850*, Београд 1963, 24.

²² *Свидетелство митрополита Герасима Домнина о рукоположењу у свештенички чин кандидата Атанасија Поповића из села Субјел у Ужичкој нахији из 1820.* Чува се у породичној архиви Поповића у Субјелу код Косјерића. Синђелију истог митрополита издати 10. (22) септембра 1826. јеромонаху Исаји Поповићу из манастира Никоље кабларско, такође писану на српском језику и црквенословенском писму, фототипски је објавила Зорица Матијевић, *Два документа из Музеја манастира Никоље*, Изворник, грађа Међуопштинског историјског архива Чачка, Чачак 1998, 26.

једну особеност. Печати митрополита Герасима које је користио остали су стари. Ради се о два печата, од којих је први био овалног облика, са текстовима на грчком језику по ободу и турском у средини.²³ Други печат, који се јавља тек 1820, био је знатно другачији, правоугаоног облика са зарубљеним угловима, са постољем у средини на коме стоје два анђела, држећи правоугаони штит у коме се налази сто са путиром, док се изнад њега налази круна.²⁴ Текст на грчком језику на овим печатима је следећи: Ο ΤΑΠΕΙΝΟΣ ΜΗΤΡΟΠΟΛΙΤΗΣ ΟΥΖΗΖΗΣ ΚΑΙ ΒΑΛΙΟΒΟΥ ΓΕΡΑΣΙΜΟΣ 1816. (Смерни митрополит Ужица и Ваљева Герасим, 1816).²⁵ Ови печати, у којима се виде и трагови старе византијске хералдике, али и утицаји османске сигилографије, налазе се и на српским и на грчким документима насталим радом Герасимове канцеларије, чинећи те исправе дипломатички изузетно занимљивим.

Насупрот издавању службених аката који се тичу црквених послова, преписка митрополита Герасима са кнезом Милошем Обреновићем и локалним српским властима од самог почетка одвијала се на српском језику. То је, пре свега, било условљено практичним разлозима. Већина локалних кнезова нису знали грчки и нису у својим канцеларијама имали неког ко би та писма превео са тог језика. А због нарастајућег утицаја носилаца српских националних власти, српски језик био је апсолутно преовлађујући. Сви послови које је са српским народним првацима митрополит Герасим требало да заврши, одвијали су се знатно брже уколико нису захтевали компликовано превођење различитих писама и других докумената. Сем тога, они су могли бити и погрешно преведени и тако проузроковати друге проблеме. Митрополит Герасим Домнин је то добро знао, па је од самог почетка своје управе Ужичко-ваљевском митрополијом у канцеларији свакако имао лице које је обављало послове српског ћирилског писара, а касније је вероватно и сам користио тај језик и писмо. На српском језику су из његове канцеларије потицала и сведетелства (сведочанства) издата појединим монасима о додели свештеничког чина. Реч је о исправама које су важиле у било којој епархији било које православне цркве. Зато је веома занимљив и случај сведетелства светогорског (хиландарског ?!) јеромонаха Герасима о додели презвитерског чина, које му је митрополит Герасим Домнин 1827. издао такође на

²³ Свидетелство о рукоположењу свештеника Николе Јовановића из села Бјелуша у Ужичкој нахији, од 1. (13) фебруара 1818, Историјски архив Ужице, *Varia*, 1/113.

²⁴ Видети напомену 22.

²⁵ За превод грчког текста на печатима захваљујем се драгом колеги др Радивоју Радићу, научном саветнику Византолошког института САНУ.

српском, иако би приликом одласка у Свету гору овом монаху коришћење такве потврде на грчком језику било много једноставније.²⁶

Одмах по свом доласку у седиште Ужичко-ваљевске митрополије, митрополит Герасим Домнин морао је да предузме мере како би се стање у њој по смрти Мелентија Никшића довело у ред. Митрополија је била оптерећена дуговима које су начинили његови претходници, па му је из Патријаршије исте 1816. наложено да поменуте дугове, како службене епархијске, тако и њихове приватне, врати. А с обзиром на то да је преузео и приватне дугове свог предходника, патријарх Калиник VI му је посебним писмом одобрио да наследи целокупну имовину Мелентија Никшића, док је вернике позвао да му у томе помогну.²⁷ Међутим, питање дугова његовог претходника није сасвим разјашњено. Мелентије Никшић био је кратко време на челу епархије, а сам је био имућан човек. Међутим, његов претходник, Данило II Јовановић „Алаук”, човек који је том митрополијом управљао у кратком периоду од слома Првог, до избијања Другог српског устанка (1814-1815), и који је због својих злоупотреба од патријарха Калиника VI кажњен строгим прогонством у манастир Метеори, могао их је начинити знатно више, а Мелентије је, као нови архијереј, такође морао да их преузме.²⁸ Зато се може претпоставити да су дугови које је Герасим Домнин морао да преузме и исплати, а који су касније у одређеној мери могли да утичу да се његов однос са локалним свештенством и манастирским братствима делимично искомпликује, већ били стари и нагомилани, посебно због прилика које су владале у време Првог српског устанка, када је у погледу црквене управе у Србији владао *de facto* провизоријум, без видљивог утицаја Патријаршије. Међутим, могућност да добије нешто вредније од Мелентијевог наследства осим црквених ствари, није постојала, јер тешко да би локалне српске власти дозволиле да се лични новац, који је можда код себе имао његов претходник, нађе у Герасимовим рукама.

У наредних петнаест година, Герасим Домнин је током своје управе Ужичко-ваљевском митрополијом у више наврата имао неспоразуме

²⁶ Свидетељство митрополита Герасима Домнина о додели презвитерског чина јерођакону Герасиму, Шабац, 26. септембар (8. октобар) 1827. Копију овог документа, на којој се налази и печат Архива манастира Хиландара, добио сам од уваженог колеге, господина Милорада Радевића, на чему му се најсрдачније захваљујем. На тој копији, нажалост, нема архивске сигнатуре. Међутим, потпис митрополита Герасима Домнина на овом документу, потпуно идентичан потписима које је остављао на другим повељама и актима, са сигурношћу потврђује аутентичност овог документа.

²⁷ Димитрије Алексијевић, *Прилози за историју српске цркве*, Весник Српске цркве за 1910, Београд 1910, 306.

²⁸ Исто, 305.

са српским властима, чији је ауторитет постепено растао, али су периоди његове блиске сарадње са кнезом Милошем били знатно дужи, иако су у српској историографији углавном стављани у други план, иза отвореног сукобљавања. Ти сукоби нису били личне природе, нити су изазвани само редукацијом владичанских прихода и променом начина њиховог прикупљања, већ и неким чисто канонским и црквено-административним питањима, на које су српске власти покушавале да утичу.

Како још увек није био јасно дефинисан статус Србије, ни кнез Милош Обреновић ни други српски прваци нису могли мењати постојећу мрежу епархија, али су истрајно радили на стављању црквене структуре под своју контролу.

Након окончања Другог српског устанка и споразума Милоша Обреновића и Марашли Али-паше, српске власти су, само у току фебруара и марта 1816, чак у три наврата административно прописале висину владичанских и свештеничких прихода у Београдској и Ужичко-ваљевској митрополији. Тиме је висина појединих прихода измењена, а неки су чак и укинута, или препуштени слободној погодби владика са верницима и свештенством. Тим актима новоформираних српских структура власти, потпуно се променио до тада устаљени поредак, у коме су готово сви приходи епископа били прописани султановим бератом о сагласности за њихово ступање на чело епархија, или о потврђивању на тим положајима, а за њихово неометано прикупљање предвиђала се и подршка државних власти!²⁹ У то време, одлучнија реакција османских власти на промену тог вековима устаљеног поретка у Османском царству готово потпуно је изостала.

Све до 1818. године, ни митрополит Герасим Домнин, ни београдски митрополит Агатангел, нису имали било каквих већих неспоразума са српским властима, док им се у уређење питања која се тичу свештенства нико није озбиљније мешао. У њиховим рукама било је додељивање парохија, постављање манастирских старешина, кажњавање непослушних свештеника који су живели супротно начелима свог позива... Те године, међутим, уследио је први удар српских националних власти на до тада неотуђива архијерејска права. На основу различитих жалби свештенства о начину прикупљања владичанских прихода, које су архијереји вршили обилазећи епархију са својом пратњом, године 1818. донета је одлука да они сами не прикупљају димницу и мирију, већ да то раде локални свештеници, и да им потом шаљу прикупљен новац.³⁰ Жалбе појединих

²⁹ Недељко Радосављевић, *Црква у Београдском пашалуку под управом Васељенске патријаршије 1766-1831*, 233-234.

³⁰ Исто, 235-236.

свештеника тицале су се трошкова које је правила владичанска пратња приликом обиласка епархија, висине мирије и димнице, као и других дажбина (опело свештеника, право кадуцитета...), а посебно је истицана чињеница да је било и случајева затварања и физичког кажњавања непослушних од стране митрополита. На другој страни, ни митрополити нису заостајали у својим жалбама на непослушно свештенство, у чијим редовима је било и лица сумњивих моралних вредности, али то није битно утицало на ставове кнеза Милоша.³¹ Напротив, иницијатива српских власти по том питању била је потпуна, а српски депутати у Цариграду, Сава Љотић и Димитрије Јосифовић, по кнежевом налогу обавестили су и патријарха о наводним злоупотребама архијереја.³² На овај начин митрополити су стављени у позицију веће зависности од кнеза Милоша, пре свега у финансијском погледу, јер је од његових наредби зависило да ли ће свештенство у потпуности извршити свој задатак на прикупљању владичанске мирије и димнице, да ли ће крити број кућа или не, што у то време није била никаква реткост, а извршавање владичанских наредби такође је морало бити подржано од српских власти. Приликом доношења овакве одлуке, у обзир нису биле узете чињенице да су архијереји, у време обиласка епархије, не само прикупљали своје приходе, већ и освештавали обновљене и новосаграђене храмове, рукополагали свештенике, именовали старешине манастира, служили о већим црквеним празницима при угледнијим манастирима и црквама...

Посебно тешко време за митрополите у Београдском пашалуку и суседним областима наступило је након избијања Грчког устанка 1821. На удару османских власти нашле су се и грчке трговачке колоније широм Османског царства, а посебно архијереји, који су глобљени и затварани, док је сам патријарх обешен на вратима Патријаршије. У суседном, Босанском пашалуку, сарајевски, зворнички и херцеговачки митрополит били су заточени у Травнику код везира, као јемци за мирно понашање раје, одакле су упутили и прокламације са позивима на мир и лојалност законитим властима. Из заточеништва су убрзо били пуштени, али им није

³¹ Исто, 236-237.

³² Љотићу и Јосифовићу патријарх је изразио запрепашћење сазнањима које је од њих добио, обећао да ће митрополити бити укорени, и да ће им послати писмо о томе како да се понашају у епархијама. Садржај овог писма занимљив је и због тога што се у њему наводи да је бина-емин замолио да му се да нешто новца. То говори у прилог и могућности да су, у спору са црквеном структуром, српске власти контактирале и са високим османским чиновницима. *Сава Љотић и Димитрије Јосифовић кнезу Милошу Обреновићу*, Цариград, 20. децембра 1818 / 1. јануара 1819. Архив Србије, ЗМП, 789.

било дозвољено да напуштају седиште пашалука.³³ Такве две прокламације је, водећи интереса о заштити интереса верника али и Патријаршије у целини, упутио и митрополит Герасим Домнин. У првој прокламацији затражио је од верника и свештенства да остану потпуно лојални земаљским властима, и да никако не подлежу сумњивим вестима које о грчком устанку шире они који народу не желе никакво добро.³⁴ Убрзо је, приликом обиласка епархије, сличну прокламацију упутио и из Ужица.³⁵

За разлику од већине других митрополита, који су се налазили дубље у унутрашњости Османског царства и нису имали пуно избора сем да прокламацију таквог садржаја упуте својим верницима, митрополит Герасим Домнин, као и београдски митрополит Агатангел, налазили су се на самој граници према Хабзбуршкој монархији, и вероватно су имали прилику да, чувајући свој живот, емигрирају у њу. У блиској прошлости таквих примера већ је било.³⁶ А управо у томе што је остао у својој епархији и позивао на мир, уместо да се одлучи за одлазак, види се одговорност и оданост митрополита Герасима према повереној архијерејској дужности.

Годину дана након избијања Грчког устанка, уследио је нов велики удар на архијерејска права у Београдској и Ужичко-ваљевској митрополији. Михаило Гавриловић сматрао је да се на тај корак кнез Милош одлучио у тренутку када се Васељенска патријаршија налазила под сталним оптужбама османских власти да је повезана са избијањем Грчког устанка 1821, док је он сам био сигуран да због тога Срби Београдском пашалуку неће претрпети никакве озбиљније последице.³⁷ На скупштини одржаној 13-14. (25-26) децембра 1822, донета је одлука о одређивању годишњих плата за оба митрополита у Београдском пашалуку (*Уредба за владике*).

³³ *Књажевска канцеларија, Ужичка нахија – књига прва*, приредио Недељко Радосављевић, Ужице-Београд 2005, 95, стр. 94-95.

³⁴ *Прокламација митрополита Герасима Домнина свештенству и народу поводом Грчког устанка*, Шабац, 24. јун (6. јул) 1821, Архив Србије, ЗМП, 1228. У том тренутку у Београдски пашалук су стигле сасвим поуздане вести о устанку и проблемима који је проузроковао грчкој популацији у Цариграду.

³⁵ *Митрополит Герасим Домнин свештенству и народу*, Ужице, 1821, Архив Србије, ЗМП, 1283.

³⁶ Године 1791. тако је поступио београдски митрополит Дионисије Папазоглу, затим ужичко-ваљевски митрополит Антим Зепос 1806, београдски митрополит Леонтије Ламбровић 1813... Недељко Радосављевић, *Црква у Београдском пашалуку под управом Васељенске патријаршије 1766-1831*, 187, 191, 197.

³⁷ У почетку су и Срби, као већ доказани бунтовници, били под појачаном присмотром османских власти, док су из Београда чак отишле и неке притужбе локалних муслимана на њихово понашање. Поучени ранијим искуствима, тутори београдске цркве затражили су од кнеза Милоша упутства да ли да црквене ствари склоне на сигурно, обавестивши га и да је већина хришћана напустила београдску варош. *Тутори београдске цркве кнезу Милошу Обреновићу*, Архив Србије, КК II, Народна канцеларија, 336.

По тој Уредби, њихове плате износиле би 20.000 гроша за београдског и 18.000 гроша за ужичко-ваљевског митрополита, уз додатке за освештавање црква, антиминос, рукоположење свештеника, издавање синђелија... Димница и мирија би, међутим, и даље биле прикупљане, али би ишле у народну касу, одакле би се и исплаћивале архијерејске плате.³⁸

У том периоду, због тешког мирења са новонасталом ситуацијом, коју су прећутно толерисале и османске власти у Цариграду, на удару кнеза Милоша посебно се нашао управо ужичко-ваљевски митрополит Герасим Домнин. Правдајући доношење ове уредбе, кнез Милош поново се позивао на бројне жалбе на понашање митрополита у епархијама, а посебно жалбе на митрополита Герасима. За кратко време, са подручја три нахије из његове митрополије, Ужичке, Пожешке и Рудничке, стигле су бројне жалбе на њега због прекомерног глобљења свештеника, одузимања манастирских ствари и новца, затварања и физичког кажњавања непослушних... Те жалбе, међутим, никада нису озбиљније анализирале. Оне су пуне детаљних описа појединачних случајева, али се из њих ништа не може закључити о личностима њихових пошилалаца.³⁹ А брзина и број жалби које су пристизале на овог митрополита, као и чињеница да су у највећем броју потицале из нахија које су биле најчвршће упориште кнеза Милоша Обреновића, указују на то да се радило о организованој акцији, у којој је свака случајност била искључена. Оне су међу собом по садржају биле изузетно сличне, готово типске, и стизале су великом брзином у врло кратком року. Уосталом, на њихово писање подносиоци су били подстакнути од самог кнеза Милоша, који је преко нахијских кнезова тражио да му се свештенство писано обрати и изнесе све притужбе на архијереје, што је чињеница која сама по себи доводи у питање њихову потпуну веродостојност.⁴⁰ Тим жалбама је, у ствари, олакшано сломање отпора архијереја планираним мерама, који су им се и у писаној форми успротивили.

На свештеничкој скупштини одржаној марта 1823, на коју су били позвани сви протопрезвитери, протонамесници, архимандрити и игумани, ове одлуке су подржане.⁴¹ Архијереји на ту скупштину нису били ни

³⁸ Мита Петровић, *Финансије и установе обновљене Србије I*, Београд 1901, 191-193. Михаило Гавриловић, *Милош Обреновић II*, Београд 1909, 664. Ђоко Слијепчевић, *Историја Српске православне цркве II*, 306-307.

³⁹ Жалбе су се односиле на узимање две трећине прихода од венчаница, издавања парохија под закуп (кесим), узимања милостиње преко мере, одузимања парохија... Михаило Гавриловић, *наведено дело*, 667-669. Недељко Радосављевић, *Црква у Београдском пашалуку под управом Васељенске патријаршије 1766-1831*, 150.

⁴⁰ Михаило Гавриловић, *наведено дело*, 665.

⁴¹ Мита Петровић, *наведено дело*, 194-195.

позвани и невољно су дали писани пристанак на поменути уредбу о платама.⁴² Истовремено, у самом Цариграду додатно је заоштрено питање митрополита у Србији. О Уредби за владике упознат је реис-ефендија, а у Патријаршији је архимандрит Самуило Јаковљевић (иначе потенцијални српски кандидат за ужичко-ваљевског митрополита) извештавао патријарха о њиховим наводним злоупотребама, наводећи управо пример Герасима Домнина, и истичући потребу да на челу обе митрополије буду архијереји локалног порекла.⁴³

Да се наводи свештенства изнети у поменутим жалбама не могу узети без резерве, доказују други подаци, који митрополита Герасима Домнина приказују у сасвим другачијем светлу. Из његове преписке са кнезом Милошем јасно се види да се код њега залагао за бројне људе, молећи кнеза да им додели некакав посао. Један од примера његове великодушности било је и откупљивање хришћанских робова од Турака, при чему је најмлађе и најслабије међу њима, који нису имали превише изгледа да сами преживе, новчано помагао, а њихова народност у томе није имала никаквог удела. Добар пример за то био је случај једног болешљивог дванаестогодишњег дечака, откупљеног од Черкеза. Пошто се дете опоравило, митрополит Герасим га је дао да учи некакав занат, плаћајући мајстору 100 гроша да га не оптерећује другим кућним пословима. Пре тога га је научио српски и грчки језик, а помагао је новчано и дечакову породицу.⁴⁴

Одакле у личности Герасима Домнина присуство толиких противречности, као и у случају његовог предходника, Мелентија Никшића? Герасим очигледно није успевао да прикупи све приходе из митрополије који су му следовали, што због сиромаштва верника, што због скривања домаћинства.⁴⁵ Да би то остварио, он је свакако користио овлашћења

⁴² Михаило Гавриловић, *наведено дело*, 670-671; Београдски митрополит Агатангел је 28. јануара (9. фебруара) 1823, чак, молио патријарха да га због новонастале ситуације у његовој епархији, проузроковане мерама кнеза Милоша, што пре одатле премести. Димитрије Алексијевић, *Прилози за историју српске цркве*, Весник Српске цркве за 1910, 302-303.

⁴³ Мита Петровић, *наведено дело*, 196.

⁴⁴ Павле Швабић, *наведено дело*, 264-266.

⁴⁵ Један документ упућен 1818. из Јагодинске нахије кнезу Милошу добро приказује како је сакривање домова приликом плаћања димнице изгледало у пракси. За 15 наведених парохија, међу којима и четири манастирске (манастири Каленић, Љубостиња, Ивковић, Јошаница), тачно је наведено колико кућа има по тефтеру, колико је приказано београдском митрополиту, а колико сакривено. Од 2.543 куће, приказано је је свега 2.023, а сакривено чак 520, односно око 20 одсто! У појединим парохијама тај број достигао је и 40 одсто од укупног броја кућа! Бранко Перуничкић, *Град Светозарево 1806-1915*, Београд 1975, 107-109. Из

којима је располагао, а која су у неким случајевима укључивала и одузимање парохија. Осим тога, за свој рад на дисциплиновању свештеника који су одбијали да се повинују црквеним правилима и живели недостојно свештеничком чину који су носили, тражио је и подршку световних власти. А таквих примера било је много. Неке свештенике који су остали удовци морао је да, како сам каже, *очински саветује и моли*, да сагласно тадашњем обичају оду у манастир и приме монашки чин.⁴⁶ Зар, уосталом, није било очекивано да митрополит казни калуђера Матеја, који је опљачкао ризницу манастира Моравци⁴⁷, неког калуђера-луталицу који је дошао из друге епархије и бавио се надрилекарством проузроковавши бројне несреће међу пацијентима који су од њега затражили помоћ⁴⁸, или свештеника Арсенија из села Годовика, који је у пијанству продао књиге и сребрне црквене сасуде, набављајући уместо њих јефтине бакарне путире и дискове?⁴⁹ Митрополит Герасим посебно се борио против неканонске појаве склапања четвртог брака и присилног венчавања отетих девојака, док су неки представници локалних власти чак тражили да поједине случајеве те врсте благослови.⁵⁰ Такви примери говоре да је његова строгост некада заиста имала основа, и да је он имао пуно разлога да се жали на део локалног свештенства. Изузимајући кратке периоде неспоразума и сукоба са кнезом Милошем и српским властима (1818, 1822-1823), митрополит Герасим Домнин све време је уживао њихову пуну подршку у решавању таквих проблема и увођењу реда у црквену структуру.

Ваљевске нахије у Ужичко-ваљевској митрополији, међутим, Милоје Тодоровић и прота Матија Ненадовић су 24. маја (5. јуна) исте године известили кнеза Милоша да су проверили све свештенике, и да се сви они заклињу да нису прикрили ни једну кућу од димнице! У том тренутку то је, ипак, било мало вероватно. Исти, *Град Ваљево и његово управно подручје 1815-1915*, Ваљево 1973, 129-130. Провера да ли свештеници прикривају куће приликом плаћања димнице очигледно је вршена у више нахија, а резултат до ког се дошло у Јагодинској нахији указао је да је у томе било пуно неправилности.

⁴⁶ Лазар Поповић из Годљева, свештеник цркве у Сечој Реци, годинама је одбијао да се замонаши пошто је остао удовац, иако му је митрополит обећао да ће бити поштеђен свих послова, и да ће моћи сам да одабере манастир. Павле Швабић, *наведено дело*, 76-77, 163-164.

⁴⁷ *Кнез Рака Тешић кнезу Милошу Обреновићу, 3. марта 1819*, Архив Србије, КК IX, Ваљевска нахија, 132. Кнез Тешић обавештава кнеза Милоша да је о овом случају обавестио и митрополита Герасима.

⁴⁸ *Књажевска канцеларија, Ужичка нахија – књига прва (1816-1830)*, 193, стр. 164.

⁴⁹ У писму кнезу Милошу, митрополит Герасим истиче да је неколико пута покушавао да попа Арсенија уразуми лепим речима, али да је он увек кршио своја обећања. Павле Швабић, *наведено дело*, 68-70.

⁵⁰ Недељко Радосављевић, *Црква у Београдском пашалуку под управом Васељенске патријаршије 1766-1831*, 152.

Наведене мере кнеза Милоша и српских власти створиле су основу за постепено настајање аутономне српске цркве, што је реализовано након формирања Кнежевине Србије. Зато не треба искључити и могућност да је, можда, међу подносиоцима жалби на митрополите Герасима и Агатангела било и лица у високом архимандритском звању која су претендовала на архијерејске положаје. Поред већ поменутог примера архимандрита Самуила Јаковљевића, који је у Патријаршији износио жалбе на понашање митрополита Герасима, треба истаћи и да је рачански архимандрит Мелентије Стефановић већ вршио дужност администратора у тој епархији током 1812, а слично је у више наврата поступао и архимандрит манастира Никоље Хаџи Атанасије Радовановић када би, од одласка једног архијереја до доласка другог на њено чело наступао привремени провизоријум. А до доласка митрополита Агатангела 1816, Београдском митрополијом је као администратор управљао архимандрит Мелентије Павловић.⁵¹

У сукобу митрополита Герасима и Агатангела са српским властима 1822-1823, треба указати на још неке важне чињенице. Митрополит Герасим пружао је отпор не само увођењу годишњих плата за архијереје, већ и одлуци свештеничке скупштине да се, по угледу на српску Карловачку митрополију у Хабзбуршкој монархији, уведе Конзисторија (Духовни суд), који би решавао спорове из духовне, брачне и административно-црквене надлежности. Конзисторија је установљена маја 1823, и у њој су, по првобитној замисли, требало да буду угледна духовна и световна лица. То је, свакако, подразумевало и учешће надлежних митрополита. Митрополити, међутим, у томе нису хтели да учествују, па су у саставу Конзисторије били архимандрит манастира Враћевшница Мелентије Павловић и ваљевски оборкнез Рака Тешић. Како српском свештенству, претежно скромног образовања, канонско право није увек било добро познато, испоставило се да кнез Милош Обреновић није имао превише избора кога у тај суд уопште да именује. Сем тога, грађанско лице у том суду свакако није било компетентно за пресуђивање црквених спорова. Конзисторија никада није заживела како је замишљено, и 1825. се угасила.⁵²

⁵¹ Исто, 234.

⁵² Мита Петровић сматрао је да је овај суд основан како би се контролисао рад архијереја. Мита Петровић, *наведено дело*, 626-627. Михаило Гавриловић делио је то мишљење, с тим што је тврдио да се са гашењем Конзисторије прећутно сагласио и кнез Милош, пошто се на неки начин претворила у своју супротност, јер су се поједини свештеници у спору са грађанским властима позивали на то да је за њих надлежна једино Конзисторија. Михаило Гавриловић, *наведено дело*, 673, 677.. Епископ Никанор Ружичић тврди да је Конзисторија радила две године и да је имала 665 различитих предмета. Ружичић је, такође,

Митрополит Герасим Домнин је у преписци са кнезом Милошем своје противљење увођењу плата и Конзисторије објашњавао и могућношћу да се његова сагласност на те мере у Патријаршији у Цариграду протумачи као отказивање послушности и отпадништво, због чега би и сам доспео у велике проблеме. То указује на сву сложеност његове позиције, јер се нашао између потребе да поштује ауторитет Патријаршије на једној, и притиска да поштује једну, у суштини фискалну одлуку српских власти према којима су, због Грчког устанка, османске власти биле све више попустљиве.⁵³ Овај митрополит се, међутим, уопште није колебао, остајући све време потпуно лојалан ставовима Патријаршије.

У време отворених сукоба са српским властима, ни ужичко-ваљевског митрополита Герасима Домнина, ни београдског митрополита Агатангела, нико од српског свештенства није отворено подржао. Напротив, све мере српских власти добиле су подршку свештенства. И то питање веома је занимљиво, јер нити су се сви свештеници жалили на њих, нити је било реално да су архијереји били у сукобу са целокупним мирским и монашким свештенством. Зашто су духовна лица подржавала мере световних власти уперене против митрополита, њихових црквених старешина? У време неспоразума духовне и световне власти, локално свештенство које је стало на његову страну кнез Милош Обреновић могао је ефикасно да заштити од мера које би против њих предузели архијереји, док архијереји нису имали никаквих инструмената заштите лојалних свештеника од кнеза Милоша. У ситуацији када је трајао Грчки устанак, османске власти се тим питањима нису бавиле, а њихов положај у Београдском пашалуку постепено је бивао све слабији, и све више ограничен на урбане центре. А примери свештеника које је кнез Милош у то време по свом нахођењу премештао, одузимао парохије и кажњавао, без икаквих консултација са надлежним митрополитима, указивали су осталима да, уколико митрополите јавно подрже, могу бити изложени проблемима од стране српских власти, а да им они у томе не могу помоћи. То је још један посредан доказ да су неке жалбе свештеника писане по

изричит у томе да је успостављена потпуно неканонски, и да је због тога морала бити угашена. Никанор Ружичић, *Критика закона о црквеним властима источно-православне цркве у Краљевини Србији*, Весник српске цркве за 1891, Београд 1891, 159-168. Ђоко Слијепчевић само је констатовао да је у саставу Конзисторије требало да буде и митрополит, али се тим питањем није бавио. Ђоко Слијепчевић, *Историја Српске православне цркве II*, 308.

⁵³ Недељко Радосављевић, *Црква у Београдском пашалуку под управом Васељенске патријаршије 1766-1831*, 153.

сугестијама световних власти, и да су они у томе можда невољно учествовали.

Питање архијерејских плата и њиховог права да сами прикупљају приходе у епархијама у Београдском пашалуку, било је тесно повезано и са покушајем кнеза Милоша да Ужичко-ваљевску и Београдску митрополију ослободи старог дуга према Патријаршији, који је износио између 136.000 и 144.000 акчи.⁵⁴ На основу тог дуга, од сваке православне куће годишње је узимано по 6 пара, али то је било довољно само за редовну отплату камате. Патријаршији је предлагано да се митрополитима врати право да сами прикупљају димницу уколико она прихвати отплату целокупног дуга. О томе колико је тај дуг био велики финансијски терет, говори и чињеница да је било предвиђено да због његове отплате не буде прикупљана димница за 1824. годину. Патријаршија се јуна 1823. првобитно сагласила са том идејом, и чак примила 20.000 гроша као аванс, али је убрзо одустала од тога. Тек после годину дана, 1824, уз посредовање Порте, износ дуга је утврђен и исплаћен, а већ следеће 1825. године београдском и ужичко-ваљевском митрополиту враћено је право да сами прикупљају димницу. Ипак, уз сва ограничења која су наметнута одредбама српских власти, износ димнице није прелазио висину плата које су им 1823. биле одређене.⁵⁵

После решавања спорова око прикупљања димнице и укидања неканонски установљене конзисторије, између митрополита Герасима Домнина и српских власти више није било никаквих озбиљних неспоразума. Сва питања из његове надлежности су му препуштена, али је он показивао предусретљивост за препоруке кнеза Милоша о томе кога кандидата треба рукоположити, а ком свештенику доделити неку парохију. Жалбе свештенства које су на њега раније стизале у великом броју потпуно су престале, а у извештајима локалних народних старешина (кнезова, кметова, коцабаша...) само је указивано на његово присуство у епархији када је прикупљао димницу или освештавао на веће празнике обновљене или новосаграђене цркве и манастире. Поред тога, Герасим је

⁵⁴ Исто, 148; Михаило Гавриловић навео је више различитих износа дуга, од 136.000 до више од 144.000 гроша Михаило Гавриловић, *наведено дело*, 674. Ђоко Слијепчевић сматрао је да се ради о дугу у износу од 137.433. гроша. Ђоко Слијепчевић, *Историја Српске православне цркве II*, 307. Међутим, Мита Петровић објавио је извод из Тефтера трошкова српски депутата, из којег се види да је укупан дуг био 144.473,17 гроша. Од тога је на београдску митрополију отпадало 84.917, 87, а на Ужичко-ваљевску 59.555,20 гроша. Мита Петровић, *наведено дело*, 197-198.

⁵⁵ Недељко Радосављевић, *Црква у Београдском пашалуку под управом Васељенске патријаршије 1766-1831*, 148.

увео ред у епархији, спречио самовољно лутање монаха ради прикупљања милостиње, узурпирање парохија и друге недотвољене радње, у чему је имао снажну подршку српских власти. Након смрти новог београдског митрополита Кирила 1827⁵⁶, вероватно је кратко време управљао и пословима Београдске митрополије до доласка новоизабраног митрополита Антима, раније епископа Ловеча у Бугарској. У својој епархији је 1828. успешно спровео и акцију прикупљања милостиње за Јерусалимску цркву.⁵⁷

У време после 1823. митрополит Герасим је, потпуно схвативши реалност, са кнезом Милошем изградио је добре односе, обраћајући му се са предлозима за побољшање стања у цркви и отварање школа, а по потреби тражећи савете и помоћ. Према кнежевој породици такође се односио са великим поштовањем, редовно честитајући рођење деце, породичну славу или његове дипломатске успехе. С друге стране, кнез Милош помагао му је својим ауторитетом да неке одлуке спроведе, а омогућавао му је и да преко српских татара шаље пошту у Цариград, чиме му је и комуникација са Патријаршијом била знатно олакшана. О свим важнијим збивањима, кнез је обавештавао оба митрополита.⁵⁸

За време управе митрополита Герасима Домнина, дошло је до велике обнове црквеног живота у Ужичко-ваљевској митрополији. То се посебно види по обнови старих цркава и манастира, попаљених и опљачканих од Турака у време устанака, али и по већем броју новосаграђених храмова. Док је пред Први српски устанак 1804. у тој митрополији било 57 цркава и 27 манастира (укупно 84 активна православна храма), пред слом устанка 1813. тај број износио је 89, а пред крај Герасимове управе, 1830, било је најмање 120 храмова.⁵⁹ Тај обиман градитељски покрет још је значајнији ако се има у виду да су бројне цркве и манастири спаљени 1813, и многе је прво из темеља требало потпуно обновити. Овај градитељски замах резултат је промењених политичких и администра-

⁵⁶ Митрополит Кирил (1826-1827), пореклом Бугарин из Криве Паланке, наследио је митрополита Агатагела, који је 1825. постао халкедонски митрополит. По смрти је иза себе оставио и приватне дугове који су били последица његове болести и веома скупог лечења код земунских лекара. По његовој смрти, Београдску митрополију преузео је митрополит Антим (1827-1831). Димитрије Алексијевић, *Прилози за историју српске цркве*, Весник српске цркве за 1910, Београд 1910, 553, 555-556.

⁵⁷ Извештаји кнезова из Ужичке нахије сведоче да се акција прикупљања те помоћи несметано одвијала, и да је била подржана и од њих самих. *Књажевска канцеларија, Ужичка нахија – књига прва (1816-1830)*, 300, стр. 242-243; 301, стр. 243.

⁵⁸ Недељко Радосављевић, *Црква у Београдском пашалуку под управом Васељенске патријаршије 1766-1831*, 213-214.

⁵⁹ Исто, 278, 424.

тивних околности у Београдском пашалуку, али и постепеног нарастања економске моћи српског становништва, посебно танког горњег слоја, изниклог из редова устаничких првака и оборкнезова.⁶⁰ Митрополит Герасим дао је томе свој допринос, подстичући вернике да обнављају и граде храмове, одобравајући сакупљање прилога за изградњу појединих цркава, и дајући друге предлоге како би се ти послови што успешније привели крају.

Хатишерифом из 1830, којим је основана кнежевина Србија, било је предвиђено и стварање аутономне српске цркве, као важно питање унутрашње самосталности, које је требало уредити посебним споразумом Кнежевине са Патријаршијом (Конкордат). До окончања преговора са Патријаршијом, требало је да опстане стара црквено-административна структура. У свечаностима поводом читања Хатишерифа и проглашавања кнеза Милоша за наследног владара аутономне Србије 1830, активно је учествовао београдски митрополит Антим, миропомазавши га за новог владара Србије по обреду који је био примењиван и у случајевима вазалних кнежева Влашке и Молдавије.⁶¹

У то време, ужичко-ваљевског митрополита Герасима Домнина није било у Србији, јер би свакако присуствовао и читању хатишерифа, а као митрополит и миропомазану кнеза Милоша. Његово одсуство, међутим, није било последица лоших односа које је имао са српским властима, већ проблем чисто црквене природе. Наиме, 28. октобра (10. новембра) 1830, патријарх Константин затражио је писмом од митрополита Герасима да, због неодложних црквених послова, сместа дође у Цариград, док је свештенству његове епархије упућено *Саветодавно писмо*, за које је требао да се побрине да се прочита у свим нахијама. Из истог писма види се да му је патријарх већ раније наредио да дође, али да Герасим то није извршио, правдајући се да за одлазак није добио дозволу кнеза Милоша, па је из Патријаршије упућена и молба кнезу да га пусти.⁶² Патријаршијску молбу је кнез Милош очигледно прихватио, па је и Герасим Домнин отпутовао у Цариград.

⁶⁰ Бујурулдије османских власти којим се одобрава обнова цркава и манастира и даље су тражене након Другог српског устанка 1815, али после само неколико година кнез Милош и српске власти нису се обазирали на то, а кнез је постао једина инстанца која такве градитељске подухвате одобрава. После 1820, кнез Милош није затражио ни једну дозволу османских власти за такве радове, а цркве се граде и у варошима где су муслимани били у апсолутној већини, попут Ужица. *Исто*, 403.

⁶¹ Михаило Гавриловић, *Милош Обреновић III*, Београд 1912, 585-588; Ђоко Слијепчевић, *Историја Српске православне цркве II*, 314-315. Недељко Радосављевић, *Црква у Београдском пашалуку под управом Васељенске патријаршије 1766-1831*, 158-159.

⁶² Димитрије Алексијевић, *Прилози за историју српске цркве*, Весник СЦ за 1910, 854-855.

Убрзо затим, кнез Милош је позвао оба грчка митрополита, београдског Антима и ужичко-ваљевског Герасима Домнина, да остану у Кнежевини Србији. За кнеза је у црквеним пословима било посебно драгоцено Герасимово искуство у петнаестогодишњем управљању једном великом епархијом, па би митрополит свакако био од помоћи у уређењу нове црквене структуре. Међутим, као и београдски митрополит Антим, и митрополит Герасим се захвалио на тој понуди, јер је од Васељенске патријаршије већ био предвиђен за другу дужност.⁶³

Герасим Домнин, трапезунтски Грк, био је последњи ужичко-ваљевски митрополит. Убрзо по његовом одласку, септембра 1831. склопљен је конкордат Кнежевине и Патријаршије о оснивању аутономне Српске митрополије, а стара Ужичко-ваљевска митрополија подељена је на две мање епархије, Шабачку и Ужичку. По одласку из Србије Герасим Домнин је прво постао мирликијски митрополит, а потом и члан Синода Васељенске патријаршије. Умро је у Цариграду на Васкрс 1836. године. По вестима које су дошле до неких његових савременика у Србији, отровао га је његов кувар.⁶⁴

Закључак

Герасим Домнин био је на челу Ужичко-ваљевске митрополије од краја 1816, до њеног укидања 1831. Свестан другачијих околности које је у њој затекао, а које су се све више разликовале од прилика у остатку европског дела Османског царства, показао је изузетно дипломатско умеће и способност да опстане на њеном челу, налазећи компромис са српским националним властима, а истовремено остајући потпуно лојалан Васељенској патријаршији.

За то време много је учинио на обнови црквеног живота у Ужичко-ваљевској митрополији, али су његове мере уређења канонског поретка међу свештенством навикнутим на провизоријум у временима устанака, у појединим тренуцима наилазиле и на велики отпор. Добро образован, он

⁶³ Недељко Радосављевић, *Црква у Београдском пашалуку под управом Васељенске патријаршије 1766-1831*, 214.

⁶⁴ Јоаникије еп. Нешковић, *наведено дело*, 329. као савременик, Јоаникије Нешковић свакако је био добро обавештен о животу митрополита Герасима Домнина и његовом кретању по одласку из Србије. То га, у суштини, чини поузданијим од неких других аутора, који су о њему касније писали. Међутим, вест да је митрополита Герасима отровао његов кувар није потврђена из других извора српске провенијенције.

је увиђао значај школовања свештенства, и предлагао је отварање једне богословске школе, а подржавао је оснивање основних школа и просветну делатност свештенства. У исто време, оштро се противио незаконитом увођењу институција попут Конзисторије (Духовног суда). Док је био на челу митрополије, у њој су обновљени бројни храмови страдали у време устанака, а по први пут од Београдског мира 1739. грађене су и нове цркве од чврстог материјала, које су најбољи доказ битно промењених околности у Београдском пашалуку.

Са кнезом Милошем је, изузев периода 1817/1818. и 1822/1823. године, одржавао добре односе, сарађујући на питањима од значаја за поправљање стања православне црквене структуре и теолошке спремности свештенства у митрополији. Временом, њихов однос прерастао је у лично пријатељство, а кнез му је препуштао да највећи део послова који се тичу цркве и свештенства обавља самостално, и по потреби му је у томе својим ауторитетом помагао. По стварању Кнежевине, Герасим Домнин није прихватио кнежев предлог да остане у Србији, јер је од Патријаршије позван да се врати у Цариград. Као митрополит, он је имао несумњиве заслуге за уређење црквених прилика у својој епархији. У његовој управи препознатљиве су сложене карактеристике прилика тог времена, али и специфичне околности у којима су деловали архијереји Васељенске патријашије на простору на коме је настала модерна српска држава.

Nedeljko RADOSAVLJEVIĆ

**GERASIM DOMNIN,
THE METROPOLITAN OF UŽICE-VALJEVO (1816-1831)**

Summary

The Metropolitan Gerasim Domnin, by origin a Greek from Trapesunt, came to the head of the Užice-Valjevo Archdiocese in 1816, following the murder of Melentije Nikšić. Although he had several clashes with Prince Miloš over the amount and the ways of collecting the church revenue, Gerasim had good relations with him. Complaints of priests against him were not always founded, and they were motivated by secular reasons. At the time of the Greek uprising in 1821, as well as while it lasted, the Metropolitan sent epistles, calling the believers to peace. He was well educated, and besides Greek, also spoke Turkish and Serbian. Understanding the importance of education, Gerasim Domnin suggested the establishment of a theological school, and supported opening of the schools throughout his archdiocese. He was dedicated to bringing order into the priesthood, punished transgressors, and prevented abuses in getting parishes, forced marriages, and non-canonical fourth marriages. When the Principedom of Serbia was formed in 1830, Gerasim Domnin was not in his eparchy, and already in 1831, he became the Metropolitan of Mirlichia and member of the Ecumenical Patriarchy. Gerasim Domnin was the last Metropolitan of Valjevo-Užice, as the archdiocese was after his departure divided into two smaller eparchies, Užice and Šabac. He died in Istanbul in 1836, under unclear circumstances. His mandate was characterized by a great rebuilding of the church life, which is partly a result of the changed situation after the Second Serbian Uprising, but partly a result of his actions.

Петар В. КРЕСТИЋ
Историјски институт
Београд

КНЕЗ И КРАЉ МИЛАН У МЕМОАРИСТИЦИ

Када је Љубомир Каљевић¹ у својим сећањима, осликавајући портрет краља Милана, окарактерисао овог српског владара као специфичну особу (*sui generis*), којој нико није био налик међу савременим европским монарсима,² вероватно није у потпуности био свестан до које је мере успео да продре у суштину описа ове значајне и изнад свега занимљиве личности, која је по много чему обележила историју Кнежевине, потом Краљевине Србије у другој половини XIX века. Да је претходно речено заиста тачно, можда најбоље може да потврди крајње несвакидашња судбина, која се краљу Милану приказала у свом најпревртљивијем лику. Да ли знате још некога да је постао владар са четрнаест година, да се оженио у двадесет првој, развео и одступио са престола у тридесет петој, да је владао пуних двадесет година а умро у четрдесет седмој години? Овим не баш личним рекордом може се похвалити једино Милан Обреновић IV.³

На српски престо краљ Милан уздигао се под необичним околностима. После убиства кнеза Михаила, 1868. године, син Милоша Обреновића⁴ и синовац убијеног кнеза изабран је за српског владара, пошто га је министар војни Миливој Блазнавац,

¹ Љубомир Каљевић (1841-1907), политичар, министар финансија и иностраних послова, председник Народне скупштине, председник коалиционе владе младоконзервативаца и млађих либерала, један од оснивача Напредне странке.

² Љубомир Каљевић, *Моје усјомене*, Београд 1908, 23.

³ Пишући о краљу Милану Божидар С. Николајевић назива га „владарски необичњак“ (Божидар С. Николајевић, *Из минулих дана, сећања и докуменџи* (приредио Светомир Б. Николајевић), САНУ, Зборник за историју, језик и књижевност српског народа, I одељење, књ. XXXIV, Београд 1986).

⁴ Милош Обреновић (1829-1861), син Јеврема Обреновића. У браку са Маријом Катарџи добио је сина Милана, будућег владара Србије.

вештим коришћењем свога утицаја на војску, уз помоћ официра довео у Србију. Овај, по оценама савременика лепушкаст дечак, био је дочекан од народа уз буру одушевљења а његово пунолетство ишчекивано је са вером и великим надањима у добробит и напредак земље.⁵

По смрти Милановог учитеља, филозофа Ујета (Huet), поштебног, разумног и образованог човека,⁶ који је с њим дошао из Париза и који је представљао снажан ауторитет малолетном кнезу, намесништво⁷ је за новог учитеља поставило Меду Пуцића,⁸ великог добричину и до крајности попустљивог, кога је овај, по изјавама самог краља Милана, „често малтретирао [...] јогунством и каприцима“.⁹ Пуцићу савременици приписују највећу одговорност за владарево немарно и погрешно васпитање, које се могло уочити често и у различитим приликама. Навешћемо само мишљење Николе Крстића¹⁰: „...Код руског цара био је бал, па кнез позван није знао играти [...] Васпитање кнежево није било у добрим рукама. Пуцић није био за тај посао, да управља кнежевим васпитањем. За учитеље нису бирани били људи, који би у стању били на задовољство свршити тежак и мучан посао обучавања кнежева. И у самом Београду могло се наћи бољих учитеља, но што их је имао кнез. А све да се код нас нису могли били наћи добри учитељи требало их је наћи на страни, и довести их у Београд; или кнеза послати на страну, и тамо га васпитавати. Кнез није ни учио језик немачки, а тај му је од преке потребе. Ако ће бити, док постане старији - човек од реда, видеће колико му треба да учи“.¹¹

⁵ Никола Крстић, *Мемоари: Јавни живот*, Бузјаш, 1.VII 1872, Архив САНУ, бр. 7200.

⁶ Пореклом Француз, професор универзитета у Гану (Белгија), познат књижевник.

⁷ Састављено од Миливоја Блазнавца, Јована Ристића и Јована Гавриловића.

⁸ Кнез Медо Пуцић (1821-1882), дубровачки властелин, књижевник, носилац ордена Св. Јована Јерусалимског.

⁹ „С њиме сам радио шта сам хтео. Да га узјашем и потерам, он не би протествовао, већ би касао из собе у собу, само да мене задовољи. Сиромах Медо, није се ни добро провео код мене, али и ја нисам профитирао од њега па смо квит“ (Ј. Каљевић, *нав. дело*, 34). За Пуцића Алимпије Васиљевић каже: „само је спавао и јео!“ (Алимпије Васиљевић, *Моје усјомене*, /приредио Радош Љушић/, Београд 1990, 100).

¹⁰ Никола Крстић (1829-1902), правни историчар, професор Лицеја, председник Касационог суда, потпредседник Државног савета, члан Друштва српске словесности.

¹¹ Н. Крстић, *Јавни животи*, 1.VII 1872, АСАНУ, бр. 7200. Овај проблем слично је сагледавао и Вукашин Петровић: „Та разлика у говору и делању по свој прилици долази од неспремности. Краљ Милан је даровит човек али није ништа учио. Природни дар оспособљава га да лепо говори, а оскудица у научној спреми одузима му снагу за истрајни и логични рад“ (Вукашин Ј. Петровић, *Мемоари*, АСАНУ 7247/IV).

По свим критеријима времена у којем је живео, Милан Обреновић је сматран прилично лепим и добро развијеним човеком,¹² и поред очигледног вишка килограма.¹³ На правилном лицу најупечатљивије су биле очи, живе и продорне. О будућем супругу тако се изјаснила и Наталија Кешко, иако јој је засметао његов непријатан глас, док су њене млађе сестре биле одушевљене младим владоцем.¹⁴ Једино што је заиста нарушавало изглед његовом мужевном лицу, са истуреном брадом, поред танке, увучене горње усне, због које се чинило да се ради о пакосној особи, била је прилична крезубост, коју је покушавао да прикрије тако што је при смејању најчешће шаком заклањао уста, пошто није могао да трпи протезу, па је избегавао да је носи кад год је то било могуће.¹⁵

Краљ Милан био је страсна особа и ту страст испољавао је у различитим облицима.

Био је страстан пушач. Током разговора је сваки час вадио златну табакеру са монограмом у брилијантима при врху, палећи једну цигарету за другом. Пушио је на својствен начин – од сваке цигарете повукао би по три-четири пута, а потом би је гасио, не водећи рачуна да баца тек започету цигарету. Како наводи један од очевидаца, „били су то у правом смислу ‘краљевски’ пикавци, управо до пола попушене цигарете, какве би обичном смртном пушачу – неком практиканту или ђаку, рецимо – биле идеал и души посласица“.¹⁶ Као својеврстан вид концентрисања, краљ је имао навику да током разговора на листу папира оловком црта кругове око металног новца, кованица од једног и пет динара, склапајући на тај начин разноврсне геометријске фигуре, које би потом цепао и бацао у ватру.¹⁷

Био је пасиониран коцкар. Тај његов порок свакако није могао да остане скривен од очију јавности, која је с негодовањем посматрала владара како време траћи играјући карте, занемарујући своје обавезе

¹² То му нису порицали ни они који га нису волели: „Краљ Милан заиста је згодан човјек, по изразу кога ми у Црној Гори употребљујемо за мушке, а мати му је једна у свијету позната љепотица“ (Војвода Гавро Вуковић, *Мемоари*, књ. 2 (приредио Слободан Томовић), Цетиње/ Титоград 1985, 242).

¹³ Слободан Јовановић, *Влада Милана Обреновића*, књ. 1, Београд 1934, 280.

¹⁴ Краљица Наталија Обреновић, *Моје усвојене* (приредила Љубинка Трговчевић), Београд 1999, 68, 72.

¹⁵ Б. С. Николајевић, *Из минулих дана*, 95.

¹⁶ *Истио*, 96.

¹⁷ О томе, поред осталих, говоре Вукашин Петровић (*Додаци мемоара*, АСАНУ 7247/XIII), и Пера Тодоровић (*Дневник*, /приредила Латинка Перовић/, Београд 1990, 99).

и губећи с времена на време и позамашне своте новца.¹⁸ У почетку су карташке сеансе, најчешће одржаване у двору са страним дипломатама, почињале после вечере и трајале до поноћи, а током времена продужаване су до јутарњих часова.¹⁹ Поменути пасија у вези је са једном великом и непролазном краљ-Милановом страственом љубави – љубави према новцу, које се није одрекао све до смрти, јер је, како је једном приликом изјавио супрузи, „богатство једина и највећа титула доле на земљи“.²⁰ Наиме, већ од првих дана по доласку на престо Милан је испољио изузетну склоност ка расипништву, која се током година непрестано увећавала.²¹ Склоност ка трошењу, примећена убрзо по доласку у Србију,²² већ 1875. достигла је такве мере да је, говорећи о томе, Никола Крстић записао: „Дођосмо после у реч о трошењу; и ја и том приликом уверих се, што одавна приметих, да ће велики кнежеви трошкови моћи произвести за њега и за земљу велике неприлике [...] Тако се исто не штеди ни при кнежевом асталу. И у хаљинама је кнез раскошан; прави их немилице, обуче једанпут два, па их поклања јагеру, који, каже се, има већ на 10-15.000 стеченог капитала. За куvara се одавна чује да толико мяса троши на рачун конака, да у Беч у центиме шаље *fleisch extract* на форму Лабировог препарата. Рукавица по 2-3 пара на дан потроши; од Николе шустера знам, да исто тако много и чизама и ципела троши [...] Кнез је врло штедар, дарезљив. Кад је на путу, само ако спази неку сироту, нареди да јој се да по неколико дуката. [...] Поручио је 8 великих својих слика – свака кошта 1.000 франака – па сад не зна, шта с њима да ради. Једну је поклатио Мариновићу.“²³ У путу у свакој вароши куповао је

¹⁸ „Гђ. Ц. каже, да се сад Краљ карта са женама – посланиковицама, и њиховим ћеркама – и да је вандаловица [*sic!*] ту пре добила на картама повећу суму новца. Заиста владалац сваке земље могао је корисније употребити своје време!“ (Н. Крстић, *Јавни животи*, 13. IV 1872, АСАНУ, бр. 7207).

¹⁹ Краљица Наталија, *нав. дело*, 115.

²⁰ Ђока Јовановић, *Бугарски рај*, АСАНУ, бр. 14.206/1.

²¹ Љ. Каљевић, *нав. дело*, 33; Милан Пироћанац, *Белешке* (приредила Сузана Рајић), Београд 2004, 480, 485.

²² „Рече ми Мариновић да је говорио кнезу, да треба да штеди; и да му је кнез рекао, да он штеди, јер су му сва непокретна добра у целости сачувана, но наслеђене бонове као да је потрошио. Дарежљивост – штедрота – лепа је црта у кнеза, само да не пређе у лакоћу трошења, јер таква лакоћа могла би бити почетак неприликама, које би несумњено изашле отуд, што би кнежева каса остала празна, и тиме постала недовољна за подмиривање трошкова кнежевог двора“ (Н. Крстић, *Јавни животи*, 20. VI 1873, АСАНУ, бр. 7200).

²³ Јован Мариновић (1821-1893), политичар и дипломата.

разне ствари, особито много женске украсе“.²⁴ Потврђујући Крстићеве речи, Ђорђе (Ђока) Јовановић, тадашњи лекар на двору Обреновића, задужен за здравље принца Александра, описујући догађаје после абдикације краља Милана, пошто је овај добио велику своту новца као позајмицу од руске банке, забележио је следеће: „Старом коцкару и распикући било је довољно само пет месеци да страћи оних 2 милијуна, јер већ у марту 1892. год. краљ извештава Артемизу да је све своје имање на игри и курсевима изгубио...“.²⁵ Слично њему је на краља гледао и Милан Пироћанац,²⁶ који је чак веровао да је краљ Милан ушао 1885. у рат са Бугарском како би на тај начин намакао новац преко потребан за исплату менице од два милиона динара, а који је позајмио од посредника из Монархије.²⁷

Један од најкрупнијих порока краља Милана биле су жене. По Каљевићевом мишљењу, изграђеном на основу дугих и отворених разговора са Маријом Обреновић, краљевом мајком, особине као што су расипање, лакомислено задуживање, непостојаност и слабост према лепшем полу Милан је наследио од оца.²⁸ Краљева прва сексуална искуства, уприличена уз подршку и под будним надзором намесника, настављена су током младићког доба све до женидбе.²⁹ Почетна опчињеност и заљубљеност супружника само су привремено одложиле избијање краљевих нагона, који су, стицајем околности, поред пропуста у образовању, били појачани неадекватном бригом окружења у којем је растао. Распусност и необузданост, који су током година узимали све више маха, добили су додатни подстицај снажењем нетрпељивости између двоје супружника. Током времена мењале су се и множиле краљеве милоснице: госпође Мица Протић,³⁰ Назос,³¹

²⁴ Н. Крстић, *Јавни животи*, 17. I 1875, АСАНУ, бр. 7201.

²⁵ Ђока Јовановић, *Моје усјомене из дворског животоа*, АСАНУ, бр. 14.206/2.

²⁶ Милан Пироћанац (1837-1897), вођа Напредне странке, начелник Министарства спољних послова, председник српске владе 1880-1883, правни заступник Железничког друштва, аустрофил.

²⁷ М. Пироћанац, *Белешке*, 522.

²⁸ Љ. Каљевић, *нав. дело*, 33.

²⁹ Проблеме које је имао са мешањем намесника у његов приватни живот описао је краљ Милан, непосредно пред веридбу са Наталијом Кешко на следећи начин: „Не даду ми мира. Замерају ми, што имам женску – Лепос[ава] Нов[аковић] – коју волем; а она се баш у ништа не меша, није метреса, као што су биле по неке, да се плете у послове државне“ (Н. Крстић, *Јавни животи*, 28. IV 1890, АСАНУ, бр. 7210).

³⁰ Супруга Косте Протића (1831-1892), генерала, маршала Двора и начелника Штаба Врховне команде у рату 1877-1878.

³¹ Супруга грчког отправника послова у Србији.

Сајферт,³² Артемиза Христић³³ и многе друге,³⁴ а ту је и његов крајње чудан однос према сестри од ујака, Марији Катарци,³⁵ што је само додатно продубљивало јаз између Наталије и Милана, који је ионако био велики. По мишљењу већине савременика, и поред бројних и нескривених владаревих афера и скандала, који се ничим нису могли правдати, одговорност за настану ситуацију сносило је обоје супружника: „краљица казује за краља, као да није чисте памети, те томе приписује, што се нису слагали. Ристић на ту тачку у писму умесно примећаваше, да она показује меру нежности, којом је гајила супружанске одношаје. И заиста, да је краљица умела да себе савлађује, да попусти, да буде милокрвна, блага, умиљата, она је могла да савлада бујну и наглу нарав краља Милана. И то би било добро и за њу, и за краља, и за династију, и за земљу. Али тврдоглавство и упорство главна је карактерна црта и код једног и код другог. Краљица зове својим ‘поносом’ то, што је у ствари тврдоглавство и непопустљивост. Баш пре неки дан дознадох, како је краљица причала једној својој повереници [...] да је краљ увече изгрди и испсује; а сутра ујутру поручи јој, да жели да пије кафу код ње у соби до њеног кревета; но она, увређена од синоћ није му то дозвољавала“.³⁶ Обома им је замјерано да су пренебрегли значај положаја који су заузимали, да су дозволили да их надвладају емоције као да су приватне личности, што они сигурно нису били, а да ни најмање нису водили рачуна о погубним последицама које су тиме могли изазвати по народ и државу.³⁷

³² Супруга Ернеста Сајферта, инжењера I класе у железничкој инспекцији.

³³ Ђерка Василића, дворског архитекта у Цариграду. Супруга Милана Христића, секретара краља Милана, потом посланика у Берлину.

³⁴ „Кажу као позитивно да краљ Милан има у Нишу неку Сајфертову за милосницу. Најпре је био у односима љубавним са старијом сестром која је удата за неког инжинира, а у последње време да је дошла њена млађа сестра, девојка, у Ниш и да је место своје сестре заузела. Прву је познао, веле, краљ у Нишу или Глајхенбергу. Веле да је крупна, масна и плава и доста лепа. За млађу веле да је сасвим лепа. Ту може лежати узрок што се често краљ, без другог разлога, у Нишу задржава“ (М. Пироћанац, *Белешке*, 242).

³⁵ Стојан Новаковић, *Двадесет година Уставне политике у Србији, 1883-1903*, Београд 1912, 24-26; Краљица Наталија, *нав. дело*, 136, 138, 140, 143, 155, 180-184

³⁶ „У жељи да остане лепа, спавала је у мидеру, и није допуштала краљу, да јој се љубавно приближи“ (Н. Крстић, *Јавни живот*, 21. I 1891, АСАНУ, бр. 7211). Крстић је сматрао да „у интересу би и краља и краљице, и њиховог сина, и краљевске династије било, да је краљица према краљу попустљива, умиљата, да уме да пробуди у њега према себи љубав, и пробудену да задржи; јер би можда могла још имати порода; а то би била гаранција за будући мир у земљи“ (*истио*, 13. IV 1887, АСАНУ, бр. 7207).

³⁷ Владимир Јовановић, *Успомене* (приредио Василије Крстић), Београд 1988, 480.

„Место да блистају круном политичких врлина“, жалио се Владимир Јовановић, „па да у љубави према народу, који их је на престо подигао, налазе снаге за савлађивање међусобних несугласица, они су окоревали у међусобном инату, оглушујући се према разлозима разума, дужности и општег добра“.³⁸ Овакво понашање краљевског пара објашњавано је на следећи начин: „Наталија није била довољно спремна за краљицу; краљ Милан није био васпитаван за мужа. Обоје одрасли као сирочад, нису имали прилике да се упознаду ни са лепим ни са тамним странама породичног живота. Зато нису ни он ни она умели да се снађу у браку. Утицаји са стране злоупотребљавали су ову слабу страну њихову. И брак је постао између њих немогућ“.³⁹ У необузданој међусобној мржњи и краљ Милан и краљица Наталија нису се либили да учине било шта од оног за шта су веровали да ће нанети штету другој страни. Ипак, у ретким периодима смиривања сукоба, који се протезао годинама и стварао веома ружну слику о Србији у очима Европе,⁴⁰ и краткотрајних помирења краљица, и поред свега, у више наврата показала је жељу да пређе преко претрпљених увреда, па чак и да краљу, који се поново нашао у финансијским потешкоћама,⁴¹ поклони 100.000 динара, уз његово обећање да ће поништити развод брака.⁴²

³⁸ *Истио*.

³⁹ В. Ј. Петровић, *Мемоари*, АСАНУ 7247/VI. У додацима својих мемоара о краљици каже и следеће: „Неваспитана за круну, није умела ни да је носи ни да је одржи; не-научена, није ценила моћ и снагу знања. У ње се све своди на расположење, на симпатије и одвратност, које су се мењале често пута само по томе, шта је за кога чула или шта је снела“ (Вукашин Ј. Петровић, *Додаци мемоара*, АСАНУ 7247/XIII).

⁴⁰ О томе речито извештава Вукашин Петровић: „Калај је још више знао и казао ми о стању, у коме се налази брачни сукоб нашег краљевског пара; али ме увераваше да сви пријатељи краљеви раде на смиривању тога сукоба, како не би избио у јавност; јер, рече Калај, ако продре изван граница двора београдског, онда је то несрећа и по краља и по краљицу, и по Србију“ (В. Ј. Петровић, *Мемоари*, АСАНУ 7247/VI). За разлику од његовог прилично неутралног држања, хрватски бискуп Јосип Јурај Штросмајер стао је на краљичину страну: „За краља се овде чује, да је лак у љубави, - он је јачи израз употребио - за краљицу се није чуло тако шта, она је морална женска. Претпоставка је дакле против краља. Говори се, да краљица тешко рађа, да се налази њен живот у погибљи, кад је у порођају. Против ње је поступљено сурово; и ја се чудим, да нису опазили ни у Бечу ни у Берлину, да је таквим поступком повређен сјај престола, и то не само оног у Београду, но свију престола“ /подвукао П. В. Крстић/ (Н. Крстић, *Јавни животи*, 7.VII 1888, АСАНУ, бр. 7208). Такође, види: М. Пироћанац, *нав. дело*, 431-2; С. Новаковић, *нав. дело*, 41.

⁴¹ У том моменту краљ Милан је имао дуг у износу од 345.000 франака.

⁴² Ђока Јовановић, *Буџарски рај*, АСАНУ, бр. 14.206/1.

По свему судећи, та нетрпељивост је захваљујући интригарењу⁴³ достигла врхунац 1885. године, после српског пораза од Бугара на Сливници, када је краљу дојављено да краљица планира, у ишчекивању његове скоре абдикације, да се прихвати регентства. Тешко је утврдити праву истину о поменутом питању, о којем писци мемоара пружају супротстављена сведочанства.⁴⁴ Прича о Наталијиној намери да се прихвати регентства сигурно је додатно изиритирала краља, ионако преосетљивог и до крајности изнервираног и самим поменом краљичиног имена. Са жељом да осујети Наталијину „заверу“, у коју је дубоко веровао, привремено је одустао од напуштања престола, хладнокрвно и стрпљиво разрађујући свој план до танчина. Савременицима је постало јасно да су развод, доношење устава из 1888. и абдикација делови једне добро вођене акције, чији је крајњи циљ био развод краљевског брака. Непосредно пред абдикацију, у покушају да га наговори да се прихвати места у будућем намесништву, краљ Милан је отворено образложио Јовану Авакумовићу разлоге због којих се одлучио на тај чин: „Један је узрок у томе, што му је већ досадила борба са престола, а, по својој прошлости и убеђењу, не може и неће, радикале да позове на власт. Други је узрок абдикације у томе, што абдикацијом може постићи да се једном курталише Наталије, која му је огорчила живот својим каприсима. Он се, истина, развео са Наталијом; али она, по сујети, неће му никад дати мира, док је он на престолу, и док се она, дотле, може називати краљицом. А трећи и најглавнији узрок абдикације тај је, што се Русија и руски цар према њему не понашају пријатељски, те отуда трпи Србија. Ово се не може променити, док он буде на престолу. А његов син може вратити пријатељство руског цара, које је Србији и српству тако потребно“.⁴⁵

⁴³ Алимпије Васиљевић је за клеветање краљице краљу Милану оптужио политичког противника Милутина Гарашанина (А. Васиљевић, *Моје усјомене*, 149). Ипак, судећи по свеукупном држању Гарашанина у односу на сукоб међу супружницима, тешко је поверовати да је Гарашанин то учинио.

⁴⁴ Док су, на пример, Вукашин Петровић (*Додаци мемоара*, АСАНУ 7247/ХІІІ), Стојан Новаковић (*нав. дело*, 30) и Јован Авакумовић (*Мемоари*, АСАНУ, бр. 9287/ІІІ) сматрали да је Наталија била „загрејана“ за преузимање регентства, Љубомир Каљевић (*Љ. Каљевић, нав. дело*, 38-39), Милан Пироћанац (*нав. дело*, 334) и сама краљица (Краљица Наталија, *нав. дело*, 169, 174-176, 178, 180) сматрали су да је питање регентства било покренуто стицајем околности, објашњавајући да је предлог потекао од грофа Кевенхилера, дакле, да је то била идеја која је потекла с аустријске стране.

⁴⁵ Ј. Авакумовић, *Мемоари*, АСАНУ, бр. 9287/ІІІ.

Поред разлике у менталитету, а готово невероватне сличности у наравима, Милан и Наталија су се дијаметрално разликовали у многим особинама, које су стварале нетрпељивост и искључивале могућност заједничког живота. Можда се то најбоље може видети на примерима њиховог различитог односа према два битна сегмента који су сачињавали живот људи у XIX веку: према религији и према нацији. За разлику од краља Милана, краљица Наталија је била дубоко религиозна особа, која је редовно посећивала цркву и чудила се мужевљевом омаловажавајућем односу према вери.⁴⁶ Слична разлика могла се међу њима уочити и када је био у питању однос према нацији. Наталија се веома поносила својом домовином Русијом. По венчању и преласку у Србију лако се уклопила у нову средину и заволела је народ чија је краљица била, чак до те мере да је краљ често осећао љубомору због популарности коју је својим ангажовањем стекла међу Србима, нарочито мајчинском бригом за рањенике после пораза 1885. године. Међутим, године које су следиле, за краљицу, по свему судећи, биле су до те мере трауматичне и преломне да је у писму Стојану Новаковићу изјављивала чак да Србију презире и да је она за њу мртва.⁴⁷ Синовљева женидба Драгом Машин, нов ударац, који је подједнако тешко поднела, пресудно је утицала на њену одлуку да пређе у католичанство.⁴⁸

Краљ Милан није био религиозан човек,⁴⁹ иако је недељом и празницима заједно са супругом одлазио у цркву.⁵⁰ Такође, није непознато да краљ није гајио претеране симпатије према свом народу. „Милан није волео своју земљу и није је ни разумео“, речи су краљице

⁴⁶ Вукашин Петровић, кога је краљица сматрала аустријским доушником и са којим је прекинула односе, њен каснији прелазак у другу веру видео је као део политичке игре: „Била је пријатељ цркве и парадирала је православљем, докле није, по женидби свога сина с Драгом, за инат, прешла у католичку веру. То јој је са свим убило углед у Србији“ (В. Ј. Петровић, *Мемоари*, АСАНУ 7247/VI).

⁴⁷ Ђ. Јовановић, *Бугарски рај*, АСАНУ, бр. 14.206/1.

⁴⁸ Стојан Новаковић, *нав. дело*, 23-24. Ово потврђује и сама краљица, описујући свој повратак са Јалте: „Све су учинили да сакрију време нашег доласка; чак су задржали и личне депеше упућене особама из моје пратње [...] Радост што нас опет виде била је толико живља што је била неочекивана. На брзину су украшаване куће и народ је сав срећан истрчавао пред нас кличући одушевљено, а Миланово ионако мрачно лице смрачивало се још више“ (Краљица Наталија, *нав. дело*, 211).

⁴⁹ „Још један врло стваран разлог који је подстакао наше разилажење било је његово потпуно одсуство вере“ (*истио*, 85); „На моје упорне молбе, Милан пристаде да се причести са мном на Ускрс; мислила сам да ће то учинити пре свега из љубазности, а касније ће се навићин а то док му не постане потреба“ (*истио*, 85, 86).

⁵⁰ *Истио*, 86,158; М. Пироћанац, *нав. дело*, 469.

Наталије.⁵¹ Ђока Јовановић је навео краљеву изјаву у писму супрузи да „он не верује у будућност српске расе“.⁵² Као потврда да тај исказ није извучен из контекста или је изговорен у афекту, што би било блиско владаревом темпераменту, може да послужи и цитат краљевих речи изговорених у разговору с Пироћанцем, почетком 1885. године: „Између мене и овог народа постоји један обични *abîme* [амбис]“.⁵³ У прилог овој несвакидашњој тврдњи најбоље говори краљица Наталија када се у својим мемоарима присећа колико ју је изненадио краљев предлог да се венчају у иностранству, чудећи се чињеници да он не жели да своју срећу покаже свом народу и да је подели са њим.⁵⁴ Добронамерну, а свакако тачну оцену, која самим тим представља тешку осуду краљ-Милановог хладног и одбојног држања према Србији и Србима, непосредно по добијању вести о својевољном иступању из српског држављанства, изрекао је Никола Крстић док је анализирао тај чин у својим белешкама: „Одрицати се права очинских, па и права држављанских није ствар лепа. Краљ Милан каже, да је то његова последња и највећа жртва! И јесте ил управ и била би жртва за човека, који осећа шта је то бити отац, бити син отаџбине. Има ли краљ Милан тих осећаја? Ако их има, мора да му је голема невоља, кад се решио, да даде од себе изјаву, која на њега и његово име баца тако црну сенку“.⁵⁵ Стога, и чланак „Краљ Милан и народ“, Пере Тодоровића, део већег рада, писаног у виду својеврсног некролога, у коме он оповргава бројне написе који критикују Миланов однос према српском народу, треба тако и схватити: као жељу доброг znalца и великог дужника да се о покојном пријатељу говори само лепо.⁵⁶

⁵¹ Краљица Наталија, *нав. дело*, 146.

⁵² Ђ. Јовановић, *Буџарски рай*, АСАНУ, бр. 14.206/1.

⁵³ М. Пироћанац, *нав. дело*, 153.

⁵⁴ Краљица Наталија, *нав. дело*, 70. У писму краљици Наталији, описујући како је дочекаан у Бечу, изјавио је „како су Аустријанци космополите а Срби шовинисте“ (Ђ. Јовановић, *Буџарски рай*, АСАНУ, бр. 14.206/1). Наводећи да је он на престолу да управља, а не да буде управљан, па да ће стога „он све радити не за љубав Срба но за љубав [сина] Саше“ (*истио*).

⁵⁵ Н. Крстић, *Јавни животи*, 23. III 1892, АСАНУ, бр. 7212. Каљевић цитира и Пироћанчеве речи прекора, упућене краљу Милану, које се односе на исти чин: „Кад си онако лако прежалио престо, бацио под ноге владалачке дужности и имао срца да оставиш малолетног сина, да се он бори са тегобама противу којих се ти као зрео човек хтео или смео борити, с каквим правом тражиш сад од нас да ми рушимо што си ти створио, а што ти сада не годи“ (Љ. Каљевић, *нав. дело*, 47).

⁵⁶ Пера Тодоровић, *Српска ствар у Сјаврој Србији. Успомене на краља Милана* (приредила Латинка Перовић), Београд 1997, 303-309.

Овај недостатак осећаја према сопственом народу, наравно, не значи да су тачне тврдње политичких противника да у венама Милана Обреновића нема ни капи српске крви, као и да он не припада лози Обреновића, већ да му је отац Молдавац а мајка Влахиња.⁵⁷ Милан јесте рођен у Румунији, његова мајка Марија јесте била представница румунске аристократске породице Катарци, али је његов отац Србин, Милош Обреновић, син Јеврема Обреновића, рођеног брата кнеза Милоша.⁵⁸

Не марећи претерано за народ којем је припадао и који га је изабрао за свог владара, истовремено је показивао велико поштовање за поједине народе у окружењу.⁵⁹ Мађаре, како је тврдио, ценио је као нацију која је у кратком временском периоду успела да оствари напредак у развоју саобраћајне инфраструктуре (пре свега железнице), трговине, као и пољопривреде и сточарства, а пре свега због високоразвијене државотворне идеје, која је продрла у све слојеве мађарског друштва.⁶⁰

Добро је познато краљ Миланово аустрофилство.⁶¹ Међутим, до Берлинског конгреса краљ је представљао оданог русофила, што, уосталом, потврђује и сама краљица.⁶² Авакумовић ову драстичну промену краљевог политичког курса приписује управо „небратском понашању Русије спрема Србије“⁶³, чијом заслугом је Србија остала без видинског и трнског среза, који су дати Бугарској, затим без делова око Врања, који су остављени Турској, као и без Босне и Херцеговине, коју је, на ужас Срба и словенских народа у целини, окупирала Аустрија.⁶⁴ Од тог времена љубав према Русима прерасла је код

⁵⁷ „Народ српски није волео краља Милана. Он га је уопште сматрао као странца од влашке крви“ (М. Пироћанац, *нав. дело*, 470); види и: Војвода Г. Вуковић, *Мемоари*, књ. 2, 249.

⁵⁸ С. Јовановић, *нав. дело*, 270, 271. По Јовановићевим тврдњама, претпоставка да Милан није Обреновић, већ да је син грофа Кузе, у потпуности је неоснована.

⁵⁹ „Краљ Милан није волео ни Србе из осталих крајева под туђином [...] Њему је и најгори Немац, Мађар, био пријатељ – а Црногорац, Бошњак, Херцеговац, Војвођанин, непријатељ“ (*Тасин дневник /1870-1906/, /приредио Живојин Алексић/, Београд 1991, 368).*

⁶⁰ Н. Крстић, *Јавни животи*, 25. III 1884, АСАНУ, бр. 7204.

⁶¹ „Обреновићи беху осведочени приврженици Аустрије; они су се због ње разилазили каткад и с властитим народом“ (Б. С. Николајевић, *Из минулих дана*, 239).

⁶² „Милан је у то време био русофил колико год се то пожелети може...“ (Краљица Наталија, *нав. дело*, 88).

⁶³ Ј. Авакумовић, *Мемоари*, АСАНУ, бр. 9287/II.

⁶⁴ „Нисам од оних, који би одобрио кнезу Милану његову аустрофилску политику. Ну према онаком понашању Русије спрема Србије, могу да разумем да је кнез Милан,

краља Милана у неконтролисану мржњу, па чак и у неку врсту фобије.⁶⁵ Окренувши се у потпуности Аустрији, на коју се ослањао и коју је слепо слушао, заслепљен њеним сјајем и моћи, користио је сваку прилику да истакне своју верност аустријском цару.⁶⁶ По Пироћанчевом мишљењу, заокрет према Аустрији, који је довео до успостављања неке врсте протектората, а свакако њеног пресудног утицаја на развој догађаја на унутрашњополитичком плану у Србији, Милан није учинио због државних интереса, који су били угрожени одлукама Берлинског конгреса, већ из крајње себичних разлога и уверења да је само Хабзбуршка монархија у стању да га одржи на власти.⁶⁷ У вођењу спољне политике краљ Милан је испољио још једну особину, искључивост, која је у значајној мери обележила како његову судбину, тако и судбину државе чији је суверен био. Пошто је успоставио добре односе са Аустријом, сматрао је својом дужношћу да буде непријатељ Русије.⁶⁸ Гавро Вуковић⁶⁹ наводи краљеву дилему: „Све могу разумјети, али не могу вјештину књаза Николе, како може бити добро и са Аустријом и са Русијом, у једно исто вријеме; јер ја то нијесам могао никад постићи, већ кад сам хтио бити добро с једном, сљедствено је долазило зло с другом, и то до моје абдикације“.⁷⁰ Исти мемоариста, за кога се не може рећи да му је био наклоњен, ипак је одао краљу и својеврсно признање: „Чудновато је да су скоро сви државници у Србији падали

немајући потпоре у Русији, могао мислити да ће за Србију бити корисно наслањање на Аустрију“ (*истио*). „Милан ми је писао из Ниша, где је отишао на извесно време у тек освојене крајеве, да Аустрији и њеној добронамерној подршци дугујемо што смо задржали Врање, а нарочито Пирот који су Руси хтели дати Бугарима на нашу штету, и упозоравао ме да се убудуће добро држим према његовим новим пријатељима и да се на њих не мрштим као дотад“ (Краљица Наталија, *нав. дело*, 91).

⁶⁵ „Краљ Милан веровао је целог свог живота, да све што се на њ управи, долази са руске стране...“ (*Тасин дневник*, 340).

⁶⁶ „Из разговора који је краљ Милан имао са кореспондентом Нове слободне пресе види се да краљ рачуна много на аустријску потпору за будућност. Он је казао да ће док живи остати апсолутно веран цару Фрањи Јосифу...“ (М. Пироћанац, *нав. дело*, 468). Упореди и: В. Јовановић, *нав. дело*, 475-476.

⁶⁷ *Истио*, 469. Да су ови односи пролазили кроз различите мене, види се из мемоара краљице Наталије: „Милан је већ шест година водио политику безрезервног пријатељства са Аустријом. Често је наилазио на разочарања, и у тим тренуцима одговарао би му заокрет, али је страховао да је загазио сувише дубоко против Русије“ (Краљица Наталија, *нав. дело*, 189).

⁶⁸ *Истио*, 101.

⁶⁹ Гавро Вуковић (1852-1928), војвода, министар иностраних дела Кнежевине Црне Горе, председник Државног савета.

⁷⁰ Војвода Г. Вуковић, *Мемоари*, књ. 2, 371.

у једну исту грешку, осим краља Милана, држали су да су толико снажни да могу водити једну самосталну политику на Балкану“.⁷¹ По Вуковићевом мишљењу, овај владар је на плану спољне политике начинио једну једину грешку, и то у избору силе заштитнице, одабравши Аустрију уместо Русије.⁷²

С подједнаком мржњом краљ Милан се односио и према Црној Гори и Црногорцима,⁷³ оличеним у његовом заклетом политичком противнику и вечитом ривалу у борби за српски краљевски престо, кнезу Николи.⁷⁴ Истине ради, за такво понашање краљ Милан је добио више него довољно повода. Аспирације кнеза Николе додатно су подгрејале вође радикала, који су, тражећи од њега помоћ у обарању династије Обреновић, предложили да са већим црногорским трупама упадне у Србију и на власт доведе Петра Карађорђевића.⁷⁵ Наравно, не намеравајући да помаже Карађорђевићу да поврати престо, он је учинио све да вести о поменутих припремама за упад Црногораца и српских емиграната у Србију доспеју до краља Милана, не би ли на тај начин изазвао унутрашње немире у њој, који би можда могли да изазову обарање Обреновића.⁷⁶ Како је записао војвода Симо Поповић у својим *Мемоарима*, ако ове активности кнеза Николе нису биле од пресудног значаја, онда су сигурно значајно допринеле одлуци краља Милана да абдицира. Из тих разлога мржња према кнезу Николи и Црногорцима, која је била толика „да му при самом помену њином пена удари на уста“, ⁷⁷ сигурно није могла да буде ублажена неискреним односом и учесталим интригама, који су непрестано оптерећивали двојицу владара.

Безосећајност, као једна од главних карактерних црта краља Милана, није се ограничавала само на српски народ, који је за њега представљао једну не претерано познату и јасно дефинисану категорију, већ се односила и на његове блиске политичке сараднике и

⁷¹ Војвода Г. Вуковић, *Мемоари*, књ. 3, 246.

⁷² *Истио*.

⁷³ „Краљ Милан је јако мрзео Црногорце и Русе“ (*Тасин дневник*, 368).

⁷⁴ О амбицијама књаза Николе да заузме српски краљевски престо недвосмислено говори Пироћанац у својим *Белешкама* (М. Пироћанац, *нав. дело*, 60).

⁷⁵ Војвода Симо Поповић, *Мемоари* /приредили Јован Р. Бојовић и Новица Ракочевић/, Цетиње/Подгорица 1995, 344. Слично пише у својим *Мемоарима* и Гавро Вуковић (Војвода Г. Вуковић, *Мемоари*, књ. 2, 237).

⁷⁶ *Истио*, 345.

⁷⁷ Пера Тодоровић, *Дневник*, 209. „Краљ Милан оставио је, после абдикације, Србију, али је понио у срцу непомирљиву мржњу на Књаза Николу и Црногорце. Никада им није могао име чути, да не дође у највећу јарост“ (Војвода С. Поповић, *Мемоари*, 345-346).

интимне пријатеље, којих није било превише.⁷⁸ Свакако да је на ово последње утицало и његово неуобичајено схватање појма пријатељства: „Какав ми је то пријатељ, који ме гони да радим ово или оно, што је добро; и који одобрава само она дела, која су добра. Ја тражим од пријатеља да ми одобри све шта радим, и да брани баш хрђава дела моја, јер добра дела и други ће бранити“.⁷⁹ Сматрао је да су му прави пријатељи само они који безусловно верују у његову памет и одобравају све његове поступке, ма колико они били неумесни: „Ја од мојих и династичких пријатеља тражим да се сваком мом акту клањају и с хвалом о њему говоре. Ја у томе идем тако далеко, да сматрам за право, мени оданог пријатеља онога, који би на пример, кад бих ја једног дана ишао по конаку и улицама у највећем неглижеу, налазио да ја то чиним са неким добро смишљеним рачуном“.⁸⁰ Такве своје „пријатеље“ он је највише и малтретирао, заузврат их штитећи и богато их награђујући. Неспорно је да је спадао у људе према којима нико није остајао равнодушан, било да су га безусловно подржавали, било да су му представљали непомирљиве непријатеље.⁸¹

Краљево понашање према породици није било битно другачије. Као што је већ помињано, према супрузи је исказао крајњу нетрпељивост, али, племенитије емоције није показао ни према мајци, за шта су, према Каљевићевом мишљењу, били заслужни намесници, који су га у адолесцентском добу огорчили разноврсним причама о

⁷⁸ Према Пироћанчевим тврдњама: „Краљ Милан није веровао ни у Бога, ни у људе, ни у љубав, ни у верност, ни у пријатељство, ни у правду, али је тврдо био убеђен да је свет створен цигло ради његовог уживања и провођења његове ћуди“ (М. Пироћанац, *нав. дело*, 469).

⁷⁹ У питању је краљев одговор на Мариновићеву примедбу да политика његовог министарства мора да буде усмерена на добробит целе земље, а да се од тога владарева личност не може одвојити (Н. Крстић, *Јавни живот*, 21. II 1877, АСАНУ, бр. 7202). У образложењу разлога због којег је одбио да се прихвати положаја управника вароши Београда, Јован Авакумовић је Каљевићу рекао и следеће: „Кнез Милан зна, да ја нећу да му чиним услуге као Јоксић, с тога се ја не бих могао одржати на положају управника. Кнез Милан тражи, да управник служи њему лично, а не Министарству. По мом карактеру, ја то нећу и не могу да радим, јер сматрам да сам дужан савесно служити и кнеза и Министарство. Кад знам да кнез хоће противно, да управник има служити њему лично, онда је боље да, примањем овог положаја, не долазим у могућност избора, да будем неисправан или према кнезу или према министру, ако би међу њима било какве несугласице. А да до овог последњег може доћи, верујем по томе, што знам да кнез Милан према својој несталности у опште, слабо коме министру верује“ (Ј. Авакумовић, *Мемоари*, АСАНУ, бр. 9287/II).

⁸⁰ Љ. Каљевић, *нав. дело*, 51.

⁸¹ Б. С. Николајевић, *Из минулих дана*, 95.

њеном распусном животу.⁸² Са сином Александром имао је знатно приснији однос. Још као дете Александар се налазио у ситуацији да буде сведок неслоге међу родитељима и да расте у разбијеној породици, где су уместо речи љубави размењиване увреде и оптужбе.⁸³ И поред тога што се непосредно по Александровом рођењу, као размажен и егоцентричан, осетио запостављеним због преусмеревања краљичине пажње на сина, током година се између оца и сина изградио однос пун нежности, тако да је Наталија чак замерала супругу да га је распустио до те мере да детету не представља никакав ауторитет.⁸⁴ Милан се потрудио да му обезбеди добре васпитаче и наставнике,⁸⁵ па се, рачунајући на сличност у погледима и темпераменту, а сматрајући лично искуство прихваћеним моделом понашања, чак потрудио да сину обезбеди и одговарајуће сексуално образовање.⁸⁶ Међутим, када је схватио да Александар планира да се ожени Драгом, на све начине покушавао је да га од те намере одговори, вршећи на њега притисак, као што је подношење оставке на команду активне војске.⁸⁷

Када је сазнао вест о склапању брака између Александра и Драге, краљ Милан се, поражен, остарео, „гушио у плачу кад је дознао са каковом се неприликом његов син оженио“.⁸⁸ Описујући сина као незахвалника који је упропастио династију, није скривао своју жељу да га види мртва или збаченог с престола.⁸⁹ Ипак, одустао је од одласка

⁸² Љ. Каљевић, *нав. дело*, 31.

⁸³ Распад породице је сигурно у значајној мери утицао на стабилност младог Александра. Коста Христић је његово стање описао на следећи начин: „Догађаји у Визбадену, кад је одузет од мајке да буде доведен оцу, очевидно су у његовој детињској души оставили силан утисак. У његовим очима огледала се, за његове године необична повученост, прикривена узбуђеност, коју су одавали чести и ако тренутни нервни трзаји на невеселом лицу. Ово несрећно дете, осуђено да буде сведок неслоге и раздора, а не топлине и љубави у кући у којој се родило, будило је дубоко сажаљење и тешку слутњу о судбини која га је чекала“ (К. Н. Христић, *Зайиси сїароґ Беоґрађанина*, књ. II, Београд 1925, 69).

⁸⁴ Краљица Наталија, *нав. дело*, 118.

⁸⁵ Поред гувернера Лазе Докића, Александрови професори били су професори Велике школе Светомир Николајевић и Љубомир Недић.

⁸⁶ Таса Миленковић је мишљења да је краљ Милан свесно потурио Драгу Машин сину, очекујући да ће лако моћи да је се ослободи кад то буде пожелео. Миленковић је тврдио да га је престонички префект Бадемлић уверавао да је упозоравао краља на синовљеве везе са Драгом, а да је овај то прихватио с подсмехом. Види: *Тасин дневник*, 379. Међутим, на основу других извора јасно је да је веза краља Александра и Драге успостављена без удела краља Милана.

⁸⁷ *Исїо*, 377, 378; Војвода Г. Вуковић, *Мемоари*, књ. 3, 232.

⁸⁸ В. Јовановић, *нав. дело*, 488.

⁸⁹ В. Ј. Петровић, *Мемоари*, АСАНУ 7247/IX (*Драгијада III*).

у Београд са намером да утиче на поништење брака, очекујући да ће се Беч противити овој његовој намери, али и због страха да би могао да изгуби апанажу, која му је била једини извор прихода.⁹⁰ Уместо тога, правдајући се да је одустао од пута јер жели да избегне избијање рата у Србији, ковао је планове о свргавању сина и стварању персоналне уније Србије с Бугарском, под краљем Фердинандом, или с Румунијом, под краљем Карлом.⁹¹ Као да призива и предсказује синовљеву смрт, изјавио је Вукашину Петровићу: „Ако народ српски пропусти шест месеци и ништа не предузме противу срама који му наноси онај несрећник, онда, верујте, неће никада ништа ни предузимати“.⁹²

Идентификујући сина са собом, краљ Милан је начинио крупну грешку. Осим у појединим навикама, које су настале као резултат сличних околности одрастања и образовања, они су се знатно разликовали, почевши од темперамента, складности брачног живота, па до особина као што су љубазност, природност, штедљивост и многе друге. За разлику од краља Милана, експлозивног и преосетљивог и, што је зачуђујуће, и поред изражене проницљивости, изузетно лаковерног, чак и сујеверног,⁹³ краља Александра су одликовале подмуклост и хладноћа, која се понекад исказивала као потпуна неосетљивост, без обзира на то о коме да је реч.⁹⁴

Краљ Милан имао је и ванбрачног сина Ђорђа из везе са Артемизом Христић.⁹⁵

Оно, међутим, што нису покушавали да оповргну ни краљеви најљући опоненти, већ су, напротив, у свакој прилици то истицали, била је Миланова изузетна интелигенција.⁹⁶ Јован Авакумовић није скривао одушевљење краљевом ревношћу и вештином вођења седница Уставног одбора, којима је овај председавао непосредно пре абдикације. Не само да је говоре чланова одбора слушао с великом пажњом, да је зналачки водио дискусију и умесно учествовао у њој, већ се истицао

⁹⁰ В. Јовановић, нав. дело, 488; В. Ј. Петровић, *Мемоари*, АСАНУ 7247/IX (*Драгијада III*).

⁹¹ *Истио*.

⁹² В. Ј. Петровић, *Мемоари*, АСАНУ 7247/IX (*Драгијада III*).

⁹³ Краљица Наталија, нав. дело, 133.

⁹⁴ Љ. Каљевић, нав. дело, 70-71; С. Новаковић, нав. дело, 109.

⁹⁵ Вукашин Петровић наводи да се дете звало Обрен (В. Ј. Петровић, *Мемоари*, АСАНУ 7247/IV).

⁹⁶ „К. Милан је био човек са великим способностима, с којима је могао бити сретан и он и Србија“ (Војвода С. Поповић, *Мемоари*, 337); види и: Албер Мале, *Дневник са српског двора 1892-1894*. (приредила и превела Љиљана Мирковић), Београд 1999, 121; краљица Наталија, нав. дело, 112-113; Љ. Каљевић, нав. дело, 53; Војвода Г. Вуковић, *Мемоари*, књ. 3, 230, 245.

и изузетним памћењем, познавањем разноврсних предмета и разложним и логичним заступањем сопственог мишљења, као и аргументованим побијањем супротстављених ставова о појединим одредбама Устава.⁹⁷ Аћим Чумић⁹⁸ је краља Милана хвалио као необично даровитог човека, који „уме да направи најфиније дистинкције; улази у дубљину предмета; с неодољивом логиком разлаже ствар“, па је чак изјавио и да би најбоље било да може истовремено да буде и владар и министар.⁹⁹ Крстић је сматрао да краљ „долази у ред најбистријих људи; он је брзог схватања, јаког памћења, и има знања и о ономе што није учио, а што научити не зна се ни да је прилике имао“.¹⁰⁰ Осим тога, сматрао је да има изражен говорнички таленат и правилан изговор.¹⁰¹ За разлику од њега, у оцени краљевог беседничког умећа Тодоровић је био знатно суздржанији, наглашавајући да му је претерана увереност да поседује тај таленат више пута нанела штету.¹⁰²

Све речено о краљу Милану може да послужи као солидна основа за скицирање политичког портрета ове несвакидашње личности, посебно на плану унутрашње политике. И ту је јасно испољио своју страсну природу, уносећи емоције у партијску борбу, у коју се најчешће није укључивао као владалац, него као високи партијски представник, што се показало кобним и за њега и за Србију. Најсажептији, али истовремено и опис који погађа суштину његове поменуте делатности, следећим речима исказао је Пироћанац: „Превртљивост и лаж били су средства којима се краљ Милан служио у питањима унутрашње земаљске политике, а вешто руковање са неваљалим

⁹⁷ Ј. Авакумовић, *Мемоари*, АСАНУ, бр. 9287/III.

⁹⁸ Аћим Чумић (1836-1901), политичар и професор Велике школе, министар унутрашњих послова и председник владе, изузетно цењен као правник и беседник.

⁹⁹ Н. Крстић, *Јавни животој*, 11. XI 1874, АСАНУ, бр. 7200. Види и: *Тасин дневник*, 378.

¹⁰⁰ Н. Крстић, *Јавни животој*, 10. VI 1887, АСАНУ, бр. 7207.

¹⁰¹ *Истио*.

¹⁰² „Уверен да лепо говори, он се заносио својим рођеним беседништвом и претрпавао је опонента неизмерном гомилом речи. Зато му се често дешавало да онако захуктан у говору каже више него што треба, више него што је он сам у почетку мислио казати“ (П. Тодоровић, *Дневник*, 238). Тодоровић је забележио да је током разговора о за њега битним темама, када је желео да потврди претходно речено, краљ уместо питања „је ле тако?“ често користио карактеристично назално изговорено „хе“, изговарајући га издвојено од остатка реченице (*истио*, 99). У покушају да га што више оцрни, слично је забележио и Пироћанац: „Хтео је да буде велики говорник и зачудио је свет својим несланим бесмисленим разметањем у говору коме никад није било краја, хтео је да буде писац и напунио је српске и стране листове лажима, клеветата свакојаким и против своје жене, и политичних људи своје земље“ (М. Пироћанац, *нав. дело*, 470).

пожудама човекове природе, стављало му је час једну, час другу пол[итичку] странку у службу његове неразборите, непатриотске и пустошне [...] политике“.¹⁰³ Заиста, спретно и успешно манипулисање људима и њиховим слабостима показало се као успела формула за остварење разноврсних политичких циљева, па се краљ Милан њоме често служио. По Пироћанчевом сведочењу, краљ дуго није подносио Миту Ракића,¹⁰⁴ али, убрзо пошто му је Милутин Гарашанин¹⁰⁵ предао писмене доказе да је Ракић извршио проневеру током вршења службе, поставио га је за министра финансија.¹⁰⁶ Да је коришћење неморалних и корумпираних људи представљало део његове свесне и добро разрађене стратегије, потврђује у својим *Успоменама* и Ђока Јовановић. Када је Велимировић¹⁰⁷ краљу у једном разговору за Владана Ђорђевића¹⁰⁸ рекао да је он прљав човек, овај му је, насмејавши се, одговорио: „Па ја то знам. За прљава посла ја узимам увек прљаве људе“.¹⁰⁹

Краљеву несталност и бруталност у вођењу политичке борбе су осуђивали чак и његови дугогодишњи најближи политички сарадници, као што је то био Гарашанин.¹¹⁰ У појединим тренуцима испољавао је крајњу безосећајност и посредно је одговоран за смрт више политичких противника режима који је представљао.¹¹¹

Док му је то одговарало, није се либио да одржава на власти омражену напредњачку владу, која је била без стварне подршке у народу, али која је испуњавала све његове захтеве, укључујући и непрестано увећавање државног буџета, а како би се покрили краљеви

¹⁰³ М. Пироћанац, *нав. дело*, 470.

¹⁰⁴ Мита Ракић (1846-1890), преводилац и публицист, министар финансија у кабинету Николе Христића (1888).

¹⁰⁵ Милутин Гарашанин (1843-1898), политичар, председник владе, министар унутрашњих дела, председник Скупштине, посланик Србије у Паризу

¹⁰⁶ М. Пироћанац, *нав. дело*, 469. Каљевић је то објаснио на следећи начин: „Краљ Милан [је] на послетку дошао до уверења, да су слабост, подлост и себичност главне одлике српских политичара, и да за сваки његов каприц, може лако наћи послушне извршитеље“ (Љ. Каљевић, *нав. дело*, 52).

¹⁰⁷ Петар Велимировић (1848-1921), политичар (радикал), министар грађевина.

¹⁰⁸ Владан Ђорђевић (1844-1930), политичар, књижевник и научник, министар просвете, министар иностраних послова, пријатељ и лични лекар краља Милана.

¹⁰⁹ Ђ. Јовановић, *Моје успомене из дворског живоја*, АСАНУ, бр. 14.206/2.

¹¹⁰ „Видело“, бр. 23, 24. II 1891.

¹¹¹ Ј. Авакумовић, *Мемоари*, АСАНУ, бр. 9287/I. На предлог Владимира Јовановића да покаже великодушност према похапшеним вођама тзв. Зајечарске буне и тиме крунише постигнут успех, краљ је одговорио да „напротив, строга казна криваца обезбеђује будући мир [...] у том [је] уверењу и рачунао више на чврсту песницу, него на слободоумне уставне реформе“ (В. Јовановић, *нав. дело*, 471-472).

издаци, који су непрестано расли.¹¹² Као свог главног противника краљ Милан је препознао Радикалну странку, с којом се жестоко сукобио, не бирајући у тој борби средства да би остварио победу.¹¹³

Био је врло популаран у војсци, и то нарочито у круговима виших официра. Користио је сваку прилику да одликује и награђује војне старешине, никад не губећи из вида интерес својих мезимаца, које је својим ауторитетом штитио и у тренуцима у којима су цивилни службеници били шиканирани и гоњени. Војска му је узвраћала безграничном оданошћу и спремношћу да му послужи кад год му устреба.¹¹⁴ Како је стицао веће поверење у војску, тако је код њега све више расла потреба за потпуном доминацијом политичким животом Србије: „Може се са сигурношћу рећи, да краљ Милан са таким особинама карактера и темперамента, не би никад могао бити уставни владалац. То је он осећао, а у тренуцима искренности и признавао“.¹¹⁵

По сведочењу блиских савременика, било је веома тешко одупрети се краљевој челичној вољи, која је просто млела, као и његовом снажном утицају. „Кад је хтео кога задобити, умео је употребити све ресурсе његове духовитости и љубазности, а кад то није успело, он се је свом необузданом енергијом латио заплашавајућих средстава“.¹¹⁶ У опхођењу с људима исказивао је особине које су саговорника плениле или су му импоновале, тако да су често његовом упливу подлегли и врло искусни политичари. Његов утицај је био толики да су савременици веровали да је његово дело државни удар изведен 1. априла 1893. године, иако се налазио ван земље, а да је краљ Александар био само извршилац.¹¹⁷

¹¹² На Авакумовићево питање зашто се поистовећује са таквом напредњачком странком, краљ је одговорио: „Зато што је то моја странка!“ (А. Васиљевић, *Моје усјомене*, 146).

¹¹³ Суштинска неслагања краља Милана и Радикалне странке изложена су у разговору вођеном између краља и Тодоровића (П. Тодоровић, *Српска ствар у Сјарој Србији. Усјомене на краља Милана*, 173-220).

¹¹⁴ Ј. Каљевић, *нав. дело*, 55-56.

¹¹⁵ *Исјо*, 53

¹¹⁶ *Исто*, 55.

¹¹⁷ „Млади краљ Александар не верујем да је сам зажелио власти пре рока, него је био спремљен утицајем других да, противно Уставу, насилно обори намеснике који су му служили верно и после годину дана предали му власт свечано пред Народном скупштином“ (А. Васиљевић, *нав. дело*, 159); „Већ тада се мислило, и говорило, да у свим извршеним пословима треба тражити проузроковача, руковођа, саветодавца, или ма како га назвали, ван Србије – сваком паде на памет: Краљ Милан. [...] После извршеног државног удара била је јавна тајна да је 1. април извршен по упутству, и по руковођењу краља Милана“ (Н. Крстић, *Јавни животи*, 26. IV 1894, АСАНУ, бр. 7212);

Мало је оних који су деловали у краљевом ширем окружењу а који се могу похвалити да нису долазили у сукоб с њиме, пре свега услед његовог тешког карактера. У тренуцима велике љутине и раздражености постајао је необуздан и готов на све, што је, како је забележио један очевидац, стварало „тежак и врло чудан утисак“.¹¹⁸ Губећи на извесно време моћ рационалног резоновања, у љутини је могао истински да мрзи, али када би се смирио, исто тако лако могао је и да прашта, а самим тим и мржња му је губила на жестини.¹¹⁹

Судећи на основу сећања људи из његовог непосредног окружења, према потчињенима је био дрзак и садистички спреман да унизи, док је, истовремено, према моћним и јаким личностима показивао неуобичајену снисходљивост.¹²⁰ По краљичиној тврдњи, био је неспособан да поверује у племенита осећања и оданост; невоспитан, груб и сурово себичан, несрећан за себе и неспособан да пружи срећу другима.¹²¹ Иако плаховит, нестрпљив и нетолерантан, како каже Каљевић, „праве мушке куражи није имао“, па је закључио да одатле потиче „његова сувишна опрезност и неповерљивост [...] готовост да прими сваку денунцијацију и поклањање вере сваком анонимном писму“.¹²²

Краљ Милан није доживео да се помири са сином. Преминуо је осамљен у Бечу, у присуству двојице најприснијих пријатеља, само неколико месеци после Александрове женидбе, почетком 1901. На самртној постељи изјавио је да захтева да га не преносе у Србију, већ

„Ну зна се да је Краљ Милан Докићу одмах честитао извршење државног удара. А поред тога, књига: *За Краља и оцацбину*, која је, зна се, такође, штампана о државном трошку, говори о тадашњем састанку Докића са Краљем Миланом и о њиховом разговору о том државном удару“ (Ј. Авакумовић, *Мемоари*, АСАНУ, бр. 9287/III). О овом догађају недвосмислено говоре и В. Јовановић, *нав. дело*, 482-483, и С. Новаковић, *нав. дело*, 92-93.

¹¹⁸ П. Тодоровић, *Српска сѣвар у Сѣварој Србији. Усѣоме на краља Милана*, 311. Како Тодоровић даље пише: „Све ми је изгледало да ће у таквим тренуцима краља Милана ударити капља!...“ (*исѣо*).

¹¹⁹ *Исѣо*, 312; Каљевић је краља Милана видео нешто другачије: „И ако сам неколико пута долазио у сукоб с њиме, због његове бујности и нетолерантности, опет се у главном не могу пожалити на њега. Вазда љубазан и предусретљив, он се је у тренуцима гњева могао брзо да поврати и обавести“ (Ј. Каљевић, *нав. дело*, 23).

¹²⁰ Краљица Наталија, *нав. дело*, 113. „Лажна скроз и сувише кукавична природа краља Милана уживала је кад је могла да згази непријатеља који је лежао у прашини, али он је дрхтао пред оним који му је право у очи гледао“ (М. Пироћанац, *нав. дело*, 470).

¹²¹ Краљица Наталија, *нав. дело*, 113.

¹²² Ј. Каљевић, *нав. дело*, 26.

да жели да га сахране у манастирску гробницу у Крушедолу. То је, наводно, изговорио уз горчином натопљено образложење: „Рекли су да је са мном из Србије отишло свако зло! Као добар Србин, нећу да се сад са мном мртвим то зло понова врати у Србију!...Кад им нисам требао жив, не требам им ништа ни мртав. Мртва би ме болело и вређало да са мном праве сад параде како ме жале и раширених руку дочекују, а јуче [су] предузимали мере да ме чак и из Беча отерају!“¹²³

Између краља Милана и српског народа постојао је крајње чудан однос. За живота мало ко га је од припадника грађанске елите до обичног сељака волео и веровао његовим изјавама и поступцима. Како је навео Пироћанац, нико у Београду није веровао да иза одступања краља Милана са престола није стајала некаква скривена интрига.¹²⁴ Непосредно пред краљеву смрт слично неповерење показали су и неки листови (као, на пример, *Србобран* и *Засијава*), који су пренели гласине да се он само претвара да је болестан како би приволео сина да га позове да се врати у Србију.¹²⁵ Ипак, и поред свега тога, како је забележено, вест о смрти краља Милана изазвала је сузе бројних његових поданика и сународника како у Србији, тако и ван њених граница.¹²⁶

Мемоарска литература у којој је реч о кнезу и краљу Милану веома је богата. Тема *Кнез и краљ Милан у мемоаристици* заслужује да буде посебно и подробно истражена али и написана много опширније, па се овај рад, написан на основу неких, по нашем мишљењу, најзначајнијих мемоарских текстова, може сматрати само скицом за шири и свеобухватнији портрет тог нашег, с научног становишта, веома занимљивог и контроверзног владара. У сваком случају, мемоаристи су Милану, његовом начину владања и понашања, његовим карактерним особинама, врлинама и манама поклонили велику пажњу, већу него било ком другом српском владару XIX и XX века.

¹²³ *Истио*, 350-351.

¹²⁴ М. Пироћанац, *нав. дело*, 466.

¹²⁵ П. Тодоровић, *Дневник*, 352. Б. С. Николајевић, *Из минулих дана*, 152.

¹²⁶ *Истио*, 348-349.

Petar V. KRESTIĆ

THE PRINCE AND KING MILAN IN THE MEMOIRS

Summary

The paper arose from the need to emphasize the fact that the memoirs concerning the prince and king Milan is very rich and diverse, so that it deserves to be properly studied, and topics it covers more thoroughly covered and written about.

The paper *The Prince and King Milan in the Memoirs* originated from, in author's view, the most significant memoir treatises about this personality, and it could be seen as an outline for a wider and more general portrait of this our, from a scientific point of view, very interesting and controversial ruler. Based on this contribution, it can be noted that writers of the memoirs about the King Milan Obrenović IV, paid greater attention to his education, his way of ruling and behaving, his character traits, his virtues and flaws, than to any other 19th and 20th century Serbian ruler.

The contribution also analyzes a number of topics and problems related to this ruler, beginning with his marital and family relations, his Austrophilia, as well as different changes, over time, in conducting interior and exterior policies, his relationship to Montenegro, political parties in Serbia, and numerous other issues.

Александар РАСТОВИЋ
Историјски институт
Београд

ЕНГЛЕСКА ЈАВНОСТ О УСТАНКУ У МАКЕДОНИЈИ 1903. ГОДИНЕ

Избијање устанка у Македонији 3. августа 1903. године изазвало је огромно интересовање европске јавности.¹ Ипак, највећи одјек овај само наизглед регионални догађај имао је у јавном мњењу и званичној политици Велике Британије. Већина Енглеза је са симпатијама пратила борбу хришћана против турске власти. Интересовање британске јавности за македонско питање нарочито почиње да се јавља од почетка XX века. Многобројни су извештаји путописаца, новинара али и они дипломатске провенијенције који говоре о тамошњој ситуацији, јачању револуционарног покрета ВМРО и улози њихових вођа, а пре свега Гоце Делчева. Са избијањем устанка нагло се умножио број оваквих извештаја из Македоније.

Међутим, још у јануару 1903. осам месеци пре избијања устанка, лорд Ленсдаун је приметио да су за Македонију нарочито заинтересоване Аустрија и Русија, као и да је тамо ситуација постала скоро неподношљива.² Ипак, он у том тренутку није желео да додатно компликује ситуацију већ се само залагао за наставак фебруарских реформи које је непрестано опструисао режим Абдул-Хамида.³ Велику заинтересованост за устанак у Македонији показао је и британски парламент. У предвечерје устанка либерални посланик у доњем дому парламента и члан Балканског комитета Џејмс Брајс покренуо је питање Македоније истичући постојање контрадикторних извештаја о стању које је тамо владало. Говорећи о спровођењу ре-

¹ Луиђи Албертини у првом тому своје монументалне студије, *Узроци рата 1914. године вол. I, Европски односи од Берлинског конгреса до Сарајевског атентата*, устанак у Македонији назива револуцијом. L. Albertini, *The Origins of the War 1914*, vol. I, *European Relations from the Congress of Berlin to the Sarajevo Murder*, London 1952, 132.

² British Document on the Origins of the War, 1894-1914, (у даљем тексту B. D.) vol. V, *The Near East. The Macedonian Problem and the Annexation of Bosnia 1903-1909*, London 1928, N° 1, 2, Lansdowne to Plunkett, Lansdowne to N. O. Conor, January 6, 9, 1903, 50-51.

³ R. W. Seton-Watson, *British Policy in the Near East*, *The Contemporary Review*, June 1929, London 1929, 4.

форми изнео је реалну оцену да су „обећане турске реформе које су тако бучно прихватиле Аустрија и Русија биле мртве пре него што су и рођене“.⁴ Такође је споменуо и масакре над цивилним становништвом као и да су велике силе незаинтересоване за решење тешке ситуације. На крају говора затражио је веће ангажовање своје земље у „македонском случају“ као и да Македонија треба да добије аутономију.

Само неколико дана након избијања устанка македонско питање је поново стављено на дневни ред британског парламента. Посланик Џејмс Брајс је 10. августа својим колегама изложио генезу увођења реформи у ту провинцију турског царства истичући да су се оне неуспешно спроводиле. Од владе је тражио јасан одговор о томе какав ће однос заузети према устанку и какве ће мере покренути да се то питање реши. Одговорио му је директно председник владе Алфред Балфур који је указао на то да је тај део Европе дуго био извор потешкоћа. Доследан свом туркофилском опредељењу, конзервативац Балфур је изнео разлоге који су по њему довели до избијања устанка, што ће наредних недеља и месеци изазивати огромну негативну реакцију широм Велике Британије. „Ја верујем да историјска истина изискује од нас да кажемо да биланс криминалитета лежи много више код револуционарних чета него код турских трупа“.⁵ Изразио је спремност свог кабинета да пружи помоћ Турској за увођење елементарних принципа реда и мира у Македонији. И Горњи дом парламента је такође разматрао ситуацију у Македонији насталу избијањем устанка. Посланик Спенсер је 13. августа поставио питање лорду Ленсдауну о ситуацији у Македонији и изразио своје гнушање због лошег стања које је тамо владало. И Спенсер је затражио одговор на питање како ће се понашати Велика Британија у новонасталој ситуацији. Лорд Ленсдаун је, као и његов колега председник владе заступајући туркофилску позицију, одговорио доста неодређено напомињући да су „створене могућности за увођење реформи и да ће влада наставити да прати догађаје“.⁶

Као што смо истакли Балфуров говор, посебно онај део у коме је за избијање устанка оптужио криминалитет револуционарних чета, изазвао је бурне реакције и негодовања у британској јавности која је ту изјаву искористила да наредних недеља и месеци искаже своје незадовољство против владе, а симпатије према устаницима. Целокупну активност против конзервативне Балфурове владе и агитацију у корист афирмације македонског питања водили су либерални посланици. Они су у томе видели погодну прилику да афирмишу целокупну своју политику, а своје политичке про-

⁴ Х. Андонов-Пољански, Дебата у британском парламенту о Илинденском устанку, НИН, 664, Београд 1963, 29. X, 12.

⁵ The Parliamentary Debates, Fourth Series, vol. CXXVII, 1903, London 1903, 695-697; Х. Андонов-Пољански, Дебата у британском парламенту, 12.

⁶ The Parliamentary Debates, Fourth Series, vol. CXXVII, 1903, London 1903, 1122-1123; Х. Андонов-Пољански, Дебата у британском парламенту, 12.

тивнике дискредитују, поразе и уклоне са власти. У новој дебати у парламенту 14. августа посланик из Ливерпула, О Конор говорио је о масакру над хришћанима у побуњеним деловима Македоније и оптужио велике силе да су одговорне за тамошње стање. Посебно је апострофирао одговорност своје земље и владе. Балфура је оптужио да је својом изјавом унео велику конфузију и збрку. Изнео је мишљење да су симпатије Енглеза у Македонији на страни угњетених, а не на страни оних који их тлаче. Цитирао је текстове из британске штампе који говоре у прилог становништву Македоније.

Тако је, на пример, угледни *Daily News* писао да је „Турска од Македоније направила пакао на земљи“, док је *Times* констатовао да су се „устанници борили против најгоре управе у земљи“. Исти лист је оптужио Балфура да је сувише времена посветио истраживању насиља које су наводно починили хришћани и да је пронашао само једна такав случај. На крају говора, О Конор је поновио оптужбу изнету на рачун владе Велике Британије да је она одговорна за анархију у Македонији. Његове оцене подржао је и посланик Џемс Брајс који је реагујући на изјаву Алфреда Џемса Балфура о одговорности револуционарних група рекао да „део одговорности за стање у Македонији носе они који су је оставили под турском управом“. Алузија на британску владу је била очигледна. Затражио је и енергичнију акцију великих сила како би се турска власт у Македонији уклонила и успоставила аутономија. То би по њему било једино решење које би тамошњем становништву омогућило срећу и просперитет.⁷

Поред осуде оцена британског премијера о одговорности револуционарних банди за избијање устанка које су изговорене у парламенту и штампа је оштро реаговала на те изјаве, а посебно она либералне оријентације. У тексту, *Macedonia and Britain (Македонија и Британија)*, уредништво листа *The Spectator*, оштро се 3. октобра 1903. окомило на ту изјаву председника владе, као и на оцене које је изнео у Манифесту о Македонији, упућеном надбискупу од Кентерберија. Подсетимо да је у том писму Алфред Балфур одбио одговорност своје земље за дешавања у Македонији и истакао да тамошњи хришћани то јест, како их он назива егзархисти и патријархисти би, и поред злочина који се над њима врше, и даље више волели да су под влашћу Турске него било које друге владе, јер би у случају ослобођења ризиковали грађански рат с обзиром на то да тамо владају расне и верске разлике.⁸ Лист је оштро критиковао такве чудне аргументе свог премијера напомињући да док јавно мњење и гласачи Енглеске траже заустављање тих злочина, Балфур их толерише. Председник владе је оптуживан да не жели интервенцију против турске владе као и да ће сваки паша у његовом писму наћи оправдање за предузимање енергичних репресалија према хришћанском становништву и наставак злочина који се

⁷ The Parliamentary Debates, Fourth Series, vol. CXXVII, 1903, London 1903, 1312-1326; X. Андонов-Пољански, Дебата у британском парламенту, 12.

⁸ Macedonia and Britain, The Spectator, 91, October 3, 1903, 511.

огледају у спаљивању села, клању деце, печењу људи, насилном понашању према женама и девојкама и убијању Бугара (у тексту овог листа али и скоро свих осталих британских новина за становништво Македоније се користила та национална одредница, нап. аутора), без обзира на то да ли носе оружје или су ненаоружани. На крају текста Алфред Балфур је оптуживан да води млитаву и узалудну политику.⁹

У јеку устанка британски посланик у Цариграду Николас О Конор, упутио је 28. августа 1903. године опширан извештај лорду Ленсдауну, шефу Форин Офиса о ситуацији у Македонији у коме је упозоравао на тешко погоршавање политичке ситуације не само у тој области већ и на целом Балканском полуострву. Указао је и на то да код муслиманског становништва расте огорченост, као и уверење да је боље ући у рат него ризиковати да се изгубе европски поседи. Његова је процена била да је у том тренутку Турска на том простору концентрисала више од двестот хиљада војника и да је поред њихове лоше дисциплине тешко замислити да ће се догодити неки тежи екцеси или злочини. Ипак, упозорио је на изјаве бугарских државника који никада нису оклевали да признају да постоји могућност да дође до њиховог мешања у македонску ствар, то јест дизања на оружје да би помогли македонској браћи. О Конор је изразио уверење да ће Русија учинити све што је у њеној моћи да се избегне опасност од компликација на Блиском истоку, али и да су у Петрограду изненађени снагом револуционарног покрета и енергијом коју испољава македонски комитет. Исклажао је бојазан да ће руска влада бити под снажним притиском панславистичких комитета у случају да турске трупе прибегну репресији према македонским устаницима. Зато није био далеко од размишљања да уколико се стање анархије продуби, ипак може доћи до руске интервенције.

О Конор је изнео став да је фебруарска шема аустроугарских реформи доживела дебакл, и да којим случајем постоји могућност њеног оживљавања, она не би могла да допринесе пацификацији Македоније. Зато је сматрао да Аустро-Угарска и Русија треба да признају неуспех реформи и да нешто морају да предузму без оклевања, уколико желе да избегну шире европске компликације. Британски дипломата је предлагао да се друге силе укључе активно у решавање македонског питања, као и да се морају предузети драстичне реформе како би се обезбедио мир. Сложио се са предлогом македонског револуционарног комитета да би за Македонију спасоносно решење било именовање једног хришћанског генералног гувернера који би био независан од Порте и отоманске администрације.¹⁰

Осим тога, британска штампа и то опет нарочито она либерална, током устанка дала је снажан допринос актуелизовању и популарисању македонског питања. Многи угледни Енглези објављивали су своје текстове и

⁹ Isto.

¹⁰ B. D., vol. V, N° 13, N. O. Conor to Lansdowne, August 28, 1903, 59-61.

коментаре у којима су се залагали за права хришћанског становништва Македоније. Тако је, на пример, публициста Ноел Бакстон на ступцима *Times-a*, 12. септембра 1903. године објавио чланак, *A Macedonian Policy* (Македонска полијтика), где је истакао да је имао прилику да у четири наврата борави међу народима Балкана, који за разлику од Енглеза нису заборавили да Велика Британија сноси одговорност за тамошња збивања. Читаоце *Times-a* и грађане своје земље Бакстон је упозорио да у Македонији голоруки народ трпи неизрециву беду и да они за такво стање оптужују управо Енглезе. Бакстон је у тексту изнео мишљење да је Велика Британија начинила велики грех према становништву Македоније и да је окрвавила своје руке. Међутим, сматрао је да се то стање може променити и да Велика Британија може да се искупи тако што ће искрено интервенисати и предузети следеће мере: борити се у прилог именовања гувернера Македоније и омогућити стицање независности у односу на Порту. По Бакстоновом мишљењу, Велика Британија не сме да се плаши те своје дужности и не би требало да је пребацује другим силама које имају своје интересе у Македонији.¹¹

Најутицајније новине слале су и своје специјалне и ратне извештаче на лице места. Издвајала се група познатих новинара чија је специјалност била искључиво Македонија. Међу њима су најпознатији били: Џон Доналд, политички дописник и Алфред Хејлс, војни извештач *Daily News-a*, Џејмс Баучер, специјални дописник *Times-a*, А. Хамилтон, војни извештач агенције *Reuteurs*, Рединалд Вајон, дописник *Daily Maily-a*, Хенри Бреилсфорд, извештач *Manchester Guardian-a*. У званичним британским круговима су иначе били свесни значаја јавног мњења у алармирању британског грађанства због избијања македонског устанка као и да је због тога нужно ангажовање Форин офиса по том питању. У том смислу Солзбери је 20. октобра 1903. године писао председнику владе Алфреду Балфуру да се јавно мњење не може игнорисати и да се морају предузети мере које ће смирити ситуацију у Македонији.¹²

Посебан сегмент британске заинтересованости за дешавања у Македонији за време устанка односио се на војна питања као што су предности ове турске провинције у војном погледу, бројност и оспособљеност турских трупа које су тамо стациониране, војно-политичка ситуација и слично. О томе је нарочито исцрпно писао Френсис Ричард Маунсел, британски војни аташе у Цариграду од 1901. до 1905. године. Из једног његовог извештаја који је послао својим претпостављенима у Лондон 6. маја 1903. године сазнајемо да је у том тренутку на територији Македоније било распоређено 142.000 турских војника.¹³ Веома су бројни и његови извештаји о

¹¹ N. Buxton, A Macedonian Policy, The Times, September 12, 1903.

¹² Salisbury to Balfour, B. P. Add. MSS, 49757, October 20, 1903.

¹³ Forin Office, 195/2150, Public Record Office, Maunsel to N. O. Conon, May 6, 1903. (у даљем тексту F.O. PRO)

самом току устанка које је достављао амбасадору Николасу О Конору, а овај затим прослеђивао Форин офису. У периоду од 11. августа до 15. децембра 1903. Маунсел је О Конору упутио десет великих извештаја о војној ситуацији у Македонији.¹⁴ У њима је разматрана искључиво војна проблематика: дејства македонских устаника у Крушеву, Клисуре, Солуну, Скопљу, анализа састава турске војне силе и устаничких јединица. Према томе у тим извештајима може се наћи све оно што је специфично за тај простор, а што је могло да послужи за остваривање британских геостратешких интереса и за стварање неопходних процена у министарствима спољних послова и рата. Из извештаја које је Френсис Маунсел упутио 11. августа 1903. сазнајемо да се у Битољском вилајету налазило шеснаест батаљона турске војске предвођених Омер Ружди пашом, а у допису од 19. августа наведено је да се број батаљона повећао на шестдесет девет, као и да је тамо било концентрисано 420.00 војника и двадесет четири јединица артиљерије.¹⁵

У извештају од 10. септембра британски војни аташе је навео детаљан преглед састава турске војске у Македонији која је у том тренутку била распоређена у 350 батаљона, што је укупно износило 193.149 војника, а од тога броја у ефективи су се налазила 168.183 турска борца.¹⁶ Такође, Френсис Маунсел је извештавао и о операцијама турских војника чија су главна дејства била усмерена на Битољски вилајет где се налазило и главно жариште устанка. У гушењу устанка и кажњавању домицилног становништва у Битољском вилајету по Маунселовим подацима биле су ангажоване о чак осамдесет четири турске бригаде.¹⁷ Занимљиво је да је Маунсел у свом последњем извештају који је послао 15. децембра, а који је настао на основу његових запажања током обиласка подручја захваћених борбама, констатовао да турска војска уопште није била припремљена за герилски начин ратовања чему су с друге стране устаници били вични, као и да је међу турским трупам владала велика недисциплина.¹⁸ Британски војни аташе је у више својих извештаја пажњу посветио устаницима, њиховим војним циљевима и стратегији, устаничким центрима, а у првом реду Крушеву где је било концентрисано 1.500 људи насупрот 4.000 турских војника који су устанички центар држали у окружењу.

Веома драгоцене податке о саставу и стратегији устаничких јединица али и о последицама гушења устанка налазимо и код британских новинара и путника који су имали привилегију да и сами доживе устаничку

¹⁴ Х. Андонов Пољански, Кон британските извештаи за воените аспекти на Илинденското востание, Годишен зборник 10(36), Скопје 1983, 12.

¹⁵ F. O. 95/2150, PRO, Maunsel to O Conor, August 19, 1903.

¹⁶ Strength of Troops in Macedonia - III rd Corps., CF. Memorandum Respecting the Military Situation in the Balkan Peninsula-South East Confidential (F. O. 78/5289 PRO.)

¹⁷ Х. Андонов Пољански, Кон британските извештаи, 18.

¹⁸ F. O. 95/2150, PRO, Maunsel to O Conor, December 15, 1903.

атмосферу и упознају се са размерама тамошње трагедије и разарања. Тако на пример Џон Фостер Фрејзер у својој књизи износи податке да је број побуњеника у јесен 1903. године износио 32.000 људи, да су устаници прибегавали дизању мостова у ваздух и рушењу железничких пруга како би што ефикасније одсекли турску војску која је била концентрисана по гарнизонима. Након што су завереници напустили Крушево, по Фрејзеру, Турци су убили седамдесет седам становника града и спалили 570 дућана и кућа.¹⁹ Према првим информацијама које је српски конзулат у Битољу послао Београду после турског заузимања Крушева спаљено је 366 кућа, 203 дућана, а убијена су четрдесет четири хришћана.²⁰

О размерама устаничких борби писао је и Вилфред Тесицер, незванични британски дипломатски представник у Београду и то на основу информација које је црпео како из српских извора (лични контакти, штампа), тако и из разговора са својим сународницима које се сусретао у Београду после њиховог одласка из Македоније. Углавном су то били дописници британских листова и новинари који су 1903. посетили Македонију.²¹ Сви су они према његовим проценама делили исто мишљење да Бугарска нема намеру да се територијално прошири у Македонији или да повећа свој политички утицај већ само жели да тамо оствари мир и ред који би на крају довео до давања аутономије под влашћу једног хришћанског управника. То су наравно била врло наивна размишљања људи који нису у том тренутку хтели или могли да схвате суштину бугарске акције у Македонији чији је основни циљ био укључење те области у састав бугарске државе. Сви ти новински извештачи су уверавали Тесицера да су устаници одлучни да ризикују своје животе и да су подвргнути оштрој дисциплини. Уочили су и да им је организација одлична, а да су се издаја и непослушност кажњавали без милости. У вези са оптужбама да су устаници починили као и Турци тешке злочине, Рециналд Вајон га је обавестио да је покушао да нађе доказе за то, али безуспешно. Присутно је уништавање села, регрутовање, а наметање обавеза је неминовна последица герилског ратовања сматрао је Вајон, упозоравајући да се ти екцеси нису могли стављати у исту раван са многим злочинима које су починили Турци. Вајон је Тесицеру такође признао да су Бугари веома добро обучени за рат јер тамо сваки трећи човек има ратно искуство. Тесицер је пренео Вајону своје уверење да су устаници спремни да жртвују стотине села да би изазвали сажаљење Европе.²²

¹⁹ J. F. Fraser, *Pictures from the Balkans*, London 1912, 209.

²⁰ АС, МИДС, ПО, 1903, Ф-VI, Д-IX, Пов. бр. 6026, Ристић-МИД-у, 5. / 18. VIII 1903.

²¹ P. Auty, *Необјављени документи енглеског Министарства спољних послова о Србији 1837-1911*, Историјски часопис XII-XIII, 1961-1962. Београд 1963, 441.

²² F.O. 105/149, PRO, N^o /, Thesiger to Bonham, October 28, 1903.; С. Новаковић, *Балканска питања и мање историјско-политичке белешке о Балканском полуострву 1886-1905*, Београд 1906, 122-123.

У званичној британској политици али и међу јавним мњењем, македонско питање је сагледавано и кроз призму антагонизма интереса балканских држава у тој области, а пре свега српских и бугарских, који иначе нису могли да се сакрију у том тренутку вербалним позивањем на потребу међусобне сарадње, што је иначе правилно уочио Вилфред Тесиџер. Он је 30. септембра 1903. обавестио Форин офис да је турска влада издала посебну Ираду о признању српске националности у Македонији, чиме је по његовом мишљењу желела да направи противтежу ширењу бугарског националног покрета, односно намеравала да искористи љубомору која је постојала између Бугара и Срба.²³ Пред сам крај устанка 21. октобра 1903. године, британски дипломата је известио Форин офис да су „српски интереси у Македонији подстакнути с једне стране њеним интересима у Старој Србији, а с друге стране њеном завишћу због јачања бугарског утицаја.”²⁴

Сурово гушење македонског револта до кога је дошло крајем октобра 1903. и прогони побуњеника, али и локалног становништва, изазвали су оштру реакцију европског али и британског јавног мњења. Реџиналд Вајон је писао о тешким приликама које су владале у Македонији после гушења устанка. Он је из Битоља тих месеци послао текст који врло пластично описује жалосно стање у коме су се налазили становници Македоније: „Крвопролиће, пожари, пљачке, убиства су свакодневна појава. Стигла је несносна зима и донела тешку глад која немилосрдно пустоши Македонију. Морално и материјално пропадање се спроводи систематски. Сви окрузи су опустошени, свуда се могу видети згаришта и уништена села чији број износи више од стотину. У охридском и битољском крају ситуација је најтежа.”²⁵ Члан хуманитарне мисије при Балканском комитету Хенри Невинсон који је пуних шест месеци провео у Македонији разносећи помоћ угроженом народу забележио је да је „видео најстрашнија страдања које је човечанство до сада претрпело. Порушено је између сто и двесто хришћанских села, а без крова над главом је остало између 60.000 и 100.000 људи.”²⁶

Хенри Бреилсфорд који је предводио хуманитарну мисију у Македонији у својој књизи је изнео драгоцене податке који такође говоре о размерама трагедије која је задесила устаничке крајеве. Устанак је коначно слоњен 2. новембра 1903. године. Укупно је убијено и рањено 746 устаника.²⁷ Међутим, далеко страшније су биле мере освете и одмазде коју су турске казнене експедиције примењивале према становништву које се

²³ F. O. 105/149, PRO, N° 156, Thesiger to Lansdowne, September, 30, 1903.

²⁴ Accounts and Papers, CX (1904), N° 102, October 21, 1903, 95-96.; F. O. 105/149, PRO, N° 167, Thesiger to Lansdowne, October 21, 1903.

²⁵ X. Андонов Пољански, Ситуацијата во Македонија по Илинденското востание и Мириштегските реформи, Годишен зборник, 8, Скопје 1955, 14.

²⁶ А. Илиева, Британска сведоштва за Македонија во 1904 година, Литературен збор, XXVII, 4, Скопје 1980, 75.

²⁷ H. N. Brailsford, Macedonia. Its Races and their Future, London 1906, 155.

затекло у устаничким крајевима. Према његовим проценама тада је спаљено укупно 12.211 кућа, а 70.000 људи је остало без својих домова. Само у битољском вилајету је потпуно спаљено 115 села, 84.000 кућа је уништено, а 115 људи убијено. У суседне државе се иселило 30.000 људи, 3.098 жена је силовано, њих 176 је одведено у турска села, 1.500 заробљено, а 1.900 нестало.²⁸

Крајем 1903. Ноел Бакстон је писао да је присутно огорчење на јавним скуповима широм Велике Британије поводом турских репресалија, али и у штампи која, сем неколико изузетака, симпатише македонску ствар.²⁹ Браћа Бакстон су оштро критиковали све оне који су у енглеској јавности ширили тезу да је македонско питање нерешиво и да је британска интервенција тамо неизводљива. Поред Бакстонових и Баучера и новинар Џозеф Дилон³⁰ је био поборник британског мешања у Македонији и веома је активно радио на придобијању тамошње јавности како би се испословала интервенција. Међутим, занимљиво је да је мњење, иако наклоњено становништву Македоније, било неупоредиво обазривије према тој врсти солуције него што је то био случај 1876. када је британска јавност била шокирана турским злочинима у Бугарској. Новине су осуђивале масакре, али су и упозоравале да треба бити опрезан према идеји о војној интервенцији.

Оно што интригира у целој ствари је упорност британске штампе у калкулисању о могућем времену избијања новог сукоба на простору Македоније. Готово унисоно и у исто време обично током зиме шпекулисало се да ће већ наредног пролећа тамо избити нови рат. Интересантно је да је карактеристичан наслов новинарских чланака најчешће гласио, *Да ли ће њамо на пролеће бити рат*. У тексту, *The Macedonian Rising. The Austro-Russian Note*, који је Џемс Баучер објавио у *Times*-у 6. октобра 1903. и то у предвечерје гушења македонског устанка, већ се увелико шпекулисало са

²⁸ Isto, 161-166; У чланку, *Бугари Македоније*, Бреилсфорд је изнео податак о шест-десет хиљада људи који су остали без својих домова. H. N. Brailsford, *The Bulgarians of Macedonia*, *The Fortnightly Review*, vol. LXXV, January to June 1904, London 1904, 1051.

²⁹ N. Buxton and C. R. Buxton, *Public Opinion and Macedonia*, *The Monthly Review*, vol. 13, December 1903, 95.

³⁰ Емили Џозеф Дилон (*Dillon Emile Joseph*)

је рођен 21. марта 1854. године у Даблину. Студирао је оријенталне језике код Ернеста Ренана на Колеж ди Франсу, али и на Универзитетима у Лајпцигу, Ст. Петесбургу, Харкову. Стекао је докторат из оријенталних језика, филозофије и компаративне филологије. Током боравка по европским градовима научио је више страних језика, а од старих језика је знао арапски, хебрејски и персијски. Као новинар је извештавао за *Daily Telegraph* у периоду од 1887. до 1914. године из Русије, али и из Јерменије (1894), са Крита (1897), из Кине за време тзв. Боксерског устанка. Такође је био извештач током другог Драјфуског процеса (1899). На Портсмаут мировној конференцији 1905. године био је специјални саветник руског грофа Витеа чији је био лични пријатељ. Осим Витеа, саветовао је низ других државника и дипломата, а током анексионе кризе подржао је грофа Ерентала у његовом сукобу са Извољским. Умро је 1933. године.

могућношћу избијања новог устанка и сукоба. Јављајући о упућивању аустро-руске ноте бугарској влади у којој се од ње тражило да уложи напоре у циљу пацификације ситуације, Баучер истиче да се у политичким и новинарским круговима наговештава могућност избијања новог и разорнијег конфликта од оног који се десио у Македонији током последњег устанка. Турски официри на граници желе провокације, а истовремено велики број побуњеника са бугарске стране границе је такође спреман да пређе у Македонију и започне нове сукобе са турским јединицама.³¹ У истом листу, 3. новембра 1903. године Баучер је објавио и текст, *The Bulgarian Elections. Triumph of the Government* (Бугарски избори. Владин њтријумф), у коме је такође наговестио нове сукобе у Македонији. У прилог тој тези цитирао је речи бугарског агента у Лондону Цокова који је анализирајући прилике на Балкану процењивао да у Македонији нема напретка ситуације. Упозорио је да се не треба заваравати да су револуционарни комитети одустали од својих циљева и борбе за независност од Турске. Њихова тактика се огледа у томе да током зиме само привремено прекину своје акције и одложе оружје, односно напусте планинска уточишта и врате се кућама да би с пролећа наставили акције.³²

Коначно, *Times* је и 29. децембра 1903. године писао о предстојећем рату у Македонији преносећи кратку али алармантну вест свог дописника из Солуна насловљену, *The Macedonian Movement* (Македонски њокреџ) према којој су тамошње власти информисане да су снаге од 4.000 комита распоређене у групама од по сто и двесто људи, под командом осамдесет бугарских официра спремне да нападну турску територију.³³ Дописник *Daily Maily-a*, Реџиналд Вајон такође је прогнозирао да ће на Балкану то јест у Македонији током 1904. године неминовно доћи до новог рата. У својој књизи, *The Balkans from Within* (Балкан изнуџра), Вајон је истакао да Бугарска сматра да је наступио тренутак када ће моћи да оствари своје интересе у Македонији и да то наговештава да ће се у 1904. на Балкану поново ратовати. Једино чудо може ту област спасити од рата, резигнирано закључује Реџиналд Вајон.³⁴

Да закључимо, устанак на територији Македоније од августа до краја октобра 1903. године оставио је снажан утисак на европску јавност, а можемо закључити још више на јавно мњење на британском острву. Међутим, за разлику од британске владе која је бледо и готово незаинтересовано реаговала на тамошња збивања, њена јавност је у потпуности стала на страну устаника изражавајући снажне симпатије за њихову борбу. Нарочито су у изливима пријатељских осећања предњачили листови и то готово без изузетка и они либералне али и конзервативне провенијенције.

³¹ J. Bourcheir, The Macedonian Rising. The Austro-Russian Note, The Times, October 6, 1903.

³² J. Bourcheir, The Bulgarian Elections, The Times, November 3, 1903, 3.

³³ The Macedonian Movement, The Times, December 29, 1903, 3.

³⁴ R. Wyon, The Balkans from Within, London 1904, 2-12.

Убедљивост њихових ставова поткрепљивали су веома исцрпни и емотивно обојени извештаји специјалних дописника које су на поприште сукоба слале готово све најважније новине. О размерама одмазде и малтретирањима домаћег становништва након гушења устанка такође се опширно извештавало у британским новинама. Према томе, управо су енглеско мњење, а пре свега новинари, путописци али и научници одиграли снажну улогу у правовременом информисању домаће, али и шире европске јавности, о ономе што се у касно лето 1903. године дешавало на територији немирне Македоније.

Aleksandar RASTOVIĆ

**ENGLISH PUBLIC OPINION
ABOUT THE 1903 MACEDONIAN UPRISING**

Summary

The outbreak of the so-called Ilinden Uprising drew attention of the European public. However, the revolt of the Christians of this province seem to have had the biggest impact on the public opinion and officials in Great Britain. The uprising was especially popular with the press, which loudly condemned brutal acts of the Turkish army and irregular forces, and showed great sympathies towards the rebels and the oppressed population. Numerous well known Englishmen published their opinions and columns in favor of the Christian population. One of the most agile ones was the journalist Noel Buxton. The most influential newspapers sent their special and war reporters to the scene of the conflict. All of them sent dramatic reports on horrible crimes and repression, which additionally homogenized the public opinion in favor of the rebellion. Well respected scientists and travelers also traveled in these months to the rebel area, and they also left precious information about the extent of the uprising, casualties, and destruction.

Иван БАЛТА
Филозофски факултет
Осијек

ПРЕДЛОЗИ ЗА ИЗГРАДЊУ ЖЕЛЕЗНИЦА У БОСНИ И ХЕРЦЕГОВИНИ ТЕ ДЕЛУ ХРВАТСКЕ ДО ОКУПАЦИЈЕ БОСНЕ И ХЕРЦЕГОВИНЕ

Предлози и изградња железница у Босни и Хрватској у другој половини 19. века били су врло значајни не само у привредном и развојном смислу експлоатације, већ и далеко дубљем смислу преузимања целокупног господарства једне земље и народа. Интересантне су идеје, које је код расправа о законима у угарском сабору истицао тадашњи мађарски државник Сечењи, а исте су идеје са сличним „рецептима“ биле окосница политике и других државних идеја.¹ На државним железницама у Хрватској, а касније и у Босни и Херцеговини, проводила се угарска (мађарска) државна саобраћајна политика по Кошутовој максими: „*Ki é vasut az é az ország*“ (Чија је железница, онога је и земља). Стога предлози и изградња железница нису били нимало безазлени, јер су били у служби централизације земље.²

Предлози за развитак железничке мреже у Босни и Херцеговини и Хрватској карактеристично су имали врло дуготрајан период предлагања појединачних железничких пруга и закаснило формулисање основе за властиту мрежу железничких прометница.³ Несумњиво да је важан узрок изградње железница био степен господарског развитака, а шта је

¹ И. Балта, *Немци и Мађари у колонизацији Босне крајем 19. и почетком 20. века*, Зборник са научног скупа. Филозофски факултет Университета у Бањој Луци, књига 5, том 1, Бања Лука 2004, 467-499.

² I. Balta, *Julijanska akcija kao mađarska državna misao u Slavoniji i delu Bosne i Hercegovine početkom XX veka*, Radovi. Filozofski fakultet Banja Luka 5 (2002) 169-195; I. Balta, *Julijanska akcija kroz mađarske škole u Hrvatskoj i Slavoniji te BiH krajem XIX i početkom XX stoljeća*, Motrišta – glasilo Matice hrvatske za Hercegovinu. Mostar 22 (2001) 79-97.

³ И. Балта, *Славонско-подравска железница у развоју Славонске Подравине*, Токови историје 1-2 (2006) 63-82.

својевремено истицао и главни иницијатор железничке мреже, тј. бечка дворска канцеларија, када је, у својој Споменици из краја 1863, навела да ће се права и потпуна вредност магистрале Земун-Ријека преко Босне очитовати тек онда када се исте земље господарски, посебно индустријски развију. Једнако су биле важне за развој железнице и политичке прилике у којима се налазила Отоманска и Аустријска империја. Због неповољних прилика практички се није могао пре почетка 60-их година 19. века сазвати о томе ни политички скуп у Хрватској, тј. банска конференција у Загребу, која је напоскон одржана 20-22. августа 1862, да се расправи о проблему мрежа железничких прометница.

Притисак бечког врха био је да се спута развитак железнице од Подунавља према мору, као будуће конкуренције железнице од Беча према Трсту. Притисак је извршен и на међународни конзорциј Друштва Јужних железница, шта је видљиво из Шмерлинговог фебруарског патента 1861. у коме је наглашен могући будући утицај Транслајтаније на државну власт у Истамбулу, а што ће доћи до изражаја после аустро-угарске нагодбе, у којем ће Аустрија губити предност у односу на Угарску.

Градњу железничких пруга у Босни и Херцеговини и Хрватској започела је апсолутистичка Аустрија, која је пругом Зидани Мост – Сисак (отвореном 1. октобра 1862) и касније са пругом до Бања Луке (изграђеном 1882), канила отворити пут експлоатацији свога индустријског господарства према Оријенту. Томе је имала служити много година без саобраћаја, а и без трачница у османској Босни саграђена пруга Бања Лука – Добрљин, коју је 1882. дао саградити банкар Хирш. Иста је пруга била отворена 21. децембра 1872. и била је у саобраћају до 14. новембра 1875. у време турске ере до станице Бања Лука Предграђе. Поновно је отворен 1. децембра 1878. део те пруге до Приједора, а у марту 1879. и до Добрљина. Године 1883. добила је та пруга везу са Сиском, односно са осталом мрежом у Хрватској те у Угарској и Аустрији.⁴

Почетком 60-их година 19. века, једно од главних политичких мерила владе у Бечу било је присуство земаља Царевине у Царевинском већу, јер се тим мерилем „оцењивала“ свака земља Царевине, у сваком важнијем питању. Шта је неко питање важније и животније за неку од земаља, то ће га владајући кругови у Бечу интензивније користити за притисак на исту земљу, ако она не учествује у Царевинском већу. И Банска Хрватска као и Славонија је била једна од земаља која није слала

⁴ J. Gorničić-Brdovački, *Razvitak željeznica u Hrvatskoj do 1918. godine*, JAZU, Zagreb 1952, 21; И. Балта, *Славонско-подравска железница у развоју Славонске Подравине*, Токови историје 1-2 (2006) 63-82.

своје представнике у то Веће, јер је, уз остало, и железничко питање кориштено као средство политичке уцене. Хрватска је народњачка штампа о томе писала: „Аустријско министарство хоће свом силом да присили Ердељце да пошаљу посланике у Царевинско веће, па им вели: недам вам железнице, док се непокорите. Овако говоре владини људи и нам, па нас у напред плаше, као да смо деца; ал ми се тога небојимо, као што смо већ и до сада читовали“.⁵

И у Далмацији, задарски је *Il Nazionale* у јулу 1863. писао о владиној политици по којој нема више одобравања железничких пруга оним земљама, које нису заступане у Царевинском већу.⁶

Дакле, аустријска власт је до аустро-угарске нагодбе константно спречавала повезивање железницом Подунавље, тј. Војводину са Јадраном, а нарочито да ти путови пролазе кроз Босну и Херцеговину.⁷

Хрватска, а посебно Босна и Херцеговина, свакако би од изградње железница имале стратешке и господарске користи. Важна би била железничка пруга која би најкраћим путем везала Дунав, Војну крајину и Војводину са Јадранским морем, а завршавала на обалама Јадрана, где би у војном смислу за кратко време могле бити укрчане све крајишке трупе на бродове, а могле би бити најбржим начином пребачене и на било коју тачку на турској граници од Београда до Јадрана.⁸

Железничка магистрала Земун-Јадран би могла деловати „као магнет на све трговачко-саобраћајне односе у Угарској, Ердељу, Србији, Босни, Турској и Хрватској“⁹

„Ко новцем располаже, он располаже са свим, јер нема ни једнога питања у ниједној држави, које неби било скопчано са финансијама“ - писао је загребачки лист *Позор* у новембру 1863. године.¹⁰

Централним бечким органима остало је и почетком 60-их година 19. века „придржано“ право да располажу државним финансијама у Хрватској, а у области изградње железничких прометница исти су органи искључиво одлучивали: о давању тзв. претходне дозволе за трасирање и о подели дефинитивне концесије за изградњу, уз важну одлуку: којем ће се концесионару, тј. којој финансијској групи дати таква дозвола.

⁵ *Pozor*. Zagreb 55 (9. III 1863) 217.

⁶ *Il Nazionale* (Narodni list). Zara (Zadar) 54 (8. VII 1863) 249.

⁷ I. Balta, *Migracije i kolonizacija Mađara i Nijemaca u Bosni i Hercegovini te dijelu Hrvatske na razmeđu 19. i 20. vijeka*, Zbornik radova. Filozofski fakultet Tuzla 5 (2004) 47-57.

⁸ I. Balta, *Njemačke kolonije u bosanskoj Posavini krajem XIX stoljeća*, *Godišnjak-Jahrbuch* 11, *Njemačka narodnosna zajednica, Zemaljska udruga Podunavskih Švaba*, Osijek 2004, 211-219.

⁹ *Pozor* 10 (14. I 1863) 37.

¹⁰ *Pozor* 255 (7. XI 1863) 1017.

Међутим, уз раније предлоге о разним видовима властите партиципације на трошковима изградње, јављају се 1862/63. мишљења и предлози, како би требало настојати и постићи, да железничке пруге не гради страни капитал, ни аустријски нити онај из других држава, већ да се пронађу и мобилишу властита средства. У том је смислу дао свој пројект и карловачки трговац А. Живојновић, желећи да се оствари: „чисто хрватско-славонска земаљска железница“, а као изворе финансијских средстава предвиђао је: доприносе општина и велепоседника при откупу потребног земљишта, уз обештећење деоницама; годишњу радну обавезу кроз 10 година свих становника старијих од 16 година, од којих би барем половина отплатила своју обавезу у готову новцу; одређени допринос Војног ерара у готовом; зајам код Аустријске националне банке, те, коначно, још и додатни порез на вино.¹¹

И загребачки Позор је храбрио како треба имати поуздања у своје снаге, општенио па тако и код изградње железнице; „ако дакле она буде корисна бити туђим предузетником, зашто не би била нам самим; зашто дакле не би ту железницу сами градили“; земљопоседници чијим земљиштем пруга пролази нека упишу деонице, а новац за њих нека прибаве хипотекарним кредитом на своју земљу; и најбољи предузетник не гради све својим новцем већ и путем деоница; што може он, може и сва земља“.¹²

Међутим, унаточ напорима, железница се у Босни и Херцеговини и Хрватској градила финансијама угарског и аустријског капитала, а уз давање концесија бечке владе.

Стога је интерес железничког повезивања Подунавља са Јадраном, овисио о истодобним интересима бечке и пештанске владе, посебно ако је требало да прелазе трасе преко Босне и Херцеговине, тадашње земље Отоманске империје.

Удружени, Друштво Јужних железница и бечка влада, нашли су начине како да врше притисак за својом господарско-политичко еманципацијом, да створе потешкоће остварењу земунско-приморске железничке прометнице, а ојачају и још више монополизују своје железничке прометне везе северног Јадрана са унутрашњости.

Проблемима и тешкоћама што су са севера (Угарске) и запада (Аустрије) тангирале земунско-приморску железничку прометницу, придружиле су се и оне са југа, из Далмације, произашле из тамошњег комплекса железничког питања.

¹¹ Glasonoša. Karlovac 90 (8. XI 1862).

¹² Pozor 157 (13. VII. 1863) 625.

Користећи боравак аустријског министра трговине Викенбурга у Сплиту средином априла 1862, сплитска му је Трговачка комора предала представку залажући се за железничку пругу Сплит-Сарајево-Брод или до Београда.¹³ Независно од тога аустријски Конзулат у Сарајеву, месеца јула 1862. сугерисао је министру спољних послова Рехбергу такођер железничку линију: Сплит-Аржано-Ливно-Купрес-Травник-Сарајево, па долином реке Босне до Саве.¹⁴

Идеја сплитске Трговачке коморе била је у тој Комори истицана већ раније, а њу су желели присвојити сплитски аутономаши на челу са А. Бајамонтијем, начелником града Сплита. Тада је аутономашима сметао постојећи одбор Коморе, посебно тајник К. Војновић, присташа уједињења Далмације са Хрватском, па су проводили кампању против те управе и изазвали привремено распуштање Коморе.¹⁵ Успело им је од Коморе преузети иницијативу за железничку пругу из Сплита у залеђе, иако су А. Јакић и М. Клаић у септембру исте године образложили тадашњу нереалност железничке пруге кроз Босну под турском влашћу.¹⁶ Бајамонти је ипак на томе инсистирао те стварао демагошку паролу у политикантске сврхе, стављајући је међу најважније пароле аутономашког антихрватског политичког програма. У јесен 1862. Бајамонти је у Бечу тражио и дозволу за трасирање наведене пруге.¹⁷ Основна линија предвиђене пруге била би: Земун-Београд-Сплит; главне међустанице: Зворник, Сарајево, Травник, Ливно, а побочне пруге: Травник-Бања Лука и Ливно-Мостар. Бајамонти је тврдио, да је та пруга лако изводива, а да ће донети велике користи Аустрији и становништву крајева кроз које пролази. Народњаци на челу са Михом Клаићем супротставило су се Бајамонтијевој идеји.

Аустријски двор је за себе искористио политичку акцију Бајамонтија те у хитном поступку, као и у славонској подравској варијанти железнице Липе -Пејачевић, повољно решио захтев за издавање дозволе трасиране деонице од Сплита до турске границе.¹⁸ Загребачке Народне новине су 17. децембра 1862. објавиле вест, да је Бајамонти добио дозволу за трасирање, као и конзорциј кнеза В. Шаумбург-Липе за дозволу трасирања пруга кроз северну Хрватску.¹⁹ Коментар је на то дао М. Клаић,

¹³ Il Nazionale 16 (23. IV 1862) 79 и 17 (26. IV 1862).

¹⁴ B. Gavranović, *Bosna u Hercegovina od 1853-1870. godine*, Sarajevo 1956, 289.

¹⁵ Il Nazionale 30 (11. VI 1862) 150 и 34 (25. VI 1862).

¹⁶ Il Nazionale 52 (27. VIII 1862) 265.

¹⁷ Il Nazionale 78 (26. XI 1862) 393.

¹⁸ P. Mechtler, *Dalmatien und die österreichische Eisenbahnpolitik*, Mitteilungen des österr. Staatsarchivs. Wien 23 (1970) 1971, 180, наводи, да је одобрење издато 10. XII 1862.

¹⁹ Narodne novine. Zagreb 141 (17. XII 1862) 564.

апелујући у прилог заједничке акције у Далмацији за решење железничког питања при томе је истицао потребу брзе акције, јер да ни Друштво Јужних железница, нити кнез Липе неће чекати са својим плановима железничких прометница кроз Подунавље.²⁰ И новине *Позор* дале су коментар како ће „железничкој прузи Земун-Риека неизмиерно штетовати, ако се сбиља сагради пруга из Бајамонтијеве акције“.²¹

Међутим, Бајамонти се није задовољио добијеном дозволом и кад већ није могао преко турске (босанске) територије, он је затражио, односно сплитска трговачка комора је затражила од аустријског министра трговине Викенбурга 2. јануара 1863. (тј. од бечке владе) дозволу за трасирање пруге од Сплита до Подунавља кроз аустријску територију те трасирање пруге од Земуна према Београду до српске границе.²²

Трговачка комора Задра упутила је 27. јануара 1863. захтев Министарству трговине тражећи дозволу за трасирање пруге: Задар-Обровац-Книн-Јајце-Лука-Осијек.²³ Чак су замолили бискупа и тадашњег мецену Јосипа Јураја Штросмајера, да се и он заузме за остварење ове идеје, а нарочито да придобије град Осијек у правцу заједничке акције. Па и канцелар Мажуранић се побринуо да задарски захтев буде претресан на седници у Министарству трговине 1863, јер су били мишљења како „Бајамонтов предлог смиера поприеко на све веће одцијењење од Херватске, да је задарски пак предлог примиче к Далмацији.“²⁴

Јакић је заговарао како је штетна свака пруга из Далмације кроз Босну, док је та земља под турском влашћу, односно да је штетна свака пруга са обале мора до Дунава, пре него буде довршена железница од Земуна до Приморја,²⁵ а Ивичевић је одговорио Јакићу да је пруга Земун-Ријека оправдана и да њој не шкоди пруга Београд-Сарајево-Сплит, јер ова „не граби ништа“ земунско-ријечкој траси те да Задру треба помоћи да оствари пругу до Осијека: „ако смо ми браћа, нису кесе сестре“ - „ако ми нисмо браћа, наше су користи посестриме“²⁶

Штросмајер је сугерисао далматинском политичару Натку Нодилу, да је нереална линија железничке пруге преко турског територија,

²⁰ Il Nazionale 86 (24. XII 1862) 433-1134.

²¹ Pozor 10 (14. I 1863) 38.

²² B. Stulli, *Prijedlozi željezničkih pruga u Hrvatskoj 1825-1863*, II dio, Zagreb 1975, 125 (br. 249. a, Split, 14. april 1862); Il Nazionale 17 (26. IV 1862) 83-84.

²³ I. Karaman, *Sastav i društveno-ekonomska djelatnost dalmatinskog građanstva u šezdesetim i sedamdesetim godinama 19. st.*, Hrvatski narodni preporod u Dalmaciji i Istri, Zagreb 1969, 32-33; Narodne novine 33 (11. II 1863).

²⁴ Narodne novine 9 (13. I 1863) 34-35.

²⁵ Narodne novine 13 (17. I 1863) 49.

²⁶ Narodne novine 29 (6. II 1863) 113-114 (у чланку: „Još jedna o spljetskoj željeznici“).

те да би предлог требало повући из Задра и везати трасу на земунско-приморску железничку пругу.

Док су били у току напори са тежњом да се осигура успех задарској акцији, нису ни сплитске иницијативе замрле око железничке пруге кроз Босну. Трговачка комора у Сплиту својим је закључцима од 15. децембра 1863. предвидела и захтевала, да аустријска влада поспешу своје дипломатске кораке код Кнежевине Србије и турске Порте, како би се Бајамонтију омогућило трасирање пруге Сплит-Београд кроз Босну и Србију.²⁷

Било је и спорадичних појединачних акција око изградње пруга, као натпоручника Стефана Јовановића, који је написао 1862. захтевно писмо грофу Рехбергу у Беч у којем га је молио да се заложи за трасу пруге преко Босне: „Der Zustand des Weges van Livno bis Sarajevo ist fiir einen türkischen Reitweg überraschend gut, ja grösstentheils sogar fahrbar, und wo es derselbe dermalen noch nicht ganz ist, könnte er in der kürzesten Zeit und mit nicht grosser Muhe fahrbar hergestellt werden. Seit zwei Monaten wirt namentlich an der Herstellung einer gebahnten Fahrstrasse zwischen Kiseljak und Sarajevo fleissig gearbeitet, welche auch bis auf einige kurze Strecken und mehrere kleine Brücken binnen kurzem ganz fertig sein wird, so dass die Strasse von hier bis Travnik bald eine der besten Wegstrecken der Türkei sein kann. Ein ausserordentlicher Nachtheil für den ziemlich lebhaften dalmatinischen Handelsverkehr nach Travnik und Sarajevo ist die ausserordentliche Schwierigkeit der Passage des Prolog-Gebirges von der k. k. Grei die Ebene von Livno, eine Strecke von kaum zwei Stunden. ...einer Eisenbahn von Spalato iiber Arzano, Livno, Kupress, Donji Vakuf nach Sarajevo einerseits, und von Travnik ins Bosna Thal und die Save anderseits, von unberechenbaren Folgen für die Entwickh Landes und Volkes sein müsste.“²⁸

Железничка траса је предложена у интересу и Босне и Херцеговине и Хрватске, али и Србије, јер би повезивала ова подручја на траси Подунавље-Јадран (од Брода преко Кисељака, Сарајева, Травника, Доњег Вакуфа, Купреса, Ливна, Аржана до Сплита).

Недуго затим и општина Брод је предлагала бану Шокчевићу свој интерес за пругу преко Босне и Херцеговине до Јадрана.²⁹ Предлози су

²⁷ Il Nazionale 104 (30. XII 1863) 449. Закључак је био: Che sieno proseguite con energia le pratiche diplomatiche presso la Serbia e la Porta Ottomana; onde il Dr. A. Bajamonti, a cui fu concesso dall'eccelso ministero di far i rilievi di una via ferrata da Spalato a'confini turchi, li prosegue sino a Belgrado“.

²⁸ B. Stulli, *Prijedlozu željezničkih pruga u Hrvatskoj 1825-1863*, 159-160, dokumenat br. 266 (Sarajevo, 19. juli 1862) (наводи су из Hrvatskog državnog arhiva u Zagrebu, zbirka Makanec, dokument br. 477).

²⁹ B. Stulli, *Prijedlozu željezničkih pruga u Hrvatskoj 1825-1863*, 185-187, dokument br. 283 (Slavonski Brod, 19. avgust 1862).

били да се на главну трасу славонско-приморске железничке пруге „Bei dem Plann der croatisch-slavonischen Municipien die Bahn von sek über Kutinja, Pakraz, Požega, Diakovar, bei Essegg vorbei nach Wukovar zu führen, ist die Save, die bei allen ihren Mängeln doch immer eine wichtige Weltstrasse ist und bleiben wird, ausser Bereich gelassen, und nächsten zur Grenze abschweifenden Punkten der Linie volle fünf bis Wegstunden entfernt gehalten.“

Дакле, траса Кутина, Пакрац, Пожега, Таково до Осијека и Вуковара па до Саве, те да се вежу бочне пруге према Босни и Херцеговини. У предлозима су се наводили економски разлози, али и трговина са тадашњом турском Босном и Херцеговином. „Cubiscfuss Bau- und Werkholz erreichte, muss dieselbe enorm sein, wenn man noch in Erwägung zieht, dass Brood trotzdem es der alleinige Mündungspunkt der natürlichen Haupt- und Merkantilstrasse durch das Herz Bosniens ist, - nun für einem sehr kleinen Theil des nördlichen Bosniens jetzt vermittelt, weil sich in Folge der Eröffnung der nahen Dampfschiffahrtsstationen Rajevossello, Xupanje, Schamaz und Altgradiska dieser Bezug und Auszug der Waaren und Producte sehr vertheilte. Der überaus grosste Theil des Ein- und Ausfuhrhandels Bosniens nimmt seit einigen Jahren statt wie früher über Brood den Weg über Metković in Dalmatien, weil auf dieser Route die Fracht nach dem Centralpunkte des gesammten bosnischen Handels, - Sarajevo, die billigste ist, und auf welche Route die Handelsbewegung durch die bestandene theure Landfracht von Triest und später von Steinbruck nach Sissek formlich gedrängt wurde.“

Настојало се у предлогу подједнако дати значај повезивању славонске Посавине и код Жупање и код Брода са северном Босном, али и „централном“ трасом преко Сарајева до Метковића. Дакако, све су се ове трасе у аустријском интересу требало повезати са основном трасом од Подунавља преко Сиска до Трста.

Велики значај придавао се пројекту железнице од Градишке до Бања Луке, па чак и неке друге трасе са предвиђеним мањим железничким станицама. „Hier erscheint vor Allem Altgradiska, welches blos einen kleinen Theil des nordwestlichen Bosniens, den äärmlichsten des ganzen Landes, zum Hinterlande hat, wo einzig und allein Banjaluka von einiger Bedeutung ist, und welches eine solche Handelsthatigkeit entfalten kann, um diese Abschweifung die an diesem Punkte eine sehr bedeutende und kostspielige werden müsste, zu einer rentablen zu machen. Die übrigen kleinen Stationen wie Kobasss, Schamaz, und Zupanje, wo Nebenzollamter zweiter Classe bestehen, sind nicht von jener Bedeutung um die Abschweifung zu rechtfertigen, und deren ganze Thätigkeit würde sogleich von der Savebahnstation ganz absorbiert werden, was jetzt schon zum Theile geschieht, indem bedeutendere Massen eines

Artikels mit kleinen Sava-Schiffen nach Brood zum Gesamttransport befördert werden.“³⁰

Покушаји су чињени за изградњу железнице од Подунавља до Јадрана и са приморске стране, што говори и о њиховом интересу за изградњу железничке пруге. Анте Бајамонти, начелник града Сплита, упутио је 1863. Председништву владе у Бечу предлог (који је већ написао 1862.) за изградњу железничке пруге од Београда до Сплита, а која би ишла од српске границе код Земуна па преко Босне и Херцеговине до турско-далматинске границе, односно до Сплита.³¹ „Mit... bin ich um die Bewilligung zu den entsprechenden Vorarbeiten für die projektirte Locomotiv-Eisenbahn zur Verbindung der Punkte Semlin-Belgrad-Spalato gehorsamst eingeschritten, und ich hatte das Glück... im Sinne des Eisenbahn-Concessions-Gesetzes die erbetene Bewilligung zu diesen Vorarbeiten, jedoch nur für die Strecke von Spalato bis an die dalmatinisch-türkische Gränze, zu erhalten. Da aber auch erhebliche Vorarbeiten für die Strecke vom Semlin bis an die kaiserl.-türkische beziehungsweise fürstlich-serbische Gränze unumgänglich nothwendig sind, und ich bei Vornahme derselben, wenn es den dortigen kaiserl. königlichen Behörden an den erforderlichen Weisungen gebrechen sollte, auf Schwierigkeiten stossen müsste, so erlaube ich mir im Sinne meines oben angeführten ersten Gesuches die ehrfurchtsvolle Bitte.“

Молба са предлогом трасе била је упућена осим бечкој и српској влади и турској порти.³² Референт у аустријском Министарству трговине изјаснио се за повољно решење ове молбе, но на седници у истом Министарству трговине у Бечу 24. јануара 1863. представник Министарства рата се успротивио, па дозвола није издата те је Бајамонти 6. фебруара 1863. обавештен о негативном решењу.

У међувремену је 31. јануара 1863. Министарство за спољне послове доставило Министарству трговине обавест Конзулата из Београда, по којој је српска влада изразила приправност да подупре пројект Анте Бајамонтија за пругу Сплит-Београд, па је влада упутила Бајамонтија да се обрати српском Министарству финансија и назначи у чему би се имала састојати помоћ његовом пројекту од стране српске владе. Накнадно је и у аустријском Министарству трговине 4. априла 1863. решено да треба чекати обавести из Цариграда, да ли ће и турска влада

³⁰ Državni arhiv Hrvatske, Zagreb, fond: Namjesničko vijeće, dokumenat br. 1862.

³¹ B. Stulli, *Prijedlozu željezničkih pruga u Hrvatskoj 1825-1863*, 277, dokument br. 340a (Split, 2. januar 1863).

³² P. Mechtler, *Dalmatien und die österreichische Eisenbahnpolitik*, Mitteilungen des österr. Staatsarchivs. Wien 23 (1970) 1971, 180 у којем треба бити текст молбе др Бајамонтија (документ у Verkehrsarchiv Wien).

дозволити предрадње на њеном подручју за пругу Сплит-Београд, тј. расправити ово питање. Затим је 4. априла 1863. Бајамонти обавештен о склоности српске владе његову пројекту и даљњем поступку, али и о потреби да се сачека споменута обавест из Цариграда. Истог дана аустријско Министарство трговине замолило је Министарство спољних послова да пожури из Цариграда извештај о ставу турске владе.

Други предлог је дошао из главног града Далмације, из Задра, када је др Л. Е. Гелусиг, као опуномоћеник града Задра предложио Министарству трговине у Бечу трасу железничке пруге од Подунавља (од Осијека) до Задра, а која би пролазила Босном и Херцеговином.³³

Предложена траса железничке пруге би повезивала крајеве Подунавља и Јадрана преко Босне. „Diesen Uebelständen abzuhelpfen und grösseren Gefahren zu begegnen die manchem in der Luft schwebend dunken, sind die Vertreter des Handelsstandes und des städtischen Municipiums Zara's zusammengetreten und haben die Idee aufgefasst eine Eisenbahn von Zara nach Esseg in Slavonien welche Bosnien durchschneiden soll zu bauen.“

Траса би полазила од Дунава, Тисе и Драве преко Босне до Јадранског мора. „Wenn man einen Blick auf eine Karte ... Bosnien und der angränzenden Provinzen ut sub wirft gewahrt man sogleich ... die projectirte Bahn beiläufig die...eines Bogens beschreibend die kürzeste...von den fruchtbaren Gefilden der Drau, Donau und Theiss zu dem adriatischen Meere.“

Наглашавао се и политички и стратегијски значај значај железничке трасе од Србије преко Босне до Задра. „Die politisch strategische Wichtigkeit der [Zara]-Esseger Bahn auszumalen findet sich das [ge]fertigte Zara'er Municipium welchen ... Esseg nach der Festung Zara führende befestigtem Sava Uebergange bei ... zur Vertheidigung Dalmatiens bieten ... indem die Bahn weitab vom unruhigen Serbien geleitet Bosnien in der Mitte durchschneiden wurde.“

У предлогу од 1862. наглашавао се извоз славонске и мађарске дрвне грађе на француско и холандско тржиште преко војне Крајине и турске Босне до мора. „Das Jahr 1862 gab dem österreichischen Handelsstande die verhangnisvolle Lehre dass eine billige Verfrachtung des Getreides und des Holzes Ungarns und Slavoniens bis an das Meer allein uns den englischen, nordfranzösischen und holländischen Markt...“

Траса је била предвиђена у Босни (долином Уне и Пливе) од Земуна и Митровице, преко Јајца и Травника, Дрниша, Обровца, Зрмање

³³ B. Stulli, *Prijedlozu željezničkih pruga u Hrvatskoj 1825-1863*, 306-307, dokument br. 358 a (Beč, 27. januara 1863). Verkehrsarchiv Wien, fond: *Ministr. für Handel und Volkswirtschaft*, fasc. 2654/1863. - пуномоћ Муниципија, датирана: Zadar, 23. I 1863, а потписали су је: Dr. Cosimo nob. de Begna Possidaria, podesta; D. Antonio de Stermich, assessore municipale; Pietro Abelich, assessore municipale. Из текста пуномоћи произлази, да је Dr. L. E. Gellussig овлаштен....

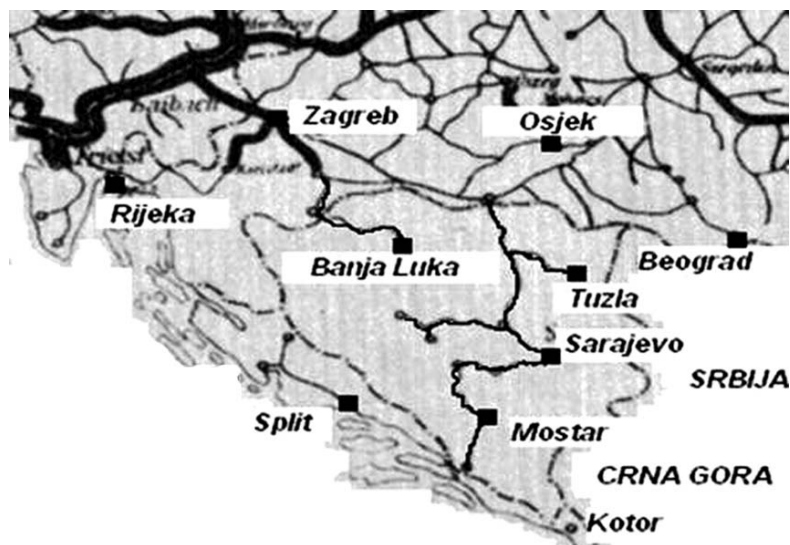
Стрмице и Книна до Задра. „Die nach vorläufiger Erhebung beabsichtigte Haupt-Linie ginge von Zara aus gegen Obrovazzo ins Zermagna-Thal längst den Abhängen des Wellebich und Chemernitza bei Fort Stermitza bei Knin oder den Unna-Quellen bei Serb die Ueberschreitung der Dinarischen Bergkette in Bosnien gegen Unnatz und Szokol hin erleichtern wird. Von dort gedenckt man im Pliva-Fluss-Thale bis Jaitze ins Thal des Flusses Werbatz nach Banialuka zu gelangen und von dort an einem von h. Kriegsministerium zu bestimmenden Punkte die Save zu überbrücken und von dort aus... Bahn durch Slavoniens Canaan (Broder G. Regiment. Gebiet) nach den wichtigen Drauhafen Esseg ... führen. Um der Bahn das wichtige Kohlenrevier bei Dernis benutzbar zu machen in ... Weiteres waren die Vorerhebungen für eine Zweigbahn in Bosnien von Jaitze nach Travnik, und eine andere in der Militär-Granze ...“

Од 1863. започели су пројекти, на темељу којих ће од окупације бити изграђене неке од железничких пруга кроз Босну и Херцеговину, а које су се надовезивале на трасе Друштва јужних железница (на простору данашње Војводине, јужне Мађарске и западне Румуније. На пример, пруга од Метковића преко Мостара, Сарајева и Добоја, са побочним краковима Добој-Тузла и Зеница-Травник и Јајце, везала се преко Брода за пругу од Подунавља према Јадрану, те пруга од Бања Луке преко Приједора и Новог до Сиска и Загреба.

Наводи се у историјским изворима да је много година без саобраћаја и без трачница у турској Босни саграђена служила пруга Бања Лука – Добрљан, коју је 1882. извео банкар Хирш. Пруга је била једна од првих пруга у Босни и Херцеговини, која ће убрзано помоћи експлоатацији њезиног рудног богатства. Дакако да железничке пруге у Босни и Херцеговини нису имале само циљ експлоатације, већ развитака и путничког промета, а посебно у војне сврхе тадашње Аустро-Угарске монархије.

После окупације у Босни и Херцеговини (од 1878) почиње значајнија активност и ривалство Аустрије и Угарске, како је забележено у историјским изворима: „Угарски министар комуникација очекује жалбе, на његову најновију одлуку, за давање концесије на деоници Даљ-Брод; да у песак код Брода, или боље речено у ток Саве, а наставак деонице пролази босанским територијем. На саслушању, кредитори су прихватили одлуку, о железничкој линији Брод-Сарајево. Наведена би требала бити ускотрачно саграђена, али то су подаци којима не треба пружити велику позорност и која је вероватно усмерава на спори погон.“³⁴

³⁴ Sarajevo-Brod, *Due Drau*, Essek, den 5. September 1878, Seite 141; Sarajevo-Brod, *Drava*. Osijek, 5. rujna 1878, 141.

Карта:

*Пројекти железничких пруга кроз Босну и Херцеговину и Хрватску
у другој половини 19. века*

Осјечке новине *Ди Драу* забележиле су како је: „Ередитска банка изнела планове мађарском министру трговине у вези са градњом железнице Осијек – Врпоље и преобликовањем железнице Врпоље – Шамац у прворазредне железнице, тако да би расправе могле идућих дана отпочети. Шта се тиче продужења железнице до Босне, од Шамца до Добоја и претварања уских трачница у нормалне било је потешкоћа са министром Босне, али је напоменуто како ће се оне решити. Ђурковић, хрватски посланик у мађарском сабору, тражен је, да би код министра Калаја предузео неке кораке, да би се ова важна изградња остварила.“³⁵

³⁵ Eisenbahn Budapest – Essek – Sarajevo, *Die Drau*, Essek, Nr. 58, Dienstag den 17. Mai 1898, Seite 3. Željeznica Budimpešta-Osijek-Sarajevo, *Drava*. Osijek 58 (utorak, 17. svibnja 1898) 3. “Die Ereditbank hat die Pläne wegen Ausbaues der Bahn Essek – Vrpölje und der Umgestaltung der Bahnen Vrpölje – Šamac in erstklassige Bahnen, dem ungarischen Handelsminister vorgelegt und werden somit die Concessionsverhandlung in den allernächsten Tagen ihren Anfang nehmen. Bezüglich der Verlängerung dieser Eisenbahn nach Bosnien, von Šamac nach Doboij, und der Umwandlung der Schmalspur in eine normalspurige, werden, seitens des Ministers für Bosnien Schwierigkeiten gemacht, die zu beseitigen gelingen wird. Unser Vertreter am ungarischen Reichstage Herr Djurković, wurde seitens der Handelskammer in einem Memorandum ersucht, diesfällige Schritte beim Minister von Kallay zu unternehmen, damit diese für Essek so überaus wichtige Bahn ihrer Verwirklichung zugeführt werden könne.”; И. Балта, *Јулијанска акција као*

Али са изградњом железница започела је и мађаризација и германизација у Босни и Херцеговини те Хрватској, па је забележено и да: „Угарска државна железница објављује данас изданим плакатом, да је од 1. фебруара ове године један део Даљско-Бродске релације Даљ, Винковци, Иванково предан свеопштем промету. Плакати су тискани на мађарском и немачком језику, а хрватски текст тражит ће те узалуд. Ако нисте моћни ни једног ни другог језика није битно, зато шта је на првом месту мађарски идиом који је у нас разумљив можда једној особи. Користити новац за инвестирање из фонда хрватско-славонске границе у сврхе изградње мађарских железница из користи се прихвата, али поштовање хрватског језика у Хрватској је незамисливо.“³⁶

Мађаризација железнице је постала жестока, па је *Ди Драу* бележила сталне језичне провокације: „Прекјучер су се у односу на нови закон о месним именима, двојезичне плоче (мађарски и хрватски) на железничком колодвору промениле за једнојезичне плоче. Стога име колодвора у горњем граду у Осијеку гласи *Osijek-felső*, у доњем граду *Osijek-alsó varos*, а код идуће станице тј. код Дравског моста *Osijek Dráuhid*. Тим чином си неко дозволио не баш смешну шалу. Очекује се да ће мађарска државна железница наредити да ће се имена на плочама у Осијеку, тј. у доњем граду и код дравског моста дати променити за једнојезичне, који ће искључиво гласити само на хрватском језику.“³⁷ Пројекти и изградња железница у Босни и Херцеговини имали су осим смисла експлоатисања и смисао развоја путничког промета, али и провођење германизације и мађаризације, војно-стратешки смисао, али и помоћу ње појачану миграцију из Босне и Херцеговине словенског живља те у Босну колонизацију несловенског живља.“³⁸

Тако су предлози за изградњу железничких пруга до окупације Босне и Херцеговине остале у Босни и Херцеговини само на нивоу предлога а у Хрватској понешто грађена, ипак су оживотворена, тј. реализована од краја 19. века до Првога светског рата.

мађарска државна мисао у Славонији и делу Босне и Херцеговине, Радови (часопис за хуманитичке и друштвене науке). Филозофски факултет Бања Лука 5 (2002) 169-195.

³⁶ Die ungarische Staatsbahn und die kroatische Sprache, *Die Drau*, Essek, den 6. Februar 1879, Seite 22. Ugarska državna željeznica i hrvatski jezik, *Drava*. Osijek (6. veljače 1879) 22.

³⁷ Neue Eisenbahn-Stationstafeln, *Die Drau*, Nr. 297, Esseg, 29. Dezember 1913, St. 5.

Nove ploče na željezničkim kolodvorima, *Drava*. Osijek 297 (29. prosinac 1913) 5.

³⁸ I. Balta, *Iseljavanje iz Slavonije krajem 19. i početkom 20. stoljeća*, Glasnik arhiva Slavonije i Baranje. Osijek 7 (2003) 113-135. И. Балта, *Немци и Мађари у колонизацији Босне крајем 19. и почетком 20. века*, 467-499.

Ivan BALTA

**PROPOSALS FOR BUILDINGS OF RAILWAY IN BOSNIA AND
HERZEGOVINA AND THE PART OF CROATIA,
UNTIL THE OCCUPATION OF BOSNIA AND HERZEGOVINA**

Summary

The importance of the proposals and building of the first railway in Bosnia and Herzegovina and Croatia was substantial. Until today, little research was done in it, despite the fact that there are numerous archival and historiographic sources, as well as periodicals, in Bosnia and Herzegovina, Croatia, as well as in other countries. From the scarce literature, so far these proposals and building of railways in Croatia and Slavonia, and peripherally in Bosnia and Herzegovina, have been studied in the works of Josip Gorničić-Brdovački and Bernard Stulli.

A considerable time elapsed between the proposals the realization of the building of railways in Bosnia and Herzegovina and Croatia in the second half of the 19th century. The main argument for connecting these lands was the increased industrialization and the sudden exploitation of forest and mineral resources. This could have been sped up only by building fast transport routes, and in these days, those were railways. The Share Society of the so-called Southern Railways, together with the Vienna and Budapest authorities, tried to include Bosnia and Herzegovina to their concept of railways, despite the fact that the country was part of the Ottoman Empire, and despite different political options directed at Dalmatia, Slavonia, Serbia and others. The main direction was building of the railway between the Danube region to the Adriatic Sea (the ports), in order to facilitate export of products; hence, from Belgrade/Zemun to Rijeka and Zadar or Split. There were disagreements, for example, whether to build over the Military Krajina, Zagreb, and Karlovac, or to take a shorter route through Bosnia and Herzegovina to the sea, even though it needed to pass over the Turkish territory.

The first projects for building railways in Croatia and Bosnia and Herzegovina are dated to the first half of the 19th century, and the more concrete ones, in 1862 and 1863. The idea will be realized in a couple of years, and the increased exploitation of the mineral wealth of Bosnia and Herzegovina will only begin following the Austro-Hungarian occupation, from 1878. First narrow-track, mostly mountain and mining routes, will be built from the occu-

pation, as parts from Brod on Sava to Metković and the Adriatic Sea, going through Doboj, Zenica, Sarajevo, and Mostar, as well as their prongs, from Zenica to Travnik and Jajce, and from Doboj to Tuzla. These were very weak railways, which were only after the occupation of Bosnia and Herzegovina improved for the transport of passengers as well. Hence, most of the proposals for railways, especially in Bosnia and Herzegovina, will be realized only after the occupation.

ПРИКАЗИ

Жика Бујуклић,
FORUM ROMANUM – Rimska država, pravo, religija i mitovi,
Правни факултет у Београду – Досије,
Београд 2005, 619 стр. + илустрације

Професор Римског права на Правном факултету у Београду наменио је своју књигу, приређену као приручник, студентима, постдипломцима и младим истраживачима. Аутор је још у Предговору скренуо пажњу читаоцу да о свакој од обрађених области (римска држава, право, религија и митови) постоје „специјализоване енциклопедије, речници, лексикони, водичи, уџбеници или друга врста литературе“ (стр. 5). Међутим, онај ко жели да се обавести о некој појави и да стекне о њој целовитије знање, мора да трага за подацима по многобројним публикацијама и да „мукотрпно уклапа парцијалне податке у смислену целину“ (стр. 5). Сматрајући да је неизбежна обавеза људи од науке, поготово оних који се налазе у образовним институцијама, да раде са младима, аутор је одлучио да се прихвати посла којим ће постојеће податке о римској држави повезати преко Појмовника, чији је заједнички именитељ *римски форум*. Овако замишљен Појмовник, сложен по абеди, једноставан и лак за употребу, користан је сваком читаоцу који жели да обнови или провери своје знање о античком Риму.

Уводна студија прати историјат римског форума, центра друштвених збивања, од времена његовог настанка, ширења и заузимања позиције „пупка света“, па до опадања моћи римске државе и њеног слома. Но, државни слом није за собом повукао целокупно цивилизацијско достигнуће и искуство које називамо медитеранском културном традицијом и античким наслеђем, касније утканим у све поре европског живота. Имајући у виду да многи облици историјских појава друштва и цивилизације настављају своје трајање у измењеним формама, али са препознатљивим коренима, аутор нас води кроз форум све до савремених дана.

Читалац „улази“ на форум гледајући догађаје као на сценском простору, а писац преузима улогу старинског приповедача који нам описује како је мочварни терен између брежуљака Палатина и Капитола полако постао најзначајнији трг у Риму. Ту се временом смештају култни

објекти, базилике, грађевине намењене државној управи и официјелне зграде разних намена. На форуму се одвијају јавне свечаности, али и погребне церемоније, извршавају се казне, али се предузимају и трговински послови. Ту се доносе одлуке које утичу на целу државу, на рат или мир, на одобравање или оспоравање војних подухвата, али ту слободно шета и градска сиротиња проводећи своје бескрајно слободно време. Жене сумњивог морала траже муштерије, а финансијери гладијаторских игара процењују колику суму новца треба потрошити да би се задивила публика и да би се обезбедили политички поени. На форуму се одвија живот у свој својој ужурбаности, са мноштвом згуснутих догађаја кроз разне епохе, са познатим и мање познатим главним актерима. Аутор претпоставља да читалац познаје основе политичке и војне историје Рима и стога се не осећа обавезним да увек хронолошки ређа мноштво датума и чувених имена. То увелико растеређује текст и оставља места за огроман број корисних информација којима се знања о свим аспектима феномена дугог трајања, познатог као *Римска држава*, употпуњују и проширују на занимљив и жив начин.

Централни део књиге је Појмовник, систематизован као лексикон у коме обим одредница није формално осмишљен, већ је аутору дозвољено да о свакој од њих напише све оно што сматра неопходним и значајним. Римска држава и право, религија и митови, односно римско друштво и култура, приказани су кроз термине који их најбоље одређују. Ипак, суштински је прихваћена реалност да је у сплету животних догађаја тешко одвојити поједине друштвене појаве једне од других, класификовати их и посматрати засебно, када су оне у антици, као уосталом и данас, биле сплетене у непрегледни низ сложених поступака и интеракција. Сложено понашање људи, често рашчлањивано и сврставано у области погодне за посматрање и истраживање са различитих аспеката, аутор исправно види као комуникацију јединствену по свом исходишту и сврси у оквиру ширих друштвених догађања, у којима су држава, право, мит и религија, па и архитектура и материјална култура уопште, неодвојиви појавни облици једне заокружене, али динамичне цивилизације. Интердисциплинарни приступ омогућава да се појмови одређују као функционалне целине и да се њихове промене прате према суштинским обележјима и кроз дуго трајање. Све то нам дочарава уобличену и узбудљиву слику једног временски удаљеног света, а опет блиског по својим кључним особинама. Потврђује се идеја универзализма и неопходност преузимања културног наслеђа, његовог даљег мењања и уклапања у нова друштва заснована на новим схватањима, али ипак означена дубоком и неизбежном

традицијом. Та традиција је корисна и актуелна за оне елементе људске природе које препознајемо као трајне и које човек стално носи у себи кроз време и простор.

Обрађени појмови су обухваћени одредницама које садрже информације различитог карактера (нпр. историјске околности настанка одређеног храма, митове који су везани за тај догађај, најважније особине божанства коме је посвећен, те врсте свештеника који одржавају његов култ итд, подаци о архитектури самог објекта, његова улога у историјским збивањима на Форуму, као и место тог објекта у правном животу Римљана). Приликом излагања материје, понекад су узимана у обзир и различита, па и потпуно супростављена гледишта. Овакав приступ наглашава објективност аутора према литератури којом се служи, а млађег читаоца упућује на даље трагање за додатним чињеницама о свакој одредници Појмовника. Текстови су обogaћени читавим низом веома корисних шематских приказа, слика, реконструкција, планова и слика сваке врсте. Тако се добијају подаци из историје, археологије, архитектуре, топографије итд, чиме се обезбеђује да се представа о римској држави, политици и праву нађе у једном реалистичном оквиру, приближи читаоцу и као таква омогући лакше сагледавање апстрактних појмова у њиховој реалној функцији. Види се да је књига, иако спакована у класичне корице, настала у време компјутера. Одступање од уобичајеног правила о концизном писању и стриктном омеђивању обима одредница карактеристичном за радове лексикографског карактера, у овом случају не води ка неупутном „разливању“ излагања и уплитању у непотребне детаље. Напротив, мноштво информација у оквиру једне одреднице чини непотребним комбиновање података из различитих а блиских одредница, како би се добило потпуније обавештење о појму који се обрађује. Ипак, уколико је то потребно, постоје упутнице уз чију се помоћ лако налази друга одредница са новим подацима. Уз назив сваке одреднице налази се кратко етимолошко објашњење, па и различити ставови у вези са тим, ако их има. Наведена су и етимолошка разматрања латинских писаца која немају научну тежину, али су драгоцено сведочанство о начину размишљања у одређеном времену и под одређеним околностима.

У наставку књиге аутор даје списак најважнијих појмова, желећи да обавести читаоца о томе који латински термин одговара српској одредници (нпр. скупштина - *comitia*, дани када се не суди – *dies nefasti*, испитивање чињеница – *causae cognitio*, мењачи новца – *argentarii*, неформално окупљање сенатора - *senaculum*, обичајна правила – *consuetudo* итд.)

Прилози садрже правне текстове који су најнепосредније везани за форумски простор (Закон XII таблица, царске конституције, међународни

уговори итд.). Неки наведени преводи објављени су раније, неки су претрпели редакторске измене, а неки су сачињени самостално.

На крају се налази тематска библиографија у коју су укључени радови намењени студентима права и историје, постдипломцима, али и истраживачима.

Пажљив и обавештен читалац би могао размишљати о томе како би било упутно ово већ изузетно корисно дело проширити другим важним чињеницама из римске историје, државне организације, правне структуре итд. Међутим, и поред евентуалне оправданости оваквих разматрања, морамо се суочити са извесношћу да би се број важних одредница могао увећавати преко мере коју *једна књига* може обухватити. Дуга историја римске државе, корените промене које су се дешавале током многих векова, развој правних институција, промене у политичким и правним формама које су функционално уобличавале и пресудне политичке догађаје и свакодневни живот народа уводе нас у размишљање о огромном броју значајних појмова који би се оправдано могли наћи у оваквом лексикону, поготово, зато што је њиме отворен један широк интердисциплинарни приступ. Како би то било море без обала, треба да будемо веома задовољни одабраним бројним информацијама и начином на који су оне уобличене у књизи Жике Бујуклића.

Биљана Марковић

Thomas Asbridge,
The First Crusade. A New History,
The Free Press, Simon and Schuster UK Ltd,
London 2005², xx + 408 + 16 илустрација у боји

Предавач на Квин Мери колеџу Лондонског универзитета, проучавалац прошлости Антиохијске кнежевине (*The Creation of the Principality of Antioch 1098-1130*, Woodbridge 2000; *Walter the Chancellor's „The Antiochene Wars“: A Translation and commentary*, Aldershot 1999), аутор је најновије књиге која се бави добро познатом повешћу Првог крсташког похода. Догађаји од 11. септембра 2001. године и оно што им је следило, подстакли су на Западу интересовање за односе хришћанског и муслиманског света. Тако су се и крсташки ратови, јер неретко се може чути да је „управо тада све почело“, вратили у видно поље широке читалачке публике. На овакву коњунктуру спремно су реаговали медијевистички стручњаци за тај период, избацујући на тржиште бројне наслове на задату тему. Дело које је пред нама спада међу најбоље у тој категорији, заједничка је оцена англосаксонске стручне критике и лаичког читалаштва, будући да је написано јасним и привлачним стилем, спретно комбинујући научну прецизност и литерарну заводљивост. Посебно би ваљало истаћи пишчеву умешност у сликању оружаних сукоба, којима ова монографија обилује. Књига се појавила 2004, а од занимљивости везаних за њен настанак требало би истаћи чињеницу да је аутор, у лето 1999, препешачио 560 километара од Антиохије до Јерусалима, крећући се истим путем који су 900 година пре њега превалили крсташки ратници. Студија почиње „Предговором“ (стр. xi-xiv), у коме Есбриц открива своје намере: „Ова књига не покушава да представи коначну историју Првог крсташког похода – тако нешто не би ни било могуће. Њен је циљ да, заснивајући се на најновијим научним достигнућима, оригиналним истраживањима и личном познавању Леванта, баци ново светло на зачетке експедиције, објашњавајући шта је нагнало толико мноштво Европљана да се прикључи кампањи; поново ће испричати сагу о невероватном путовању његових учесника, постављајући питање како је подухват без централизованог вођства и озбиљног планирања избегао тренутно уништење; процениће праву природу односа између ислама и хришћанства у време крсташког рата и показаће како их је напад на Свету земљу преобразио“ (стр. xii). Уводни део закључују „Списак мапа“ (стр.

xv) и „Подела улога“ (стр. xvii-xviii), где писац, у маниру драмског ствараоца, доноси листу протагониста на крсташкој, византијској, јерменској и муслиманској страни.

Централно излагање подељено је на 11 глава, где се прва, „Свети рат је проглашен“ (стр. 1-39), фокусира на чувену проповед папе Урбана II у Клермону, новембра 1095, када је упућен апел за ослобођење Христовог гроба. Будући да је ова акција „покренута баш у време када Урбан почиње да стабилизује своје упориште у средњој Италији“, Есбриц је доживљава „као покушај да се консолидује папска моћ и прошири римска утицајна сфера“ и закључује да је „крсташка војна била само једно од оруђа за испуњење овог циља“ (стр. 19-20). Овај позив на оружје проистекао је, такође, из потребе да се каналише природна људска жеђ за насиљем и из жеље да се направи разлика између „праведног“ и „рђавог“ рата (стр. 21). „По први пут, борба у име Бога и папе доносила је духовну награду која је истовремено била остварива и упечатљива: пружала је реалну прилику да се кроз пламен битке прође неокаљан грехом“ (стр. 39). Наредно поглавље, „Испуњени крсташким заносом“ (стр. 40-82), бави се папиним очекивањима, проповедањем Урбановог клермонског говора, придобијањем великих световних и црквених господара за учешће у експедицији, духовним и финансијским припремама оних који су узели крст, као и покретом Петра Пустуњака и „народних крсташа“. Економски показатељи су више него речити: „Скорашње процене сугеришу да је просечном витезу било потребно да уложи свој петогодишњи доходак не би ли намирио трошкове (опрема, намирнице, коњи, послуга) предстојеће кампање“ (стр. 69). Што се броја учесника тиче, аутор сматра да је на походу било 7.000 витезова, 35.000 наоружаних пешадињаца и 20.000-60.000 небораца (стр. 65).

Трећа глава, „Путовање до Византије“ (стр. 83-116), обрађује покоље Јевреја у Рајнској области, долазак војске под Петром Пустуњаком у Цариград, њено пребацивање у Малу Азију и дебакл који је, у октобру 1096, доживела у судару са Селџуцима, различите маршруте кнежевских контингената, њихово прикупљање у византијској престоници од октобра 1096. до априла 1097, као и заклетву верности коју су крсташке вође положили цару Алексију. Следеће поглавље, „Прва ратна олуја“ (стр. 117-152), приповеда о преласку војске на азијски континент, крсташко-византијској сарадњи приликом заузимања Никеје, значајној победи над селџучким султаном Килиџ-Арсланом код Дорилеума, пролазу кроз Анадолију, киликијској експедицији Танкреда од Отвила и Балдуина од Булоња, успостављању пријатељских веза са Јерменима и образовању Едеске

грофовије – прве латинске државе на Оријенту. Долазак на северну границу Сирије животима је платила (услед болести, глади и погибије у борби) половина људства које је напустило Европу (стр. 149).

Поглавља од петог до седмог: „Пред зидовима Антиохије“ (стр. 153-187), „Затезање омче“ (стр. 188-211) и „На ивици пропасти“ (стр. 212-240), посвећена су жестоким деветомесечним борбама, од октобра 1096. до краја јуна 1097, које су крсташи водили пре него што су загосподарили Антиохијом. Осма и девета глава, „Неслога“ (стр. 241-270) и „Стаза несигурности“ (стр. 271-294), говоре о размирицама међу крсташким вођама, где је главна јабука раздора била власт над Антиохијом, и њиховим неодлучним бављењем у северној Сирији које је потрајало скоро 11 месеци, од почетка јула 1098. до средине маја 1099. У овом периоду код појединих велможа, пре свега Боемунда од Таранта и Рајмонда од Сен Жила, који су и главни такмаци око Антиохије, на површину избијају амбиције за стицањем личних територија, чиме је наступање ка Јерусалиму бачено у други план, а постојала је и знатна опасност да се читав крсташки покрет расплине. Ипак, до тога није дошло, јер је војска, прожета мистичном жељом да ослободи Спаситељев гроб, ултимативно захтевала од вођства да се крене на последњу етапу оружаног ходочашћа. Томе је морало бити удовољено, па десета глава, „Свети град“ (стр. 295-319), прича о маршу крсташке армије кроз сиријско и палестинско приморје, доласку пред Јерусалим 7. јуна, једномесечној опсади, одлучујућим јуришима 14. и 15. јула, стравичном покољу муслимана и Јевреја после пада града и одласку крвљу покривених крсташа у цркву Светог гроба на Божју службу–захвалницу. Последње поглавље, „Последице“ (стр. 320-333), сажето износи податке о догађајима који су уследили: избору Готфрида од Бујона за „чувара Светог гроба“ (*Advocatus Sancti Sepulchri*), рукополагању првог латинског патријарха Јерусалима (који неће много оклевати са прогонима православних, коптских, јерменских и несторијанских хришћана), великој победи од 12. августа код Аскалона над египатском војском (кренула да поврати Свети град), повратку кућама и даљим судбинама виђенијих крсташких старешина. Књигу окончавају „Закључак“ (стр. 334-339), „Речник“ (стр. 341), „Хронологија“ (стр. 342-344), „Научни апарат“ (345-379), „Библиографија“ (стр. 380-396) и „Регистар“ (стр. 397-408).

Можда је најбоље ставити тачку на овај приказ завршном оценом самог Есбрица: „Између 1096. и 1099. војске ислама и латинског Запада сукобљавале су се као непријатељи. Ниједна страна, међутим, чини се да није посматрала ону другу као туђина према коме гаји исконску, генетски

кодирану мржњу... Латинско–муслиманска антипатија учврстила се тек када је сећање на Први крсташки рат присвојено и преобликовано у Западној Европи... На Леванту се низ амбициозних муслиманских господара рата... позивао на злочине првих крсташа. Захтевајући освету, поново су распалили ватре цихада... До почетка ХИV stoleћа сећање на крсташки поход као на рат рођен из фанатичне мржње постало је саставни део колективне свести источног и западног друштва. Очврснуле су линије верског размимоилажења; ислам и хришћанство управљени су на пут трајног сукоба“ (стр. 338-339).

Драгић М. Живојиновић

Ангелина Даскалова, Мария Райкова,
Грамоти на българските царе. Увод. Текстове. Речник. Библиография,
Българска академия на науките, Институт за български език,
Академично издателство "Марин Дринов", София 2005, 448 + 12 прилога

Француски медиевисти имају обичај да се жале како је њихова национална историја XII stoleћа слабије документована у дипломатичкој грађи, јер се акта, све до 1194, нису систематски чувала на једном месту. Поменуте године је, указом Филипа II (1180-1223), у тврђави Лувр направљен краљевски архив у коме су се обавезно похрањивале све владарске повеље. Из периода пре настанка архива сачувано је нешто више од 700 повеља.

Бугарски истраживачи средњег века, пак, могу само да завиде галским колегама на таквом „сиромаштву“, будући да је из епохе Другог бугарског царства (1186-1396) преживело свега осам докумената. О актима Бориса-Михаила (852-889), Симеона (893-927), Петра (927-969) или Самуила (976-1014) може, засад, једино да се машта.

Повеље, уопште посматрано, спадају међу захвалније средњовековне изворе, јер сведоче о економским и политичким односима, правним нормама и развоју језика, помажу бољем упознавању топографије и система размишљања. Малобројни бугарски дипломатички документи драгоцени су извор, не само за повест наших источних суседа, већ и за српску историју у средњем веку. То нарочито важи за Виргинску повељу Константина Тиха (1257-1277) и Ореховску хрисовуљу Јована Александра (1331-1371) од 1. децембра 1347, јер се могу поредити са актима српских владара истим дестинатарима, манастирима Светог Ђорђа Скоропостижног код Скопља (краљ Милутин – око 1300) и Светог Николе Мрачког у Орехову (Стефан Дечански – 1330; краљ Душан – 1339. и 1342).

Приређивачи публикације која је пред нама, Даскалова и Рајкова, спадају међу реномиране филологе-медиевисте из *Ђурило-методијевског истраживачког центра* Бугарске академије наука и добри су познаваоци историје бугарског језика и старих рукописних текстова. Стога и не чуди што је њихов рад најпотпунији са језичког становишта, док се из позиције историчара може ставити више примедби. То, међутим, не умањује значај њиховог дела, на коме ће се темељити свако будуће критичко издање бугарских царских диплома.

Књига почиње предговором професора Борјане Велчеве (стр. 5), за којим следи „Увод“ (стр. 7-24) из пера самих ауторки. У њему је дат

кратак историјат осам царских повеља, наведена су њихова ранија издања, а посебна пажња је посвећена грешкама у читању и другим пропустима које су правили претходни издавачи; указано је на развој правописа у периоду 1230-1385 (временски распон у коме су настајала дотична акта) и истакнути су особени правни појмови који се јављају у сваком од докумената.

Одељак „Текстови“ (стр. 25-48) отвара објашњење о начелима њиховог издавања (стр. 27-28). Ту се, најпре, каже да су повеље разврстане по аукторима: од Јована Асена II (1218-1241), преко Константина Тиха и Јована Александра, до Јована Шишмана (1371-1393) и Јована Страцимира (1360-1396). Крај реда је означаван усправном цртом, а сваки пети ред је нумерисан. Поштован је тзв. фототипски принцип публикувања (типично за филолошки приступ), што значи да скраћенице и лигатуре нису разрешаване, да је задржана оригинална интерпункција, да су остављене титле, акценти и пајерци, а да наредна слова нису спуштана у текст. Писарске грешке означене су ускличником у загради. Оштећена места која се нису могла прочитати (то посебно важи за Ватопедску и Виргинску повељу), маркирана су тачкицама, док су реконструкције стављене у заграде (обле када је у питању рад претходних издавача, угласте када се радило о труду Даскалове и Рајкове).

Издања самих аката почињу повељом Јована Асена II за светогорски манастир Ватопед (стр. 29), из месеца априла непознате године – после 1230, а за њом следи хоризма истог владара Дубровнику (стр. 30), највероватније из исте епохе. Недатована хрисовуља за обитељ Светог Ђорђа Скоропостижног на Виргином брду крај Скопља (стр. 31-36) једини је документ из канцеларије Константина Тиха. Златопечатно слово за манастир Зограф (стр. 37-40), из марта 1342, и хрисовуља Светом Николи Мрачком у Орехову (стр. 41-43), од 1. децембра 1347, припадају шураку првог српског цара, Јовану Александру. Јован Шишман ауктор је две хрисовуље: за Рилски манастир (стр. 44-46), од 21. септембра 1378, и за општежиће Свете Богородице Витошке (стр. 47), из година 1378-1385. Низ закључује повеља-писмо видинског владара Јована Страцимира за брашовске трговце (стр. 48), из периода 1369-1380.

Најобимнији део студије је „Речник“ (стр. 49-421), што је, узимајући у обзир професионалне преокупације његових ауторки, сасвим очекивано. Ради се о, како је разјашњено у одељку под називом „Принципи састављања“ (стр. 51-54), глосару са тумачењима који броји 1.161 одредницу (стр. 55-421). Све речи из повеља, а Даскалова и Рајкова истичу да царске дипломе обилују лексиком која није посведочена у другим споменицима, поређане су по азбуци и за њих су дата објашњења. Будући да су истраживачи из

различитих научних области тумачили поједине појмове, долазило је до тога да су формулисана противречна мишљења; ако се радило о таквом случају, нпр. да се расправљало о природи какве обавезе или убицању неког топонима, онда су навођене све расположиве тезе. Уз сваку реч најпре је дефинисано којој врсти припада, а цитирана су и места у актима где се она јавља, док је на крају одреднице, ситнијим словима, забележена учесталост тог појма у документима.

Књигу завршавају „Списак скраћеница“ (стр. 422-423), „Листа коришћених речника“ (стр. 424), „Библиографија“ (стр. 425-443) и, у непагинираном прилогу на кунстдруку, фотографије докумената, што је од неизмерног интереса за стручног читаоца, јер му омогућава да контролише рад издавача.

Брижљива филолошка анализа је за сваку похвалу, но историчар, поготово ако се бави дипломатиком, не може а да, уз извесну дозу туге, не констатује потпуни недостатак сваке дипломатичке анализе. Поред тога, јединствени речник је незграпан за коришћење, јер би много лакше било да постоје посебни одељци за топонимију и лична имена. У слабе стране спада и одсуство мапа, чиме су, иначе солидна, историјско-географска разматрања озбиљно нарушена. Када се већ говори о пропустима, несхватљиво је да се у два маха (на стр. 9 и 12) Ореховска хрисовуља датује 1348. годином, иако у издању стоји: „в лето 6856. ендиктиона 1. месеца декемвриа 1. дан“ (стр. 43, ред 50), тј. 1. децембар 1347. Коначно, и сам начин издавања, употребом фототипске методе, више је него дискутабилан, будући да су га, још у другој четвртини прошлог века, истакнути посленици на пољу дипломатике, да споменемо само Александра Соловјева, Владимира Мошина и Франца Делгера, огласили застарелим и непотребно оптерећујућим.

Споменуте мањкавости, ипак, не утичу на укупну оцену да је ова књига вредан допринос јужнословенској владарској дипломатици. Научно дело без слабих страна не постоји, а уочене слабости треба само да нагнају истраживаче да раде даље и боље.

Драгић М. Живојиновић

Гордана Радојчић-Костић,
Библиографија о законодавству цара Стефана Душана,
Српска академија наука и уметности, Београд 2006, 362.

Одбор за изворе српског права Одељења за друштвене науке САНУ објавио је у оквиру свог програма рада, у едицији *Извори српског права*, библиографију о законодавству цара Стефана Душана. Уредник је дописни члан САНУ Коста Чавошки, а рецензенти су академик Сима Ћирковић и дописни члан САНУ Коста Чавошки. Библиографија је осмишљена као аналитички обрађена и класификована база података.

Одбор за изворе српског права је основан 1938. године у Српској краљевској академији и његово руковођење је поверено академику Томи Живановићу. Према плану рада Одбора, један од најважнијих циљева било је систематско издавање зборника рукописа Законика цара Стефана Душана. Закључено је да нашој и страној научној јавности недостаје увид у све сачуване рукописе нашег највећег средњовековног правног споменика. До тада је објављено неколико рукописа Законика, Законик је преведен на неколико светских језика и о њему је написан велики број студија. Нажалост, Други светски рат је онемогућио рад Одбора и требало је чекати повољније време за његов наставак. Већ 1949. године, приликом обележавања шест стотина година од доношења Законика (1349. и 1354), објављен је запажен Зборник радова у коме је нашао место и критички преглед историографије о Душановом законнику академика Николе Радојчића.

Одбор је шездесетих година двадесетог века обновио свој рад под руководством академика Мехмеда Беговића. Према усвојеном плану, требало је да сви сачувани рукописи Душановог законика буду обрађени по јединственом методу и да се у неколико томова издају у оквиру едиције *Извори српског права*. Свака књига је требало да садржи преписе и преводе рукописа, као и пратеће студије. Такође је одлучено да се постепено прикупе подаци за библиографију о Душановом законнику и да се она објави као посебно издање Одбора. У првом тому из 1975. г. објављени су Струшки и Атонски рукопис, у другом тому из 1981. г. објављени су Студенички, Хиландарски, Ходошки и Бистрички рукопис, а у трећем тому из 1997. г. објављени су Барањски, Призренски, Шишатовачки, Раковачки, Раванички и Софијски рукопис. Током свог дугогодишњег рада, научни секретар Одбора др Томица Никчевић је систематски сакупљао грађу за библиографију о Душановом законнику. Сакупио је

податке за око 700 библиографских јединица. Због болести и смрти (1982. године) није стигао да их објави. После више од двадесет пет година Одбор је одлучио да се настави са израдом библиографије и тај посао је поверен Гордани Радојчић-Костић, библиографу Библиотеке САНУ. Аутор је у изради библиографије првоствено користио грађу др Томице Никчевића и рукописну заоставштину академика Николе Радојчића, насталу током његовог рада на српском средњовековном законодавству. Рад је настављен истраживањем у фондовима Народне и Универзитетске библиотеке, као и Библиотеке Матице српске и Библиотеке САНУ. Осим тога, драгоцен подаци су нађени претраживањем електронских база података наших и страних библиотека.

Кроз библиографију се могу пратити радови који су обликовали развој наше и стране историографске мисли о законодавству цара Стефана Душана. После првог издања Душановог законика крајем XVIII века, научна јавност се заинтересовала за најважнији српски средњовековни правни споменик. Време романтизма је утицало на закључке истраживача, који су средњи век видели као доба поносне српске самосталности у сваком смислу, а дух народа и времена - као извор стваралачког генија његових представника. Тај стваралачки геније је био повезан са другим словенским народима и њиховим заједничким коренима. Законодавство цара Душана је у време романтичара сматрано правном творевином у којој је требало препознати дубоко словенско порекло и словенску правну логику, оличену у самом Душановом законик, с једне стране, и несамосталну, несловенску, чак невешту компилацију византијског закона, с друге стране. Нарочито спорно питање представљао је однос византијског и српског права, односно мера рецепције византијског права. Дубоку веру старијих европских истраживача у самосталност и германских и словенских законских збирки пољуљала је критичка историографија која се, наоружана стрпљивим радом својих заговорника, полако смештала у свест савременика. Рад на историјским изворима донео је резултате другачије од претходних.

Научно интересовање за Душаново законодавство живо је до данас, а резултирало је низом радова кроз време дуго више од два века. Мењао се методолошки приступ, у складу са општим променама у науци и култури, мењали су се правци истраживања, низале су се чињенице, осветљаван је процес настајања, трајања и промена правних норми. Проналажени су спојеви са византијским правом, обичајним правом и другим правним изворима. Прихваћено је мишљење да се римско право није морало формално реципирати у земљама византијске зоне утицаја,

јер је у државном и правном животу римско-византијско право било постојеће, затечено право. Оно је стално служило као неисцрпна, драгоцену ризница словенским досељеницима, али и другим народима. Обичајно право се усклађивало и сажимало са развијеним византијским правом и постепено се формирао јединствен систем, који се даље прилагођавао потребама државне и друштвене заједнице и правног живота у њој.

После две стотине година проучавања српских правних споменика може се закључити да је српско средњовековно законодавство још увек недовољно истражено у свом најширем облику - као српсковизантијско законодавство. Број доступних извора је веома мали, с обзиром на време и простор њиховог претпостављеног важења. Практична примена закона се не може пратити према релевантном броју исправа и пресуда из различитих периода, пре и после периода царства, па и дубоко у време живота народа без самосталне државе. Ипак, правни текстови који су сачувани кроз вихоре сатирања једног, у целини изграђеног света, остају значајан извор наших сазнања и темељ многих основаних претпоставки. Драгоцени део тог наслеђа чине свакако рукописи законодавства цара Стефана Душана.

Објављивани су и изучавани поједини рукописи, и добијена је драгоцену грађа на основу које су проучавани устројство државе, однос државе и цркве, положај владара, феудални односи, категорије стано-вништва, организација судства итд. Истраживачи су своју пажњу поклањали углавном Законику цара Стефана Душана, најзначајнијем делу троделног царског кодекса, па о њему постоји обимна литература, док је у вези са друга два дела - Скраћеном синтагмом Матије Властара и Законом цара Јустинијана - остао низ отворених питања.

Да би се стекла потпунија слика нашег друштвеног развоја, потребно је даље истраживати и суштину и форме правног живота средњовековне Србије, сложене односе између различитих правних извора – повеља, међународних уговора, законодавства, обичаја, особито од времена црквене аутокефалности и прихватања Номоканона св. Саве до краја постојања српске деспотовине. Праћење ових друштвених процеса започиње радом на постојећој литератури и упознавањем са резултатима претходних истраживања. У том раду ће драгоцену помоћ пружити управо аналитичка библиографија коју је узорно и темељно урадила Гордана Радојчић-Костић.

Све библиографске јединице обрађене су *de visu*. Само у неколико случајева, када то није било могуће, извршено је преузимање јединица а извор је наведен у напомени. Посебно је драгоцено то што су побележени

радови о укупном законодавству цара Стефана Душана, тј. поред библиографских јединица које се односе на Душанов законик, пописане су и библиографске јединице које се односе на Синтагму Матије Властара и на византијско-српску правну компилацију познату као Јустинијанов закон. Поред тога, узети су у обзир и радови који се баве повељама цара Душана. У уводном делу су дати описи рукописних кодекса старије и млађе рукописне редакције према постојећој литератури. У првом делу библиографије усвојен је хронолошки принцип навођења радова - у оквиру године, по азбучном реду навођења наслова. У другом делу су библиографски подаци сложени по ауторима, са скраћеним библиографским описом и упућивањем на *pumegus currens* у првом делу. Уз библиографске податке у анотацијама се налазе подаци о изводима на страним језицима, аналитички попис садржаја рада, кључне речи, посебно разматрани чланови Душановог законика и прикази наведеног рада. Прикази радова навођени су као самосталне јединице, уколико садрже допуну или полемички став самог аутора приказа. Преводи дела, поновљена издања, критичка издања и репринти навођени су као засебне јединице у години настанка, са упућивањем на прво издање, уз одговарајући коментар. Урађен је предметни регистар појмова и регистар чланова Душановог законика наведених уз библиографске јединице. Регистар аутора омогућава истраживачима да преко упутнице дођу до података о раду одређеног аутора, без лутања по предметном регистру. Библиографија садржи око 1.100 јединица. Током рада на библиографији урађена је и електронска база података, која остаје отворена и која ће се и даље допуњавати.

Библиографија ће омогућити истраживачима да се на лак и прегледан начин упуте у литературу о законодавству цара Стефана Душана и тако нађу сигуран ослонац и поуздане упутнице за даља истраживања.

Биљана Марковић

Pejo Ćošković:
Crkva bosanska u XV. stoljeću,
 Institut za istoriju, Sarajevo, 2005, 560.

Књига аутора Пеје Ћошковића о Цркви босанској представља дотјеран облик докторске дисертације коју је, под насловом *Устројство „Цркве Босанске“ и њезина улога у XV стољећу*, успјешно одбранио 1988. године на Филозофском факултету у Београду пред комисијом у саставу Сима Ћирковић, Раде Михаљчић, и Милош Благојевић. Она је такођер и резултат ауторова рада на реализацији истраживачког пројекта *Друштвени циљ XIII/2*, који се, барем на примјеру средњовјековне босанске хисторије, показао као исправан и плодоносан систем дугорочног планирања у хисториографији. Наиме, иако пет пројеката од дванаест предвиђених тематских цјелина, у оквиру „популарног“ ДС XIII/2, није доживјело своју објављену форму, окончани пројекти су до сада најбоље уоквирене монографске публикације из хисторије средњовјековне Босне.

Ћошковићева књига, својом формом и садржајем, у потпуности потврђује оправданост наведеног истраживачког пројекта. Међутим, иако је рукопис био позитивно оцијењен и предложен за објављивање, он је стицајем околности, како аутор истиче у предговору, још дуго „*старио у ладици*“. Посљедица тога била је природна дилема да ли да се рукопис након више година објави у свом изворном облику, или да се он мјестимично освјежи неким новим подацима, научним достигнућима, или литературом. Аутор се ипак одлучио да рад више чува садржајем него стилем, те га је, тамо гдје је то било потребно, допунио новијим резултатима хисториографије како читатељи за њих не би били ускраћени.

Након предговора и уводних напомена, аутор у посебном поглављу расправља о изворима и литератури за Цркву босанску (*Стање извора и литературе*, 21-72). Он примјећује да су сачувани извори који се односе на 15. стољеће разноврсни, те да обухватају различите врсте споменика писаних на више језика. Ипак, као најзначајнију и најсигурнију изворну подлогу идентифицира грађу дубровачког архива. Његов приказ стања извора је исцрпан и прегледан, те стога чини солидну основу за све будуће истраживаче. Ништа мање није значајан ни његов преглед хисториографске литературе о проблему Цркве босанске. Иако та тема својом занимљивошћу и актуелношћу привлачи пажњу истраживача већ више од 140 година, у којем периоду је настала обимна и скоро непрегледна литература, Ћошковић успијева на једноставан и разумљив начин предочити најважније ставове досадашњих аутора који су се бавили овом темом.

Послије осврта на стање извора и литературе долази поглавље о начину на који је Црква босанска била схватана од стране својих сувременика (*Црква босанска у очима кришћанских сувременика*, 73-118). Аутор у овом дијелу књиге, према изворним свједочанствима, закључује да је Црква босанска у католичким и православним круговима била сматрана херетичком, те да по том питању међу кршћанима тог доба није било неслагања. Међутим, у погледу терминологије која је кориштена да се означе босански крстјани није било јединственог становишта. Тако се код сувременика, али и код модерних истраживача, усталило терминолошко шаренило те су припадници Цркве босанске на Западу називани *невјерницима*, *херетицима*, *Босанцима*, *босанским херетицима*, *катарима*, *манихејцима* и *патаренима*, а на Истоку *кутугерима*, *бабунима* и *богумилима*. Ћошковић даје посебно тумачење свих термина, уочавајући да су поједини називи преовладавали у одређеним срединама те да су се, у складу с тим, и чешће употребљавали.

Књига се потом дијели на два велика дијела у којима се у посебним поглављима тематика додатно разлаже. Први дио (*Улога Цркве босанске*, 119-214.) бави се јавном, друштвеном и политичком улогом Цркве босанске у животу босанског друштва до пада краљевства под османску власт 1463. године, и њега чине три поглавља (I. *Црква босанска у доба обласних господара*, 121-148; II. *Између 'русашке господе' и Дубровчана*, 149-197; III. *Црквена политика босанских владара*, 199-214). Ћошковић је у овом дијелу своје књиге, на основу анализе изворних вијести, успио пропратити улогу представника Цркве босанске у служби русашке господе Павловића и Косача те Дубровчана, при томе не занемаривши ни њихове везе са носиоцима централне власти. Цијели проблем аутор је сагледао у ширем контексту растућег утјецаја Католичке цркве у Босни од двадесетих година 15. стољећа.

Други, најобимнији дио књиге (*Уређење Цркве босанске*, 215-442.) односи се на устрој Цркве босанске који је изложен у оквиру засебних тематских цјелина у којима је детаљније разматрана њена организациона структура кроз призму служби које су поједини чланови држали (I. *Организација босанских крстјана*, 217-227; II. *Крстјани*, 229-273; III. *Старци*, 275-312; IV. *Гости*, 313-366; V. *Стројници*, 367-386; VI. *Дјед*, 387-442.). Средњовјековни босански крстјани имали су потпуно изграђену властиту црквену организацију с хијерархијом чија је улога у друштву била изузетно значајна. Иако је читаво дјело временски омеђено на 15. стољеће, у њему је питање устроја Цркве босанске ипак сагледано у цјелини јер се њена структура током њезина постојања није мијењала.

Како су до сада истраживачи, најчешће подстакнути мањком извора и некориштењем дубровачких вијести, посежући за аналогијама, некритички истицали велику сличност устројства Цркве босанске и неких познатијих дуалистичких цркава на Западу и Истоку, аутор с правом указује да је њено уређење најпотпуније приказано у једном познатом дубровачком писму из 1435. године у којем су наведени по реду називи чинова и части црквене хијерархије. Из тог описа се разазнаје да је на челу Цркве босанске стајао *дјед*, као њен поглавар, а затим по степену достојанства слиједе *гост*, *старац* и *стројник*. Ћошковић истиче да је ова дубровачка представа о устројству Цркве босанске углавном тачна, с тим да подлијеже исправци у погледу *стројника* који нису били посебан чин на начин на који их дубровачки извор спомиње. Наиме, назив *стројници* („*поглавити крстјани*“) је скупног карактера и он означава чланове црквене хијерархије са нижим и вишим чином, *старце* и *госте*. Аутор такођер наглашава да су ово хијерархијски чиновни које је, изузев части дједа (који је сам себе сматрао „*епискупом*“), у датом моменту могло носити и више особа.

Осим овога, Ћошковић сматра да је неопходно истакнути да се питање устројства Цркве босанске не може искључиво разматрати у оквирима постојеће и познате хијерархијске слике, која се својим положајем, чашћу, угледом и значењем издвојила из круга обичних редовника, познатих под називом *крстјани*, које он сматра окосницом читаве сљедбе. Стога посебну пажњу он посвећује редовништву из којег је хијерархија долазила, заступајући мишљење да се назив *крстјани* искључиво односио управо на редовнике, а не на све вјернике Цркве босанске опћенито.

У складу са примљеним задатком да опише улогу и устројство Цркве босанске, аутор се није у претјераној мјери освртао на вјерско учење и духовну дјелатност њених припадника, па је тако догматска и теолошка страна тог проблема остала изван његовог занимања. Због тога је Ћошковићева студија ослобођена домишљања и слободних конструкција које су у великој мјери оптерећивале досадашњу историографску продукцију о Цркви босанској. Она је такођер и право освјежење након лавине псеудохисторијских написа о тој теми који су у посљедње вријеме преплавили тржиште.

На самом крају књиге, поред закључка који је преведен и на енглески језик, налази се опсежан и систематичан попис кориштених извора и литературе. Број наведених библиографских јединица свједочи да је аутор темељито проучио материју о којој пише, а њихова разноврсност нам указује да је цјелокупан проблем настојао сагледати у што ширем контексту вјерских прилика у средњовјековној Босни.

Према резултатима до којих је дошао и по начину на који их је изложио, Пејо Ђошковић написао је изузетно квалитетну и прегледну студију која исцрпно осликава проблем устројства и улоге Цркве босанске у 15. стољећу. По тим карактеристикама његова се књига слободно може уврстити у сами врх историографије о том проблему.

Емир О. Филиповић

Enes Pelidija, *Banjalučki boj iz 1737: uzroci i posljedice*,
El-kalem, Sarajevo 2003, 544.

Битка код Бања Луке била је преломан догађај у аустро-османском рату 1737.-1739. године. Упркос томе, није на одговарајући начин ни представљена нити оцењена у историографији. До појаве ове књиге, њој је био посвећен чланак Х. Крешевљаковића и запажено место у раду А. Ханџића о босанском намеснику Али-паши Хекимоглуу. Поменути аутори обрадили су војни аспект битке, без дубљег улажења у узроке победе над боље опремљеном и обученом аустријском војском, као и без осврта на последице које је имала на даљи ток рата.

Имајући то у виду, Е. Пелидија је, бавећи се већ дуги низ година историјом Босне у XVIII веку, одлучио да овом догађају да место какво заслужује. Радећи на бројној објављеној и необјављеној грађи оријенталне и западне провенијенције, скупио је довољно материјала да свестрано сагледа све аспекте бањалучког боја, а нарочито психолошки, односно да објасни који су мотиви навели становништво Босне да се масовно одазове позиву на мобилизацију и да са огромним жаром учествује у борби.

Књига садржи седам великих поглавља, свако подељено на неколико мањих тематских целина. Прво (17-54), *ОСМАНСКО ЦАРСТВО У ПРВИМ ДЕЦЕНИЈАМА XVIII СТОЉЕЋА*, представља преглед историјских збивања у време султана Ахмеда III и првих година владавине Махмуда I, када је Царство покушало да обнови привреду и државне финансије и у ратовима против Русије, Млетачке Републике и Аустрије, надокнади територијалне губитке с краја XVII и почетка XVIII века. Ове борбе окончане су миром у Пожаревцу 1718. године, којим је Порта више изгубила него што је добила. Затим су уследили вишегодишњи исцрпљујући ратови против Персије, нови рат против Русије 1736-1737, и најзад, 1737. против Аустрије.

У другом поглављу (55-200), *БОСАНСКИ ЕЈАЛЕТ ИЗМЕЂУ МИРА И РАТА (1718-1737)*, дат је целовит приказ стања у Босни, од утврђивања нове границе према Аустрији и Млечима, решавања нагомиланих унутрашњих проблема као што су убирање пореза и борба против злоупотреба локалних власти, до анализе привреде, нарочито утицаја рударства и трговине на војни потенцијал ејалета.

Демографским и верским приликама посвећена је посебна пажња. До 1718. године знатан број муслимана, избеглих са територија под аустриј-

ском влашћу, населио се дуж новоуспостављене границе, чинећи тако јак одбрамбени штит против даљег продора хришћана. У исто време, и после 1718, део султанових хришћанских поданика добровољно је напустио територију Босанског ејалета. Међутим, већ деценију касније, због одласка у рат против Персије, а затим и Русије и због куге која је највише погодила градско, претежно муслиманско становништво, опада број припадника исламске вероисповести. Истовремено расте број православних због османске политике насељавања опустеле земље уз давање бројних пореских олакшица.

Централни део поглавља заузимају војна питања. Аутор, на основу необјављене османске грађе, пре свега докумената царске финансијске службе, (*Maliye defteri*), доноси обиље историографији непознатих података о оправци старих и изградњи нових утврђења, бројности посада, њиховим платама и наоружању. Такође исправља досадашња знања о времену владавине појединих босанских валија и капетана и доноси нове податке који употпуњују знања о учешћу Бошњака на персијском фронту.

Треће поглавље (201-278) *СТАЊЕ У БОСНИ УОЧИ НОВОГ АУСТРИЈСКО-ОСМАНСКОГ РАТА 1737. ГОДИНЕ*, посвећено је једним делом рату против Русије и учешћу босанске војске на руском фронту 1736. и 1737, које је такође допуњено новим подацима из османских документарних и наративних извора. Други део бави се припремама за рат против Аустрије. У том светлу, посебно су занимљиви и исцрпни подаци о стању путева, насеља и фортификационих објеката, садржани у извештајима аустријских доушника са терена.

Супротно ставу Порте да не треба да се спрема за одбрану, како не би дао повод Аустрији да објави рат, нови валија Али-паша Хекимоглу прогласио је општу војну приправност за све становништво ејалета. У време када се значајан број професионалних војника већ борио на руском фронту, одзив људи је био масован јер је, како наводи Пелидија, превладала свест да им, у одбране домовине, једино преостаје да се ослоне на сопствене снаге. Они су бранили, не султана и Царство, већ себе и своје породице и то је био разлог њихове високе мотивисаности. Великом одзиву, нарочито муслимана, како истиче аутор, допринео је и проглас Карла VI, који им је јасно ставио до знања да ће морати да промене веру уколико остану да живе на освојеној територији.

Четврто поглавље (279-311) *РАТОВАЊЕ ОСМАНСКЕ И АУСТРИЈСКЕ ВОЈСКЕ НА ТЛУ БОСАНСКОГ ЕЈАЛЕТА ДО БАЊАЛУЧКОГ БОЈА* бави се дипломатским и војним акцијама на тлу Босне, југу и југозападу Србије, као и намером Дубровчана да се, у очекивању османског пораза,

приближе Аустрији. У овом периоду вођене су три битке, за Љешницу, коју су освојили Аустријанци, и Зворник и Стару Островицу који су успешно одбрањени. Е. Пелидија овде упознаје ширу читалачку публику са улогом жена у одбрани, наводећи речи хроничара Омера Новљанина: *«и жене су, по старом босанском обичају, прилазиле с одушевљењем и, бацајући са себе женску одјећу, облачиле се у ратну и појављивале су се на бојном пољу. Стављале су на главу посебне калпаке и облачиле чакшире, па су, хитајући окретним и брзим корацима, наступале у бојне редове, да би се нашле у акцији.»*

Пето поглавље (313-366) БАЊАЛУЧКИ БОЈ 4. VIII 1737. ГОДИНЕ, садржи описе борби око и пред Бања Луком, са освртом на стратешке потезе главнокомандујућих и њихове последице на коначан исход битке. Аутор је нарочиту пажњу посветио учесницима боја, од којих се неки овде први пут помињу. Посебно је истакао чињеницу да су се на босанској страни борили припадници свих слојева и вероисповести.

Шесто поглавље (367-410) ПОСЉЕДИЦЕ И ЗНАЧАЈ, упознаје нас са догађајима непосредно после битке, о којима се до сада само фрагментарно писало, и са њеним утицајем на даљи ток ратовања. У смедеревском санџаку османска војска прешла је у офанзиву и приморала Аустрију да склопи неповољан Београдски мир 1739, којим је изгубила територије добијене 1718.

Бањалучки бој оставио је дубок траг у народу, а потврду за то налазимо у седмом поглављу (411-438) *ОДЈЕК БАЊАЛУЧКОГ БОЈА У НАРОДНОЈ ПРЕДАЈИ, ПЈЕСМИ И КЊИЖЕВНИМ ДЈЕЛИМА*.

Рад се завршава резимеом и речником термина, који умногоме олакшава праћење и боље разумевање текста читаоцима без османистичког предзнања. По подацима и закључцима ова књига је незаобилазна за све који се баве историјом Босне XVIII века, док је леп и јасан стил излагања препоручује и мање стручној читалачкој публици.

Татјана Катић

Момир Самарџић, *Европа и обележавање граница Србије 1878-1879*,
Филозофски факултет Нови Сад, Нови Сад 2006, 173.

Монографија Момира Самарџића третира питања одређивања и обележавања граница Кнежевине Србије 1878. и 1879. године кроз призму изукрштаних интереса великих сила на Балкану. Поједини сегменти ове проблематике су и раније били предмет пажње историчара, док већи део рада доноси нова сазнања на основу архивских истраживања аутора. Књига је подељена на три поглавља: *Између жеља и могућности – о питању територијалног проширења Србије после другог српско-турског рата* (15-53), *Припреме и почетак обележавања граница Србије* (57-101) и *Обележавање граница Србије 1879.* (105-163).

У првом поглављу аутор најпре приказује развитак, или боље речено смањење територијалних захтева Србије од јануара 1878. до почетка Берлинског конгреса. То су били предлози Саве Грујића и Јована Драгашевића, предлог Милојка Лешјанина изнет руској страни приликом преговора у Сан Стефану, као и план српске Врховне команде о пожељним границама Србије, изнет пре путовања Јована Ристића у Беч на састанак са Андрашијем. У основи ових предлога налазила се територија Старе Србије, односно Косовског вилајета, као и западни делови Видинског санџака. Аутор је посебно обрадио одређивања граница Србије на Берлинском конгресу, указујући на аустроугарске, руске и британске интересе приликом решавања тога питања. Самарџић је нарочито истакао значај аустроугарског предлога за територијално проширење Србије који је и послужио као основа за расправу на Конгресу, а чија је суштина била у удаљавању границе Србије од железничке пруге Митровица – Солун, односно у њеном померању ка југоистоку.

У другом и трећем поглављу аутор је детаљно обрадио практичан рад на обележавању граница Србије. За обављање овог посла на новој граници била је задужена Међународна комисија за разграничење Србије, у чији састав су улазили делегати држава потписница Берлинског уговора и Србије. У раду ове комисије доминирао је члан из Велике Британије, чији је циљ био дословно поштовање текста Берлинског уговора. Из тог разлога Србија није успевала да се користи размимоилажењима између често непрецизних аустроугарских војних мапа на којима је била уцртана нова граница и стања на терену. Ипак, захваљујући честим упадима Албанаца, Србија је успела да издејствује добијање стратешки повољне

границе на Преполцу, тачки која је доминирала путем Куршумлија – Приштина. На старој источној граници према Турској, сада према Бугарској, Србија је питања разграничења морала да расправља непосредно са руским комесаром. Проблеми на том сектору тицали су се евакуације српске војске и управе из Кулског среза, Трна и Брезника, области које је Србија ослободила, а које су припале Кнежевини Бугарској. Лоши српско-руски односи одразили су се и на расправљање свих, па и најситнијих пограничних питања између Србије и Бугарске. Узимајући у обзир однос снага, не чуди што су сви руски, односно бугарски интереси били задовољени. Сем тога, водећи реалну политику, Србија није ни желела да превише затеже односе са Русијом на старој граници, очекујући да тиме обезбеди подршку руског делегата у Међународној комисији за разграничење за српске ставове приликом обележавања нове границе према Турској. У августу 1879. рад на разграничењу био је окончан, а тиме, како аутор истиче, и један од првих корака дипломатије независне Кнежевине Србије.

Књига Момира Самарцића опремљена је са петнаест одлично урађених карата и скица које у великој мери доприносе једноставном и лаганом праћењу основног текста. Узевши у целини, она значи врло вредан допринос познавању српске историје у завршној фази Велике источне кризе и непосредно након ње.

Милош Јагодић

Александар Растовић,
Велика Британија и Србија 1903-1914,
Историјски институт, Београд 2005, стр 557

Књига Александра Растовића, *Велика Британија и Србија 1903-1914*, садржи 557 страна. Обрађује једну озбиљну и занимљиву тему али пре свега изузетно значајну за разумевање односа једне велике силе према Србији у периоду пред Први светски рат а чија је политика према њој, тада, као и раније, била нестална. Растовић је себи ставио у задатак да односе Велике Британије и Србије у прве две деценије 20. века прикаже на целовит начин примењујући нови методолошки приступ јер је акценат, поред тумачења политичких односа, ставио и на сагледавање друштва а пре свега откривање улоге представника британског јавног мњења у формирању званичног става њихове земље према Србији, српском питању и српском друштву уопште. Овим је угао у представљању односа Велике Британије и Србије премештен из сфере политичке и дипломатске историје на општедруштвена питања: јавно мњење, менталитет, културу, науку а све из угла британског поимања односа са Србијом од 1903. до 1914. године. То објашњава разлоге због чега је у овој књизи значајна пажња посвећена погледима тадашњих познатих британских научника, путописаца и новинара тога времена.

Тиме је Растовић направио значајан искорак у односу на досадашњу традиционалну историографију јер је акценат у књизи ставио на улогу британског јавног мњења у стварању слике о Србији у својој средини и његов утицај на вођење политике званичног Лондона према Србији што до сада није било много познато. Што се тиче јавног мњења он је овај појам дефинисао као широк дијапазон мишљења о различитим појавама једног друштва: научна мисао, медији, публицистика, књижевност, интересне групе, и зато се највише и концентрисао да сагледа њихов удео у формирању слике о Србији у Великој Британији у поменутом периоду. Ово је важно, ако се узме у обзир чињеница да је од средине 60-тих година 19. века јавност Велике Британије почела да игра значајну улогу у формирању унутрашње и спољне политике своје земље, а у појединим ситуацијама и пресудно утицала на формулисање политичких ставова званичног Лондона. Растовић је стога показао улогу три моћна ако не и најутицајнија стуба британског јавног мњења која су по њему највише допринела изградњи двоструког, дакле негативног и позитивног, виђења Србије. То су најважнији и најугледнији дневни листови, научници,

путописци и публицисти. По његовом мишљењу та три центра су у великој мери допринела с једне стране стварању рђаве слике о Србији код њихових сународника 1903. године, али су с друге стране управо они, касније, ту негативну перцепцију изменили у једну уравнотеженију и позитивнију оцену која ће посебно доћи до изражаја уочи судбоносне 1914. године.

Растовић је у складу са структуром књиге одговарајуће место посветио односу званичне британске политике према Србији, показавши га на примеру четири кључна догађаја која су дала печат том раздобљу, а то су: мајски преврат и улога британског суверена у прекиду и затим у поновном успостављању односа између две земље, анексиона криза, и балкански ратови и у њима однос Британије према изласку Србије на море и у одређивању граница Албаније као и став Форин офиса према српским захтевима у Другом балканском рату. Растовић је управо имао за циљ да у овом делу своје књиге докаже по њему кључну тезу да је Британија водила двојну политику према Србији и остварењу њених националних и државних интереса. Показало се то и у односу према Мајском преврату кроз тврд став британског суверена који је тражио прекид односа са Србијом, и, с друге стране, у почетку индиферентног става британске владе односно њене нешто другачије улоге а која је промењена тек под притиском краља Едварда што се потом испољило у њеним иницијативама на европским дворовима да се прекину дипломатски односи са Србијом. Још више је то дошло до изражаја у анексионај кризи и у балканским ратовима. Декларативно и само у форми моралне подршке Британија је стала иза српских интереса док је, с друге стране, њена дипломатија ради мира у кући и избегавања могућности избијања ширег европског рата за који Лондон у том тренутку није био спреман, попуштала пред агресивним претњама Аустро-Угарске и Немачке задовољавајући њихове захтеве и саветујући Србији да не инсистира на својим тражењима. Међутим, чак и таква, несигурна, дакле једино морална подршка, значила је Србији много више него што је то изгледало на први поглед јер је у тадашњим односима снага то је било највише што се могло учинити за једну, како каже Растовић, малу балканску државу растргану вишедеценијским династичким и унутрашњим политичким трвењима а истовремено угрожену интересима и агресивном политиком централно-европских сила.

Ипак у својој студији Растовић је превасходну пажњу посветио улози и значају штампе, путописаца, публициста и научника у стварању српског лика у Великој Британији. Анализирајући најпре британску штампу Растовић је извео закључак да су у закулисним играма око прекида

и поновног успостављања дипломатских односа између две земље тамошњи листови одиграли важну улогу, и то најпре нападајући жестоко Србију и заверенике због варварског чина убиства али су се после две године они први заложили да дође до обнове односа, да би потом у наредним годинама позитивним писањем о Србији и Србима стварали сасвим другу слику што ће нарочито доћи до изражаја у време анексионе кризе и балканских ратова. Ово исто важи и за оцене британских дописника који су повремено боравили у Србији и писали о њој, а међу којима је било веома познатих и угледних журналиста: Дејвид Баучер, Викем Сид, Хектор Монро, Емили Дилон и др.

Анализирајући најзначајније текстове британских новинара као и путописаца који су у наведеном периоду посећивали Србију, Растовић је посебно истицао чињеницу да је код свих њих приликом доласка била присутна скоро истоветна представа о Србији као примитивној земљи а да су се потом у методолошком погледу држали једног другачијег стереотипа. Заједничка нит, која се провлачила кроз њихово писање, огледала се у избору истоветних тема и сличног садржаја: политичке прилике, династичка питања, друштвени живот у Србији, изглед градова и провинције, привреда, обичаји, менталитет. Њихови прикази Србије, како је то лепо приметио Растовић, плене пажњу сликовитошћу и реалистичким приступом. Непосредни сусрет са народом и амбијентом у коме је он живео био је за њих готово пресудан. Написани текстови имали су значајну политичку и друштвену вредност јер су утицали да јавно мишљење у Британији добије другачију представу о Србији и њеном народу. На тај начин новинари су индиректно преко јавног мњења усмеравали политику званичног Лондона према Београду у том најделикатнијем периоду у односима двеју земаља. Дакле, новинари и путописци и др. долазили су у Србију с једном представом, током боравка се упознавали са правом ситуацијом, и у својим радовима оставили су прегршт позитивних утисака. С тим у вези Растовић је у књизи представио и неколико познатих новинара који су тих година посећивали Србију. После повратка у своју земљу, осим новинских текстова, они су објавили и дела путописног карактера у којима су изнели своје импресије о Србији и српском народу. Реч је о радовима Џона Фостера Фрејзера, Франка Фокса и Реџиналда Ранкина.

Аутор ове студије је с правом анализирао и погледе неколико највиђенијих британских научника о Србији и српском питању јер су они значајно утицали на формирање јавног мишљења у својој земљи. Определио се за неколико угледних професора универзитета и историчара међу којима за Харолда Темперлеја, Ситона Вотсона, антрополога Мери

Дарам. Показао је да су се међу британским научницима искристалисала два супростављена мишљења о Србији и српском народу, с једне стране Ситона Вотсона, као носиоца позитивног, а с друге стране Мери Дарам као носиоца негативног мишљења. Детаљно је обрадио њихове погледе, посебно Вотсонове, који је трећину својих студија посветио српском проблему. Вотсон је за Растовића био један од најбољих примера оних који су првобитно неповерење према Србији променили и постали пријатељи српске ствари. С друге стране Мери Дарам је у својим студијама и у јавним наступима ширила негативно виђење српске ствари на британском острву.

Александар Растовић овом необичном и значајном књигом одлично је показао улогу штампе, публицистике и популарне науке у грађењу представе о једној земљи. Највише захваљујући томе створен је био стереотип о Србији као примитивној варварској земљи а чему је одлично послужио и драматични преврат у њој 1903. године да би само неколико година доцније великим утицајем тих истих чинилаца Србија у Британији почела да стиче пријатеља, савезника, делимичног заштитника њених државних интереса, а Британија у Србији добила искреног и поузданог пријатеља који је био спреман да заустави захукталу немачку и аустријску машинерију која је журила ка истоку. Дакле, реч је о значајној и одлично урађеној студији, занимљивог и неуобичајеног приступа.

Михаило Војводић

Ненад Лемајић

Српска елита на прелому епоха

Историјски архив „Срем“ Сремска Митровица -

Филозофски факултет Источно Сарајево

Сремска Митровица-Источно Сарајево 2006, 440

О српској средњовековној елити писано је изузетно мало а када је то и чињено више је обухватана периферија него суштина саме проблематике. Доста заблуда у старијој литератури налази се о српском првачком слоју са почетка турског периода српске историје што је научнике, у извесној мери, довело до погрешних закључака о њиховом настанку и пореклу. Резултати до којих аутор књиге долази приликом рада расветљавају један доста нејасан али веома важан период српске прошлости. Примарни задатак др Ненада Лемајића у овом раду није само прикупљање факата, документације и разумевање процеса у развоју српског првачког слоја него и покушај да се један значајан аспект у развоју српског народа након турског периода XV и XVI века до краја учини доступним стучној али и широј читалачкој јавности.

Књига се састоји из три рада неједнаког обима која су тематски повезана. Такав приступ био је неизбежан из концептуалних и просторних разлога.

Први део рада *„Српски народни прваци, главари и старешине после пропасти средњовековних држава“* (стр. 11-191) објашњава процесе који су довели до настанка, успона и нестанка српског првачког слоја у периоду од нестанка српских средњовековних држава до краја XVI века. Првачки слој се стварао из редова влашког становништва, а његово потпуно обликовање није било могуће без остатака српског племства и свештенства окупљеног око цркве.

Овај део рада се састоји из следећих поглавља: *„О теми“* (стр. 11-15), *„Извори и историографија“* (стр. 16-22), *„Социолошке основе истраживања елите“* (стр. 23-28), *„Велможе и властела-српска елита у средњем веку“* (стр. 29-36), *„Старо српско племство у Турској“* (стр. 37-44), *„Улога српских првака у турском граничном систему“* (стр. 45-60), *„Српски народни прваци у одбрани угарских граница“* (стр. 61-70), *„Народни прваци и старешине сремских Срба“* (стр. 71-87), *„Прваци Срба у Банату и Поморишју“* (стр. 88-99), *„Народни прваци у централним деловима Будимског пашилука“* (стр. 100-103), *„Народни прваци у хабзбуршком делу Угарске“*

(стр. 104-111), „Старешински слој у племенском друштву“ (стр. 112-123), „Вође миграција из динарске области у суседне хришћанске пределе на западу и северозападу“ (стр. 124-134), „Народни прваци у урбаним срединама“ (стр. 135-142), „Прваци током Дугог рата“ (1593-1606) (стр. 143-156), „Друштвене и економске карактеристике српског првачког слоја“ (стр. 157-190) и „Епилог“ (стр. 191).

Пред налетом Турака дошло је до нестајања готово све властеле, институција и других носилаца цивилизацијског оквира у којима се формирао српски народ. Оставши без своје државе српски прваци су изгубили и земљу. У овом делу рада, истраживач успешно одговара на питање ко су појединци, слојеви и групе који су у српском друштву преузели улогу искорењене средњовековне елите и какви економски и друштвени услови су омогућили тај процес. Турци су као основ за формирање војних и полувојних српских структура на граници, углавном, користили влашко становништво. Њихове миграције из области Херцеговине (у средњовековном значењу), па и неких њој суседних крајева ка смедеревском санцаку и северној Босни подстакли су Турци. Они су због својих потреба настојали да ове крајеве, изузетно страдале током освајања, поново населе те привредно и војно ојачају. То је био почетак процеса уздицања српског првачког и старешинског слоја. Низ привилегија које су као организатори насељавања добили, те укључење у тимарско-ленски систем, довели су до њиховог материјалног успона, а прихватање војних служби је тај успон убрзало. У периоду између Мохачке битке и освајања Будима, Турци су почели да ограничавају дате привилегије свдећи постепено и целокупно влашко становништво на положај раје. Неки од њих су прешли у ислам а део се одлучио на миграцију ка северу, у хришћанску Угарску. Значај стагог српског племства у Турској огледа се у томе што је својим опстанком пружио економске основе, додуше танке, за побољшање положаја српске цркве, као и због тога што су неки припадници овог слоја прешли у Угарску и тамо успели да изграде мале елитне центре окупљања, који су се понекад одржавали и цело столеће пре него што су били апсорбовани покатоличењем, променом националног идентитета или прихватањем протестантског учења. Срби су у Угарској служили као лака коњица (хусари), насадисти док је каштеланска служба имала важну улогу за успон појединих породица у ред угарске аристократије. Кроз ове службе највећи успон остварила је породица Бакић.

Другачија је била је ситуација са првацима племенског друштва које Турци нису могли да искорене јер они своју моћ нису темељили на везама са турском државом већ на свом самосвојном положају унутар

племства. Успостављајући везу са црквом одржали су свест о својој старости и посебности, мада промењену и у великој мери подстакнуту племенским начином мишљења. О првацима банатских и поморишких Срба, предводницима Банатског устанка нема пуно података. Племенски старешински слој временом постаје главни носилац идеје о обнови српске државе, а са друге стране црква се углавном бавила обликовањем и подстицањем таквих идеја. Када је реч о носиоцима идеја обнове српске државе, аутор констатује да су се својом делатношћу истакли Јован Ненад и пећки патријарх Јован.

После векова на Балкану, током којих се у процесу друштвене диференцијације постепено издвојила српска друштвена елита српски народ је остао без својих предводника, најважнијих чинилаца друштва. Предводници Срба током раног периода турске историје на Балкану биће убрзо заборављени.

„О неким нејасним питањима из историје породице Белужевећ“ (стр. 195-206) је други део рада, заснован на документима, у којем аутор одговара на неколико неразјашњених питања из историје ове породице. Белужевећи су српска племићка породица у Мађарској о којој се најмање зна. Подаци о њима су фрагментарни и разбацани у неколико архива и наративних извора. Уз мање друштвене и политичке падове, породица је константно повећавала своју моћ и углед. И поред тога што су живели у три државе (Србији, Турској и Угарској) и два правна система (феудалном угарско-српском и турском спахијско-тимарском) успели су да очувају своје поседе. Најугледнији члан породице био је Милош, који се после 1450. спомиње као заповедник Медуна. Тачно време Милошевог преласка у Угарску није могуће утврдити јер изворни подаци не постоје. Прве поседе добио је тек 1483. (аутор упоређује тестамент Милоша Белмужевића и повељу краља Матије из 1483). По преласку у Мађарску добио је племићки наслов „egregius“. Постављен је за заповедника једног дела лаке коњице „хусара“. Бандериј Милоша Белмужевића често је имао и више од 1000 коњаника. У једном краљевском декрету из 1498. поменут је међу баронима Угарске а имао је и знатне поседе. Поред те те поседе са поседима других мађарских феудалаца који су носили титулу барона, уочава се да су много мањег обима. Писац констатује да Милош ову титулу није добио због своје материјалне моћи, него из других разлога. Знајући колико је била снажна српска миграција у јужну Угарску и колико је угарским владарима било важно да српске лаке коњанике придобију на своју страну, аутор претпоставља се да је то био главни темељ Милошеве моћи. Саставио је тестамент 1495. на српском језику који је многоструко

значајан пошто слични тестаменти из овог периода нису сачувани. Умро је 1501. године.

Трећи рад носи наслов *„Бакићи, породица последњег српског деспота“* (стр. 209-336). Састоји се из следећих поглавља: *„Увод“* (стр. 209-211), *„Бакићи у Турској“* (стр. 212-242), *„Први месеци у Угарској“* (стр. 243-252), *„Између Запоље и Фердинанда“* (стр. 253-263), *„Борба за поседе“* (стр. 264-273), *„На црквеним поседима“* (стр. 274-294), *„Године мира“* (стр. 295-302), *„Сукоб породице Бакић и Валентина Терека“* (стр. 303-318), *„Бакићи напуштају Ђер“* (стр. 319-324), *„Бакићи после Павлове смрти“* (стр. 325-333) и *„Закључак“* (стр. 334-336).

Током XV века услед продора Турака нестале су средњовековне српске државе, а са њима и владарске породице. У таквим политичким условима Бакићи су постали носиоци изградње нових облика друштвених заједница, кнежина и племена, карактеристичних за живот Срба током наредних векова. То је једна од најзначајнијих српских породица из овог периода. Припадали су српским сточарима познатим под именом власи, чији је значај почео да расте већ у време када Турци долазе у српске крајеве. Први документи који их помињу показују да су већ били угледна породица међу српским становништвом, смедеревског санџака. У време доласка Турака са огромном масом влаха која се лагано померала ка северу кретали су и чланови ове породице.

Стигавши у Угарску придружили су се старијем српском племству. Њихова повезаност са Србима била је, према речима аутора, много непосреднија због тога што их је поред свести о припадности истом народу спајало и слично животно искуство, јер су се тек недавно својим материјалним положајем, одвојили од ширих слојева народа. Својим ауторитетом и искуством могли су бити, према мишљењу писца, важан чинилац у привлачењу Срба са обе стране границе на страну Угарске.

После Мохачке битке Бакићи су се приклонили Фердинанду Хабзбуршком. Тада је Павле Бакић, најзначајнији представник породице, дошао у прилику да искористи свој утицај организујући и привлачећи многе Србе који су се налазили на самим границама утицајних подручја два претедента на угарску круну, Запоље и Фердинанда, као и Турака. Управо је кроз организовање те масе и њено привлачење на Фердинадову снагу растао утицај породице Бакић, као и њена имања. Неколико деценија после смрти Павла Бакића почеће организовање Војне границе.

Иако је кратко време носио титулу деспота проистеклу из српске традиције, о Павлу се не може говорити као о средњовековном српском феудалцу, али исто тако он није био ни предводник Срба из Војне границе.

Управо у тој чињеници се налази посебност породице Бакић. Стојећи на размеђи између два света и начина живота, старог феудалног и новог граничарског, они нису припадали ни једном од њих, закључак је аутора.

„Прилози“ (стр. 339-380) су богати и садржајни: *Хронолошки преглед важнијих догађаја* (стр. 339-341), *Попис српских првака и војника пописаних и прегледаних на смотри 1. септембра 1551* (стр. 342-343), *Преглед поседа српских првака по жупанијама Угарске* (стр. 344-352), *Поседи који се нису могли прецизно убицирати* (стр. 353) и *Тестамент војводе Милоша Белмужевића* (стр. 354). „Повеље породице Бакић“ (стр. 356-375), укупно седам, преведене са латинског на српски језик допуњују основни текст и овај додатак још више појачава утисак о ауторовој тежњи да предмет проучавања прикаже што потпуније и целовитије. Генеалогске табеле породица Белмужевић, Јакшић, Јакшићи II, Бакић и Цреповић (ердељски) омогућују читаоцу да јасније прати основни текст. Иза „Резимеа на енглеском језику“ (стр. 383-389) налазе се „Извори и литература“ (стр. 393-413) дати по азбучном принципу. „Регистар личних и географских имена“ (стр. 417-440), урађен је темељно и прецизно. Књига садржи и 14 црно-белих фотографија и пет историјских карата, тематски одабраних.

Писац је свестрано истражио и објаснио ко су појединци, слојеви и групе које су у српском друштву преузеле улогу искорењене средњовековне елите и какви економски и друштвени услови су омогућили тај процес. Отклоњене су успешно у раду и многе заблуде које су владале о овој проблематици у досадашњој историографији. Писана научним али једноставним и прецизним језиком, са квалитетним научним апаратом, бројним и разноликим прилозима, ова књига је значајан допринос српској историографији. Будућа истраживања српске елите с краја петнаестог и већег дела шеснаестог века биће немогућа и непотпуна без коришћења овог научног дела.

Снежана Божанић

Ђорђе С. Костић,
Добро дошли у Србију. Краљевина Србија
у немачким водичима за путнике 1892–1914,
Evoluta, Библиотека Хипатија, Београд 2006, 1-176.

Књига *Добро дошли у Србију* др Ђорђа Костића представља, с једне стране, прилог истраживању „других“, односно истраживање перцепције странаца и представљања мање познатих средина и народа другој средини, али, с друге стране, и прилог анализи специфичних жанрова као извора. Аутор је неперстално свестан и стално наглашава да је материјал на основу кога је представљен тај „други“ специфичан по томе што се анализирани текстови обрађају посебној групи – туристима, која се у западноевропским друштвима формира све бржим и свестранијим ширењем тзв. културног туризма. То је, како је више пута показао, било исходиште многих посебности у приказивању Краљевине Србије немачким читаоцима (одређивање удаљености насеља од Београда или Будимпеште, на пример, усредсређеност на насеља дуж главних железничких траса, првенствено пруга ка Цариграду и Солуну, указивање на свратишта, хотеле и гостионице, њихов квалитет, па и цене, упућивање у основне језичке фразе и слично).

Аутор је анализирао десет путовођа два најпознатија светска издавача водича – Мајера (8) и Бедекера (2), приказао њихову структуру и посебно нагласио разлике у водичима ова два издавача, закључујући да у Мајеровим издањима има много више грађе за обликовање опште слике насеља и Краљевине Србије у целини. Проценио је квалитет предочених информација, како по тачности, тако и по усредсређености на детаље или по карактеристичним интересовањима. Поред тога, он је систематизовао чињенице изнете у бедекерима (насеља, духовна средишта, индустријски и други привредни објекти, саобраћајнице, угоститељски објекти, културно и историјско наслеђе и слично), указујући увек на разлике у појединим издањима или разлике међу издавачима. Осврнуо се и на изворе података (статистика, историјска дела и слично), а детаљно је анализирао општи став редакције при одабиру и презентовању садржаја (аустро и туркоцентризам, антички трагови). Настојао је да читаоцу предочи целовиту слику Краљевине Србије каква се могла реконструисати на основу путовођа, при чему је увек указивао и на празнине које се не могу реконструисати из ове врсте текстова, како због њихове специфичне намене, тако и због концепције коју је редакција прихватила и структуре текста за коју се определила.

Уважавајући све специфичности водича као историјских извора Ђорђе Костић успео је да покаже да су они вредан секундарни извор, не толико због података које доносе и које, најчешће, преузимају из стандардних историјских, понекад и статистичких дела, колико због утицаја који имају на стварање односа странаца према историјском, културном, уметничком, чак и политичком и привредном наслеђу Краљевине Србије, као и разумевања чињенице да се тај однос у великој мери формирао управо популарним штивима, каква су били и водичи за путнике. Значај водича као историјских извора додатно потенцира околност да су бивали све популарнија врста литературе како се ближио Први светски рат, будући да су се на туристичка путовања, поред друштвене елите, у то време већ почели упућивати и припадници средње класе.

Бојана Миљковић-Катић

IN MEMORIAM

Др Новак Ражнатовић
(1925 - 2004)

У Подгорици је 10. августа 2004, умро угледни научник и диван човјек др Новак Ражнатовић.

Припадао је оној групи школованих црногорских историчара који су се педесетих година прошлог вијека појавили у научном животу Црне Горе окупљени око Друштва историчара Црне Горе, Историјског института и Историјских записа. Својим радом они су допријели узлету историјске науке крчећи пут од наративне ка научној историји. Без правих узора, захваљујући: Нику Симову Мартинићу, Ристу Драгићевићу, Димитрију Диму Вујовићу, Ђоку Пејовићу, Миомиру Дашићу, Новици Ракочевићу, Радоману Јовановићу, Јовану Бојовићу постављени су темељи црногорске историографије и модерне научне мисли у Црној Гори. Њиховим радом су створена дјела трајног научног значаја, чија је вриједност и данас неокрњена и која представљају провјерен основ за даља истраживања. Посебно мјесто у свему томе својим радом стекао је Новакак Ражнатовић.

За нашег Нола историја је била више од професије. Она га је надахњивала, била његова разонода, инспирација, љубав, а њене резултате је сматрао темељним духовним вриједностима без којих се не могу сачувати индентитет народа, свијест о његовом поријеклу, трајању и историјском достојанству. Због тога је њене истине и поруке бескомпромисно бранио и трудио се да не дозволи да оне буду погрешно тумачене или кривотворене. То је сматрао условом очувања достојанстава историјске струке, и њеног смисла, али и начином да се оствари властита самоспознаја и не погубе исходишне тачке народног бића, било да је у питању његов етнос, државност или језик. Управо таквим схватањем смисла историје, уз широко образовање и лична својстава која су га красила: оштрину ума, храброст, постојаност, сталну спремност на дијалог, али и беспошtedне полемике, као и крупно научно дјело које је створио, Новак Ражнатовић је уз своје име везао епитет непоновљиве научне личности савремене црногорске историографије.

Др Новак Ражнатовић је рођен 11. јануара 1925. године у селу Дујеви у Цеклину. Био је друго по реду мушко дијете од четири сина које су, заједно са кћерима, радосћу испунили кућу перјаника Јоша Ражнатовића. Основну школу је завршио у Ријечи Црнојевића а гимназију на Цетињу. Као дјечак учествовао је у народно-ослободилачком рату. Студирао је у Београду на Филозофском факултету, на групи за историју.

Сада већ давне 1951/52 године, радио је као приправник у гимназији у Котору а онда током неколико наредних година до 1958. као професор историје у Сјеници, Бијелом Пољу и на Цетињу. Од 1959. па све до пензионисања 1. јула 1989. ради у Историјском институту Црне Горе, прво као асистент, а затим као научни сарадник, виши научни сарадник а од 1985. као научни савјетник.

Његов рад у овој научној установи тицао се различитих теме међу којима су доминирала питања спољне политике Црне Горе у вријеме стицања независности, као и политике великих сила у првим годинама самосталног постојања црногорске државе. Са једнаком пажњом он се, међутим, бавио и анексионом кризом, улогом Цетињске митрополије у историји Црне Горе, политичким односима Црне Горе и Србије као и српским питањем у цјелини. Ипак, оно што је његов највриједнији научни рад и једно од класичних дјела црногорске историографије јесте његова књига „Црна Гора и Берлински конгрес“, која је у ствари докторска теза коју је 1973. одбранио на Филозофском факултету у Београду.

Научно дјело Новака Ражнатовића широко је познато и ван Црне Горе. Као добар познавалац црногорске историје учествовао је на бројним научним скуповима, конгресима и конференцијама у бившој Југославији и иностранству. Сарађивао је у домаћим и страним часописима. Аутор је бројних чланака, огледа и есеја. Био је члан редакције *Историјских записа*, сарађивао са Црногорском и српском академијом наука, као и у *Billtene sciantifike*, који је излазио у Загребу у издању Југословенске академије знаности и умјетности, пратећи резултате историографије Црне Горе у периоду од 1975. до 1990.

Новак Ражнатовић је био човјек племените душе, увијек спреман да савјетима и сугестијама помогне млађима. Колеге у Историјском институту али и сви други који су га познавали од њега су могли да науче како се лако може живјети часно, достојанствено и скромно, сачувати оптимизам и вјера у људе и онда кад су времена тешка и непоуздана. Како непосустати, одржати наду и борити се, и онда када се чини да посебних разлога за то нема. А посебно, како пронаћи и спознати дубоки смисао историје. Био је уточиште и снага не само својој породици, већ и колегама, пријатељима, и свима осталима са којима је сарађивао или који су га познавали.

Таквим својим особинама и радом оставио је неизбрисив траг не само у научном већ и у укупном друштвеном животу Црне Горе и Србије.

Хвала Новаку Ражнатовићу.

Радослав Распоповић

ИСТОРИЈСКИ ЧАСОПИС
Књ. LIV
(2007)

Секретар Редакционог одбора
СНЕЖАНА РИСТИЋ

Компјутерска припрема за штампу
СЛОБОДАН СИМИЋ

Превод резимеа на енглески језик
АЛЕКСАНДАР БОШКОВИЋ

Лектор
МЕЛИТА ЖИВКОВИЋ

Штампа
Чигоја штампа
Студентски трг 13, Београд
е-mail: chigoja@eunet.yu

Тираж
500 примерака

CIP – Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

93/94

ИСТОРИЈСКИ часопис =
Historical Review / одговорни уредник
Тибор Живковић. – 1948 – . – Београд :
Историјски институт, 1948 – (Београд :
Чигоја штампа). – 24 cm

Годишње

ISSN 0350-0802 = Историјски часопис
COBISS.SR-ID 3687170